

***Eduardo Pondal.
Os cantos
eran da Patria
(120 poemas)***

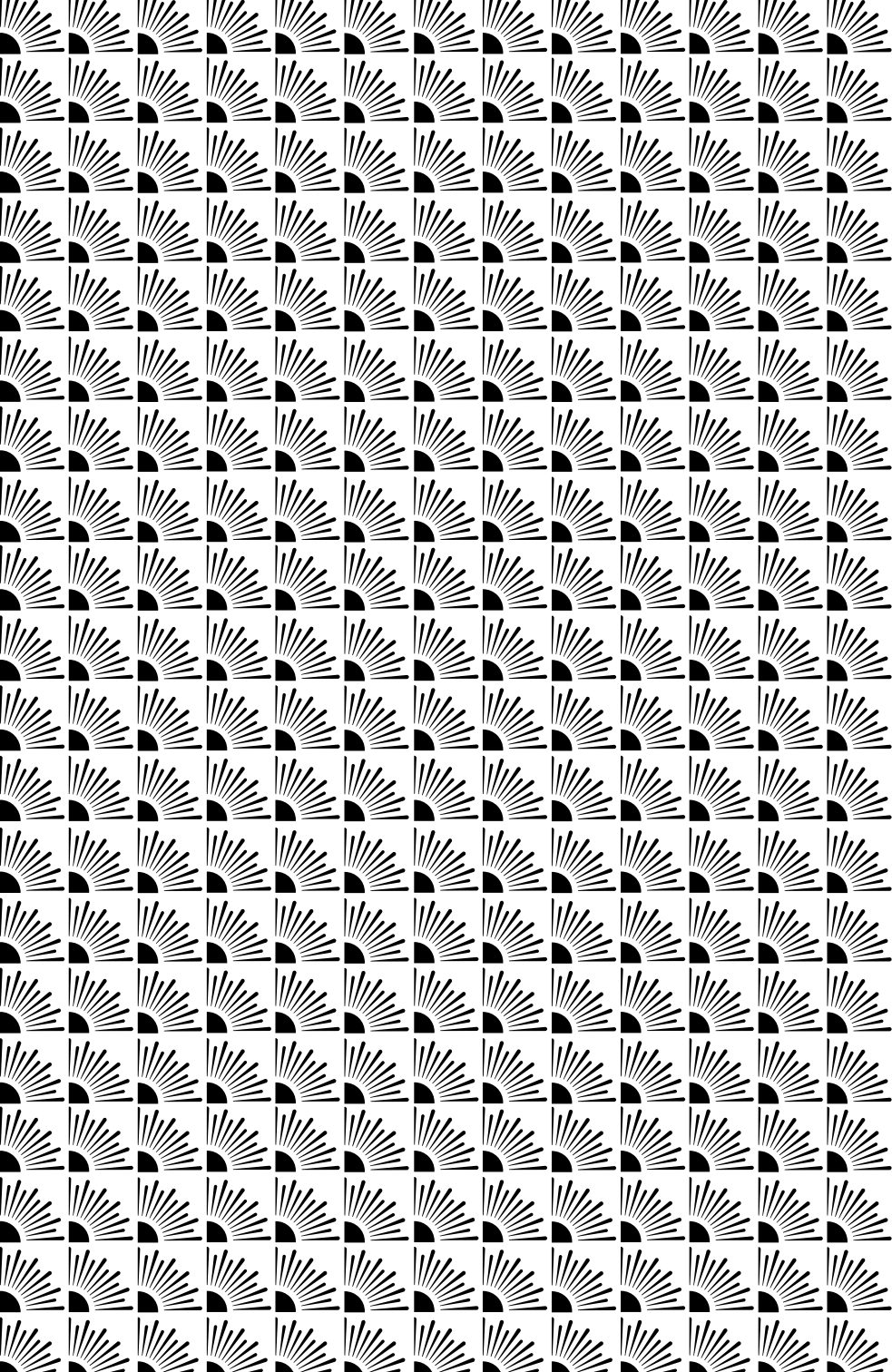
Edición de Manuel Ferreiro

REAL
ACADEMIA
GALEGA

*Antoloxías
da Academia*
6

Eduardo Pondal.
Os cantos eran da Patria
(120 poemas)

© da introdución, edición e notas
Manuel Ferreiro

© da presente edición
Real Academia Galega

Deseño da colección
Pepe Barro

Maquetación e impresión
Mazaira grafismo, sl

ISBN: 978-84-946005-6-2

D.L.: C 948-2017

REAL
ACADEMIA
GALEGA

Deputación
DA CORUÑA

Eduardo Pondal.
Os cantos eran da Patria
(120 poemas)

Manuel Ferreiro

Introdución, edición e notas

ÍNDICE

- 19 *Pondal, o bo bergantiñán*
Manuel Ferreiro
- 41 **I. Polo baixo cantando**
43 1. Polo baixo cantando
- 47 **II. Certo, este é Pondal...**
49 2. Astroso, melancólico..., e deixando
51 3. Eu nacín en agreste soedade
53 4. Ó abrigo de vento circio
57 5. Ouh bo Farruco da Bouza
61 6. Fuxitiva Portomeiro
65 7. Cando as doces anduriñas
67 8. O adolescente, que tuvo
71 9. Aínda recordo, aínda
77 10. Os camiños, os matos montesíos
- 79 **III. Esta é a terra dos eidos amigos**
81 11. Ouh terra de Bergantiños
85 12. Penedos de Pasarela
87 13. Cando te vexo m'acordo
91 14. De Camelle os baixos son
93 15. De Traba ao Villano
97 16. San Pedro de Brandomil
99 17. E ti, campana d'Anllóns
- 105 **IV. Coma todo o que trague
o seu tempo contado**
107 18. Castaños de Dormeá
109 19. Esta é a terra de Xallas
113 20. Montes, non me concedes
115 21. Carballos de Carballido
117 22. Monte Branco, monte Branco
119 23. Filla da vaga brétoma
121 24. Volvendo de lonxes terras
127 25. Din que vas un pouco branco
131 26. Cando for sepultado

- 133** **V. *Escuro enigma eu son***
- 135 27. Ouh mazarico, que cantas
137 28. Canta, bergantiñán, canta
139 29. Cando só me mirano
141 30. Por unha rexión sombría
145 31. Feros corvos de Xallas
147 32. Oh ti!, radioso e forte
151 33. Com'aquel que xa fora
153 34. Silvasmouras, silvasmouras
157 35. Cando sin apouvido e sin conforto

- 159** **VI. *Pensamentos insomnes***
- 161 36. Non somente do promo asobiante
163 37. Hai un[h]as certas palabras
165 38. Noiteboa, noiteboa...!
167 39. Antr'as alegres risas
169 40. Non fui, non fui de gloria
171 41. Na miña cámara entraran

173 **VII. *Aquelas que envolven o espírito***

175 **VII.1. *Do turbulento insomnio e do rudo pensar***

- 177 42. Ela dorme..., a radiante
179 43. Ela é unha vil hetaira e sin cordura

181 **VII.2. *No furto desleal***

- 183 44. Ten o seu punto
187 45. Oh, quen poidera
189 46. Engañosa Morpeguite
193 47. Correndo fui ó arume

195 **VII.3. *Aquela miña leda compañeira***

- 197 48. Meniña, rapaza nova
199 49. Maruxiña, xentil Maruxiña
201 50. Agora, meu corazón
203 51. Debaixo da sombra de bosco frido
205 52. Topánome medio morto
207 53. N'hai unha fonte

211 **VIII. *O bardo dos servos e ilotas***

- 213 54. Da alma no fondo
215 55. Sobr'o gallo do pino
217 56. Cal soe arboladura
219 57. As almas escravas
221 58. Soñando está o bardo

- 223 59. Cando no escarpado cabo
 225 60. Podés deter un pouco
 229 61. Muitas veces nos matos nativos
 233 62. Das africanas praias veciñas
 235 63. Á hora en qu'a luz do luceiro
 237 64. Que barba non cuidada
 241 65. Ao pobo dos celtas xeneroso
 243 66. Eu non sei por que terra esquiva e dura
 247 67. Non en presentes
 249 68. Virxen, valme, un cadavre
 257 69. Cando xazan do cisne
 259 70. Sepultade piadosos

261 IX. A lira sonora, a lira de Tirteo

- 263 71. Quen tuvera, dichoso
 265 72. Non aqueles que pensan
 271 73. E pois eu aborrezco
 275 74. Morrer en brando leito
 279 75. Envolto en duro ferro
 281 76. Sea forte o galego
 283 77. Quen brando vexeta
 289 78. Fixara a dura Esparta
 293 79. Fora abondo co oprobio pasado
 295 80. Coroados de frores
 299 81. Aquel pobo qu'imbécil e brando

301 X. Noso ideal ardente

- 303 82. Batidas dos ventos
 307 83. Da ruda pendente
 309 84. Que din os rumorosos
 315 85. Non cantes tan tristemente
 317 86. A vontade homérica
 321 87. Boandanza, saúde
 331 88. Esfarrapados
 337 89. Dos célticos bardos
 341 90. Na harpa apoiada

345 XI. Da doce patria os feitos celebrando

347 XI.1. 'Splendor dos pasados tempos

- 349 91. Coma o son do pinal que, murmurando
 351 92. Á hora en qu'o doce luceiro
 355 93. Despois do duro combate
 363 94. O escuro Brandañas

- 367 95. D'Arou nobre fillo
 371 96. Salvaxe val de Brantoa
 379 97. Caeran os fortes
- 383 XI.2. Defensores dos eidos contra o duro normán**
 385 98. No negro e fusco horizonte
- 393 XI.3. De terras nunca vistas e apartadas**
 395 99. A sofrida Cincenta
- 399 XI.4. A execución odiosa do bárbaro decreto**
 401 100. Cando mo referino
 403 101. Cando os duros machados
- 407 XI.5. Os sublimes e máxicos cantores**
 409 102. Necias fillas da Grecia
 413 103. Cal pino de Breogán, alto e subido
- 417 XII. Aqueles que moran nos áridos pranos**
 419 104. Envolta en seca veste
 423 105. Os fillos escuros
 425 106. É propio dos fillos
 427 107. S'é qu'[a] Castela dades
 429 108. Honrados e duros
 431 109. E pois tanto amades
 435 110. Se son castellanos
- 439 XIII. Os pátridos acentos**
 441 111. Cousas da doce patria
 445 112. A lingua tiveran
 447 113. Dos pátridos acentos
 449 114. Os vermes odiosos e rastreiros
 451 115. Feliz, harmoniosa
- 455 XIV. Do Oceano os campos espaciosos**
 457 116. Sopra furioso o vento, e os altos pinos
 459 117. Cal o fulxente Sirius
 461 118. Cal o ánxel rebelde
 463 119. Diosa dos nobres eidos verdexantes
- 471 XV. Polo alto cantando**
 473 120. Polo alto cantando
- 477 Bibliografía citada**

ÍNDICE DE PRIMEIROS VERSOS

235	<i>Á hora en qu'a luz do luceiro [63]</i>
351	<i>Á hora en qu'o doce luceiro [92]</i>
445	<i>A lingua tiveran [112]</i>
317	<i>A vontade homérica [86]</i>
201	<i>Agora, meu corazón [50]</i>
71	<i>Aínda recordo, aínda [9]</i>
167	<i>Antr'as alegres risas [39]</i>
241	<i>Ao pobo dos celtas xeneroso [65]</i>
299	<i>Aquel pobo qu'imbécil e brando [81]</i>
219	<i>As almas escravas [57]</i>
395	<i>A sofrida Cincenta [99]</i>
49	<i>Astroso, melancólico..., e deixando [2]</i>
303	<i>Batidas dos ventos [82]</i>
321	<i>Boandanza, saúde [87]</i>
379	<i>Caeran os fortes [97]</i>
461	<i>Cal o ánxel rebelde [118]</i>
459	<i>Cal o fulxente Sirius [117]</i>
413	<i>Cal pino de Breogán, alto e subido [103]</i>
217	<i>Cal soe arboladura [56]</i>
65	<i>Cando as doces anduriñas [7]</i>
131	<i>Cando for sepultado [26]</i>
401	<i>Cando mo referino [100]</i>
223	<i>Cando no escarpado cabo [59]</i>
403	<i>Cando os duros machados [101]</i>
157	<i>Cando sin apouwigo e sin conforto [35]</i>
139	<i>Cando só me mirano [29]</i>
87	<i>Cando te vexo m'acordo [13]</i>
257	<i>Cando xazan do cisne [69]</i>
137	<i>Canta, bergantiñán, canta [28]</i>
115	<i>Carballos de Carballido [21]</i>
107	<i>Castaños de Dormeá [18]</i>
151	<i>Com'aquel que xa fora [33]</i>
349	<i>Coma o son do pinal que, murmurando [91]</i>
295	<i>Coroados de frores [80]</i>
193	<i>Correndo fui ó arume [47]</i>
441	<i>Cousas da doce patria [111]</i>

367	<i>D'Arou nobre fillo [95]</i>
213	<i>Da alma no fondo [54]</i>
307	<i>Da ruda pendente [83]</i>
233	<i>Das africanas praias veciñas [62]</i>
91	<i>De Camelle os baixos son [14]</i>
93	<i>De Traba ao Villano [15]</i>
203	<i>Debaixo da sombra de bosco frorido [51]</i>
355	<i>Despois do duro combate [93]</i>
127	<i>Din que vas un pouco branco [25]</i>
463	<i>Diosa dos nobres eidos verdexantes [119]</i>
337	<i>Dos célticos bardos [89]</i>
447	<i>Dos pátridos acentos [113]</i>
271	<i>E pois eu aborrezco [73]</i>
431	<i>E pois tanto amades [109]</i>
425	<i>É propio dos fillos [106]</i>
99	<i>E ti, campana d'Anllóns [17]</i>
177	<i>Ela dorme..., a radiante [42]</i>
179	<i>Ela é unha vil hetaira e sin cordura [43]</i>
189	<i>Engañosa Morpequite [46]</i>
419	<i>Envolta en seca veste [104]</i>
279	<i>Envolto en duro ferro [75]</i>
331	<i>Esfarrapados [88]</i>
109	<i>Esta é a terra de Xallas [19]</i>
51	<i>Eu nacín en agreste soedade [3]</i>
243	<i>Eu non sei por que terra esquivada e dura [66]</i>
451	<i>Feliz, harmoniosa [115]</i>
145	<i>Feros corvos de Xallas [31]</i>
119	<i>Filla da vaga brétoma [23]</i>
289	<i>Fixara a dura Esparta [78]</i>
293	<i>Fora abondo co opróbio pasado [79]</i>
61	<i>Fuxitiva Portomeiro [6]</i>
163	<i>Hai un[h]as certas palabras [37]</i>
429	<i>Honrados e duros [108]</i>
199	<i>Maruxiña, xentil Maruxiña [49]</i>
197	<i>Meniña, rapaza nova [48]</i>
117	<i>Monte Branco, monte Branco [22]</i>
113	<i>Montes, non me concedes [20]</i>
275	<i>Morrer en brando leito [74]</i>
229	<i>Muitas veces nos matos nativos [61]</i>
207	<i>N'hai unha fonte [53]</i>
341	<i>Na harpa apoiada [90]</i>
171	<i>Na miña cámara entraran [41]</i>

409	<i>Necias fillas da Grecia [102]</i>
385	<i>No negro e fusco horizonte [98]</i>
165	<i>Noiteboa, noiteboa...! [38]</i>
265	<i>Non aqueles que pensan [72]</i>
315	<i>Non cantes tan tristemente [85]</i>
247	<i>Non en presentes [67]</i>
169	<i>Non fui, non fui de gloria [40]</i>
161	<i>Non samente do promo asobiante [36]</i>
53	<i>Ó abrigo de vento circio [4]</i>
67	<i>O adolescente, que tuvo [8]</i>
363	<i>O escuro Brandoñas [94]</i>
147	<i>Oh ti!, radioso e forte [32]</i>
187	<i>Oh, quen poidera [45]</i>
77	<i>Os camiños, os matos montesíos [10]</i>
423	<i>Os fillos escuros [105]</i>
449	<i>Os vermes odiosos e rastreiros [114]</i>
57	<i>Ouh bo Farruco da Bouza [5]</i>
135	<i>Ouh mazarico, que cantas [27]</i>
81	<i>Ouh terra de Bergantiños [11]</i>
85	<i>Penedos de Pasarela [12]</i>
225	<i>Podés deter un pouco [60]</i>
473	<i>Polo alto cantando [120]</i>
43	<i>Polo baixo cantando [1]</i>
141	<i>Por unha rexión sombría [30]</i>
237	<i>Que barba non cuidada [64]</i>
309	<i>Que din os rumorosos [84]</i>
283	<i>Quen brando vexeta [77]</i>
275	<i>Quen tuvera, dichoso [74]</i>
427	<i>S'é qu[a] Castela dades [107]</i>
371	<i>Salvaxe val de Brantoa [96]</i>
97	<i>San Pedro de Brandomil [16]</i>
435	<i>Se son castellanos [110]</i>
281	<i>Sea forte o gallego [76]</i>
259	<i>Sepultade piadosos [70]</i>
153	<i>Silvasmouras, silvasmouras [34]</i>
215	<i>Sobr'o gallo do pino [55]</i>
221	<i>Soñando está o bardo [58]</i>
457	<i>Sopra furioso o vento, e os altos pinos [116]</i>
183	<i>Ten o seu punto [44]</i>
205	<i>Topánome medio morto [52]</i>
249	<i>Virxen, valme, un cadavre [68]</i>
121	<i>Volvendo de lonxes terras [24]</i>

*Para Aldán,
que aún tardará
en leer estos poemas.*

Pondal,
o bo bergantiñán
Manuel Ferreiro

Un bardo que tan ben canta non debe teme-lo olvido*

*Eis a obra exhibín, que non o ardente
raio destruidor, non o desterro,
non o decreto de tirano urxente,
non poderán o fogo nin o ferro
p'ra sempre destruír..., nin aparente
envidia, nin prisión, nin duro encerro,
nin odio escuro, nin soberbia adusta,
nin a morte, nin longa edá vetusta.*

[E. Pondal, «A obra do Poeta», 1916]

Con Rosalía de Castro e Manuel Curros, o poeta Eduardo Pondal (1835-1917) forma parte da tríade basilar do Rexurdimento galego do século XIX na súa vertente literaria. Pondal naceu o 6 de febreiro de 1835 na Ponteceso, na comarca coruñesa de Bergantiños, que, xunto con Xallas e Soneira, constituirá a xeografía pondaliana, o marco natural e simbólico para a maior parte da produción do poeta, un mundo que ficou literariamente transfigurado a partir da súa obra:

“O bergantiñán ara a terra, sega o pan, derruba o piñeiro,
caza a perdiz, leva anteposto o carro de táboas ou trinca a

* Este capítulo é unha versión reelaborada e actualizada da introdución feita para a antoloxía rusa da poesía de Eduardo Pondal (Ferreiro 2009). Para un achegamento global á poesía de Eduardo Pondal véxase Forcadela (1988 e 1994).

escota á vista da praia, iñorante de que pra todo galego culto os traballos e os días da súa vida, os traballos e os días do bergantiñán, locen orballados de gracia poética, por obra e gracia dun poeta daquela terra; de xeito que decimos Bergantiños, e inmediatamente coidamos en Pondal” (Carballo Calero 1975: 237).

Antes do seu ingreso na Universidade compostelá, Pondal tivo acceso á preceptiva formación inicial, especialmente relevante no que se refire ao estudo de gramática latina na reitoral de Vilela de Nemiña, cuxas lembranzas aparecen en numerosas composicións de ton biográfico, onde evoca un camiño (real) entre dolmens e castros (como, por exemplo, no poema «O dolmen de Dombate» [nº 9])¹ e a súa primeira etapa vital, ás veces con alusións ao nome e personalidade dos seus compañeiros de infancia e de estudos (poema nº 4).

Eduardo Pondal marcha a Santiago de Compostela en 1848 para continuar os estudos de Bacharelato e acaba licenciándose en Medicina na Universidade galega (entre 1854 e 1860), ao tempo que participa activamente durante estes anos na vida político-cultural compostelá, incorporado ao primeiro movemento galeguista, a carón de personaxes decisivos da época, como Antolín Faraldo, Manuel Murguía, Rosalía de Castro ou Aurelio Aguirre. Practicamente non exerceu a súa profesión, a excepción dun par de meses en 1863 como médico militar na asturiana fábrica de armas de Trubia: a súa condición de fidalgo e a situación

1 Os textos citados ao longo desta introdución e mais na antoloxía levan a indicación do número que lles corresponde na escolma. Por outra parte, as referencias e citas da obra de Eduardo Pondal son feitas a partir da edición da súa *Poesía Galega Completa* (Pondal 1995, 2001, 2002, 2005) en Edicións Sotelo Blanco (Santiago de Compostela), coas seguintes siglas: QP (= *Queixumes dos pinos*, vol. I), PI (= *Poemas Impresos*, vol. II), PM e PMb (= *Poemas Manuscritos*, autógrafos e apógrafos, respectivamente, vol. III), E (= *Os Eoas*).

económica familiar permitiron que se convertese nunha especie de poeta ‘profesional’, dedicado integramente á creación poética. Rematados, pois, os seus estudos e a súa breve incursión en actividades profesionais, o resto da súa vida transcorreu arredor do eixe Ponteceso-Coruña, cidade onde pasou longos períodos e onde finou o 8 de marzo de 1917, despois dunha existencia dedicada á creación dunha obra poética centrada na defensa da súa patria, da súa cultura e da súa lingua.

Con todo, Pondal non permaneceu illado no seu *beatus ille* particular, pois mantivo unha constante actuación cívica xa desde a súa primeira mocidade, con participación protagonista no banquete de confraternidade entre estudantes e obreiros, celebrado en Conxo (Santiago de Compostela) no día 2 de marzo de 1856; xunto con Aurelio Aguirre, poeta falecido dous anos despois, pronunciou un ardido discurso radicalmente democrático que lle provocou os primeiros problemas coa Igrexa e cos poderes públicos, con ameaza de deportación (Neira Pérez 2010). Eis a primeira estrofa do brindé poético pondaliano (Alvarellos & Martínez González & Singul & Souto 2016: 147):

Brindo por quien, señores, la victoria,
muerto mas no vencido, dio al tirano,
el ilustre varón de alta memoria,
el célebre Catón republicano:
de nuestra idea a la futura gloria;
y brindo por el pueblo soberano,
y a quien acate, libre como el viento,
el vuelo del humano pensamiento.

Para alén destas intervencións xuvenís, como un dos referentes literarios fundamentais na Galiza do seu tempo, sobre todo despois da morte de Rosalía en 1885, interveu poeticamente a través do canto de efemérides nacionalistas, especialmente na

recordación dos Mártires de Carral, con tres poemas publicados sucesivamente en 1885 (nº 101), 1899 (nº 100) e 1904 (PI 42), colaborando decote en actos cívicos de homenaxe a figuras de recoñecida traxectoria democrática e/ou nacionalista, ademais de acabar formando parte do Grupo Rexionalista e da chamada “Cova Céltica”, na librería que o intelectual e literato Carré Aldao tiña na cidade coruñesa.

Pondal posuía unha ampla formación lingüística (grego e latín, portugués, francés, italiano e inglés) e mais un profundo coñecemento da literatura clásica greco-latina, da literatura galego-portuguesa medieval (é autor do primeiro poema neotrobadoresco galego, por volta de 1905 [véxase nº 51]) e de autores como Camões, Shakespeare, Milton, Byron, Dante, Ariosto, Tasso, Leopardi, Chateaubriand..., ademais da fundamental lectura da tradución francesa da obra de James Macpherson (1867), que recollía os cantos de Ossián, suposto bardo gaélico do século III.

Comezou moi novo no mundo das letras publicando poemas en castelán. Porén, a escrita en galego xorde xa en 1857, cunhas oitavas reais do poema épico *Os Eoas*, e, a partir de 1858, coa primeira versión da composición *A campana de Anllóns*, comezou o proceso de consolidación progresiva da utilización literaria do galego, até se converter nun autor monolingüe no noso idioma desde 1885, o ano da morte de Rosalía de Castro, cuxo exemplo e maxisterio foi, sen dúbida, fundamental neste proceso de reconversión:

As datas de publicación dos textos pondalianos mostran como é en 1863, ano da edición primeira de *Cantares Gallegos*, cando o futuro Bardo reorienta lingüisticamente a súa produción literaria para o galego: entre 1857 e 1863 publica un total de vinte e cinco textos, dos cales só dous foron escritos e editados en galego; entre 1864 e 1885, dun total

de trinta e sete publicacións, só catorce delas foron escritas en castelán, e aínda catro destas foron reaproveitadas para *Queixumes* por medio da autotradución para galego (Ferreiro 2014: 171).

Deste xeito, Pondal entra na escena literaria coa publicación de composicións poéticas en revistas e xornais, á vez que van aparecendo breves folletos e opúsculos que colocan o seu nome no parnaso literario galego. Antes de 1886, ano en que publica *Queixumes dos pinos*, aparece en 1864 un adianto d'*Os Eoas (A América Descuberta. Canto V. Fragmento, s. l.)*, edita un opúsculo en 1866 co xa coñecido poema *A campana d'Anllóns (A Campana d'Anllons. El canto de un brigante, por ..., Coruña, Imprenta de D. Eusebio Cascante)*, xorde en 1872 *A Fada dos Montes. Poesía* (Santiago, Tip. de Manuel Mirás y Alvarez) e, sobre todo, ve a luz *Rumores de los pinos* en 1877 (Santiago, Tipografía de M. Mirás y Alvarez), obra de maior entidade (con vinte e un poemas, dos cales once xa están en galego). Case inmediatamente despois da aparición doutro breve folleto (*Gandreiras*, Coruña, Imprenta de LA VOZ DE GALICIA, 1885), Eduardo Pondal publica en 1886 a súa grande obra-mestra lírica (*Queixumes dos pinos*, Biblioteca Gallega, La Coruña, Latorre y Martínez, Editores). Neste volume reúne e reelabora toda a súa produción poética anterior², ao tempo que incorpora novos

2 Ás veces con profundas modificacións estilísticas en parte dos seus textos, ao tempo que incorpora poemas inicialmente escritos e publicados en castelán por medio de creativas autotraducións.

En castelán Pondal só publicou dous opúsculos nos momentos iniciais da súa vida literaria: o longo poema orientalizante *Fátima. Leyenda* (Coruña, Imprenta de Castor Míguez, 1862) e a narración, de inspiración autobiográfica, *Juan Pérez. La humanidad tal cual fué, es y será, ó Los hombres por dentro* (Coruña, Tipografía Galaica, de los Sres. Brañas y F. y Miranda, 1866). Ambas as dúas obras foron reeditadas en Ferreiro (1986: 60-74 e 76-80).

poemas, dotando de unidade ao conxunto –como nos *Cantares Gallegos* rosalianos– por medio da composición inicial e última («Polo baixo cantando» [QP 1, nº 1] vs. «Polo alto cantando» [QP 90, nº 120]). Así, no grande libro pondaliano ficou como derradeiro e conclusivo poema «Da ruda pendente», cuxo verso central enuncia a chave do pensamento da lírica pondaliana: os “pasados, futuros destinos” do pobo galego:

Cal recios acentos
d’escura sibila,
de pasados, futuros destinos
a alma adiviña [83.9-12]

Após este ano de 1886, tan só deu a lume dous folletos, ambos no ano 1895: *O dólmen de Dombate* (Coruña, Impr. y lib. de E. Carré) e a versión amplificada d’*A campana d’Anllóns* (Coruña, Imprenta y librería de Carré), que chega aos 416 versos. No entanto, continuou sen descanso coa actividade creativa, dando a coñecer, aos poucos, novos poemas, á vez que consagraba parte do seu tempo á elaboración da súa grande obra épica, *Os Eoas*, cuxo dactiloscrito, preparado para a publicación en 1914, ficou inédito (Pondal 2005), así como numerosas composicións líricas que o poeta compuña para unha futura triloxía lírica –*Dos Eidos, Dos Servos, Do Íntimo*–, textos que só recentemente foron editados (Pondal 2002).

A partir da literatura macphersoniana, a poesía de Pondal re-crea unha mitoloxía galega moi influída polos heroes do *Ossian* e do irlandés *Lebor Gabála Éirenn* ou *Libro das conquistas de Irlanda*: a ausencia dunha mitoloxía (proto)histórica galega foi resolvida a través da reconversión dos topónimos da súa xeografía natal en antropónimos, transformados en personaxes lendarios (Brandomil, Gundar, Margaride, Ousinde, Rentar etc.) por medio dun singular mecanismo: cada topónimo indicaría o nome

da personaxe enterrada no lugar, como sucede, por exemplo, con Maroñas, a virxe celta morta en combate cos romanos:

Desde entonces, ouh Maroñas!,
de Xallas probe lugar,
tomache o nome garrido
da valente sin rival,
pois no teu escuro eido
Maroñas descansa en paz. [93.104-108]

Así pois, Pondal fala do pasado, reconstruído miticamente, e, sobre todo, do futuro da nación galega, desenvolvendo unha liña de fondo patriotismo na nosa literatura. Como nas antigas sagas célticas, Pondal vese a si mesmo como o Bardo, como un guía do pobo galego: de aí que non se dedique só a recrear poeticamente o pasado mítico e glorioso dos celtas (galegos) en épico combate cos romanos (casteláns), acorde coas teorizacións históricas do seu compañeiro e amigo Manuel Murguía, que baseaba o carácter nacional de Galiza na posesión dunha historia diferenciada e no seu carácter celta. O propósito explícito de redención da Patria móstrase a través destas composicións bárdicas, que van alén dunha manifestación narcisista do autor: ao longo da súa poesía lírica, achamos múltiples escenas en que este constitúe a figura fundamental –dentro da polifonía presente na lírica pondaliana–, nun desfile de secuencias que van do bardo adolescente aos momentos finais do cantor (o *cisne*), sempre identificado, explícita ou implicitamente, co propio Eduardo Pondal na súa función profética e redentora como bardo do pobo galego.

Mais a poesía pondaliana non se limita á evocación melancólica de escenas pasadas, arqueolóxicas, ou á queixa pola “punxente servidume da patria”. A súa poesía é tamén unha proposta de redención nacional, *rexional* na terminoloxía da época, tal como o propio poeta deixou claro en diversas anotacións persoais.

De conviccións iberistas, Pondal poetiza a misión histórica de Galiza no concerto dos pobos da Península Ibérica:

Non cantes tan tristemente,
 probe e desolada nai;
 non lle cantes cantos brandos
 p'r'adormecer o rapaz,
 ond'está a cova do sono
 no céltico carballal;
 cántalle cantos ousados,
 qu'esforzado o peito fan;
 cántalle o que xa cantara
 o nobre bardo Gundar:
 “A luz virá para a caduca Iberia
 dos fillos de Breogán...”. [nº 85]

A “raza de Breogán”, a “estirpe xenerosa” asentada no “céltico chan”, o pobo galego está chamado a reconstruír a unidade peninsular con Portugal (“os fillos do Luso”), pola antiga historia común e pola lingua compartida, idea presente en numerosos poemas pondalianos e que se manifesta, unha vez máis, no poema central de *Queixumes*:

tal ti, nobre e comprida,
 boa raza lanzal,
 nos días da futura,
 boa idade, serás
 atamento garrido,
 forte nó sin rival,
 ponte de ledos arcos
 qu'é doce contemplar,
 e os bos fillos do Luso
 e os fortes irmáns,
 nun só nó, fortemente,
 os dous constrinxirás.
 Tal é a somellanza sonora
 do garrido falar! [87.85-98]

Tal como Pondal formula a misión política galega neste poema, Galiza liderará a unidade peninsular para formar unha gran confederación latino-americana a través das comunidades emigrantes que abandonaran o *nativo clan* para se instalaren en América (“Colombia”).

A liña de poesía política e patriótica verase aínda reforzada con frecuentes referencias e diferentes poemas compostos sobre diversos procesos de construción e/ou de liberación nacional que se estaban a producir en Europa, observados atentamente polo poeta. Nos seus textos podemos rastrexar a aparición de heroes nacionais irlandeses (O’Connell, Parnell) ou gregos (Marco Botzaris), alusións ás loitas lideradas por Serbia contra o dominio turco, ou poemas enteiros dedicados, por exemplo, á loita pola independencia de Polonia («Desperta, Polska!», nº 99) ou ao proceso de renacemento catalán, simbolizado coa cita dun verso do seu himno nacional («*Bon cop de falç!*», nº 107). E tamén neste contexto de defensa de Galiza, en liña cos diversos movementos europeos nacionalitarios, poden ser situados aqueloutros poemas en que a crítica á opresión española, como responsábel da punxente servidume histórica da patria galega, se concreta en varias composicións que non evitan duros cualificativos a Castela, como cerna e símbolo de España, que é considerada como “a gran prostituta / d’España no centro” (108.9-10), con significación semellante á dalgúns poemas de Rosalía de Castro. Tamén da súa vea reivindicativa nace o texto que se consolidou historicamente (desde 1907) como himno nacional galego, as catro primeiras estrofas do poema «Os pinos» (nº 84), onde se fai unha chamada á memoria histórica e á *redenzón da boa razón de Breogán*, enlazando de novo co celtismo a través da figura de Breogán, o mítico fundador da nación galega.

Mais a súa lírica non se limita ao celtismo: incorpora e desenvolve moitos outros motivos fundamentais, entre os que se debe salientar a importante presenza de elementos tirados do mundo

clásico helénico (a épica da morte digna en combate, a ética espartana ou a arenga de ton militar) a través da lira de Tirteo (“Mirá miña armadura relucente, / ... / digna da nobre lira de Tirteo”) en convivencia coa harpa céltica do bardo (Pondal), guía e vangarda do seu pobo no proceso de liberación da *doce e cara patria*.

No complexo mundo poético pondaliano existe, porén, un grupo de composicións que se inscribe directamente no tradicionalismo sexista e misóxino, onde a muller é sometida a un proceso de reificación e/ou degradación. Efectivamente, algúns textos de Pondal son debedores desa ideoloxía e práctica sexista que se manifesta ás veces descarnadamente:

Pilleina antr’os pinos soa,
alba de medo tornou;
quixo fuxir, mais non pudo,
que sabe que peixe eu son.

Rogárame de rodillas,
de rodillas me rogou;
tembrou como a vara verde
qu’estremece a virazón.

Cal quen teme ser oída,
dixo: “Pídocho por Dios...!”.

“Estás fresca –lle contesto–,
vente a min con oracións!

Non solta nunca o raposo
a galiña que pillou,
astra zugarlle o mel todo
non solta a fror o abellón,
nin a branca e doce pomba
larga o montesío azor”. [QP 47]

Neste sentido, resulta ilustrativo o comentario do xornal co-ruñés que publicou o poema (“En el fondo de la cartera del señor Pondal, siempre hay para nosotros algunha bella cosa”), pois, ao tempo que evidencia como a recepción, na altura, nada ten a ver coa actual consideración deste tipo de textos, revela claramente o peso da visión patriarcal e da banalización da misoxinia na sociedade coetánea.

Certamente, estes poemas constitúen unha mostra de misoxinia violenta, onde a muller é vista como presa natural do home por medio dunha especie de tratamento militar da relación amorosa, tal como xa foi intuído pola crítica inicial, e que parte da crítica actual xulga moi severamente, ás veces sen ponderar abondo o contexto que condicionaba o poeta e a súa obra, sen dúbida non diferente doutros discursos e produtos literarios coetáneos. De certo, eses textos (cuantitativamente irrelevantes) constitúen a elaboración literaria extrema da dicotomía masculino (positivo, posuidor) vs. feminino (negativo, posuído) que atravesa toda a produción pondaliana a través dunha adxectivación (como elemento formal máis evidente) que responde a esa dualidade: *férreo, viril, ousado, esforzado... vs. femíneo, muliebre, brando, molente...*

No entanto, a carón deses poemas, na obra de Pondal existen outros textos onde non se percibe ningún tipo de misoxinia ou cousificación da muller, mesmo se chega á ‘sublimación’ ou idealización, na realidade, manifestación complementaria do tradicionalismo sexista. Nestoutras composicións aparecen figuras femininas connotadas positivamente (en especial as virxes guerreiras celtas), xunto con outros textos en que transparece empatía coa muller agredida (poema nº 47) ou en que se percibe unha ambigua expresión das relacións erótico-sexuais (poema nº 50).

En conxunto, a produción lírica pondaliana constitúe un monumento literario que superou o mito celtista inicial revelándose como unha construción complexa, onde tampouco faltan poemas

bucólicos, elexíacos, políticos..., coa constante presenza de elementos biográficos, alén do canto dos lugares nativos (moitas veces ligados á angustia polo paso do tempo), de tal forma que as súas obsesións e fondos desequilibrios persoais acharon tamén acomodo literario, sobre todo na súa derradeira etapa vital, cando se manifesta a angustia polo futuro da súa obra, co poeta paranoicamente angustiado polo roubo dos manuscritos dos cantos patrios:

Na miña cámara entraran
con sixilosa perfidia,

.....

e procurando suplantar meu nome,
de oprobio e de baldón o seu cubriran. [41.1-2, 11-12]

En suma, cabe interpretar o sentido último da semántica ou *gramática* poética pondaliana como debedor dunha énfase ou hipérbole dos elementos galaicos non contaminados, non deturpados por unha historia adversa e, por isto, non intercambiábeis ou non conmutábeis por outra cultura invasiva. Así, esta arquitectura lírico-épica repousa en tres eixes temporais. En primeiro lugar, o *pasado* heroico, acompañado dos valores da raza, a exaltación da paisaxe-natureza como representación simbólica do indestrutíbel, a grandeza monumental do megalitismo galego, os heroes fundacionais da nación. A crise do *presente*, concretada na situación decaída da lingua, na opresión política e, como secuelas, na submisión ou no desleixo dos compatriotas. Finalmente, a ensoñación dun *futuro* que ha retornar circularmente a aquel pasado histórico e reavivar as glorias pretéritas que son aval certo da redención necesaria.

Para alén da produción lírica, Eduardo Pondal é tamén autor d'Os *Eoas*, un poema épico 'fundacional', en oitavas reais, moi influído por *Os Lusíadas*, sobre a conquista de América realizada polos españois, en paralelo á xesta portuguesa comandada por

Vasco da Gama e cantada por Luís de Camões. N'Os *Eoas* Pondal traballou durante case sesenta anos (polo menos desde 1857 até 1914, ano en que rematou dificultosamente a versión definitiva) e o produto de tantos anos de traballo, de tantos millares de redaccións alternativas, ficou inédito, a pesar das constantes demandas públicas e privadas para a súa publicación, que era esperada na Galiza decimonónica como a grande obra definitiva do poeta. No entanto, Eduardo Pondal morre sen ver publicada a súa epopea, mais deixándonos unha versión testamentaria do texto que ao longo de tantos anos fora obxecto fundamental da súa tarefa creativa: a construción dunha obra épica con vontade fundacional, escrita cunha intención lingüístico-patriótica, conforme declara o autor no prólogo do poema.

A través de esquemas simples, normalmente binarios (onde se debe salientar a oposición *masculino, férreo, duro, viril... vs. feminino, doce, brando, mólido, muliebre...*), e cunha adxectivación sobria, mais con complexas e demoradas elaboracións poéticas, o conxunto da produción pondaliana caracterízase polo rigor formal e pola coherencia ideolóxica. Co horacionismo creativo que o caracteriza, e sempre cun constante traballo estilístico, a través da permanente corrección dos seus textos, Eduardo Pondal creou unha obra paradigmática, complexa e polivalente, lírica e épica, consagrada á defensa da Galiza que renacía, do pobo galego e da súa lingua, apostrofando aos galegos desertores dos acentos da “doce e cara patria”:

Antes de que caiás en tanta mingua,
pois que de servos as palabras tedes,
arrancade da boca a propia lingua
para que a vosa lingua non manchedes [114.15-18].

Rutilantes cultismos tirados do latín e do grego, préstamos do francés e do italiano, así como creativos neoloxismos, xunto cun

coñecemento profundo do idioma, permitiron que o Bardo bergantiñán alicerzase a lingua literaria moderna no falar nativo do seu Bergantiños, que Pondal modula, eleva e nobilita na procura dun modelo culto, enxebre e esplendente, nunha obra clásica no seu máis profundo sentido: unha obra que fala para a humanidade, en xeral, e para todos nós, en particular, pasado máis dun século desde que Eduardo Pondal nos legou a súa mensaxe, que ha perdurar na *longa edá vetusta*, tal como profetiza o bardo no seu derradeiro poema.

A organización da antoloxía

A presente antoloxía foi elaborada coa pretensión de reunir nun volume os textos poéticos máis significativos e/ou representativos da produción literaria pondaliana, lírica e épica. Para isto, optamos por unha agrupación temática superadora dunha pigra división entre poemas en libro e poemas publicados noutros formatos (fundamentalmente xornais e revistas), ou de poesía édita e poesía procedente de textos manuscritos, ou, en fin, dunha difícil ordenación cronolóxica imposíbel de determinar en moitos dos textos pondalianos.

Deste xeito, balizada polo marco textual dos *Queixumes* («Polo {baixo / alto} cantando»), a escolma foi construída como unha serie estruturada de cinco núcleos temáticos, que presentan, por súa vez, unha consciente ordenación textual interna, á procura dunha lectura seriada dos poemas seleccionados.

1. O primeiro bloque da antoloxía (*Certo, este é Pondal...*) está formado polos textos de fondo autobiográfico, *lato sensu*; isto é, comeza cos poemas biográficos, continúa cos lugares nativos e finaliza cos textos introspectivos e coas obsesións pondalianas; no final deste capítulo, os poemas

que din respecto á actitude de Pondal con relación ás mulleres, de modo que inicialmente son presentados dous retratos femininos (*Do turbulento insomnio e do rudo pensar*), seguidos de textos que mostran a misoxinia e a agresividade erótico-sexual (*Do furto desleal*), para acabar con outros textos que focan as relacións entre sexos desde unha perspectiva máis positiva ou equilibrada (*Aquela miña leda compañeira*).

2. A segunda parte está constituída polos poemas que mostran máis directamente o cerne do pensamento pondaliano, a comezar por aqueles que din respecto ao bardo (*O bardo dos servos e dos ilotas*), para seguir coas composicións de teor helenizante (*A lira sonora, a lira de Tirteo*) e concluír co grupo de poemas máis ideolóxicos (*Noso ideal ardente*).
3. A sección terceira da escolma está dedicada aos poemas “históricos”, que van das escenas do pasado mítico (*Splendor dos pasados tempos*) e mais do pasado distante (*Defensores dos eidos contra o duro normán*) a realidades nacionais contemporáneas do poeta (*De terras nunca vistas e apartadas*) e á inmediata historia galega, o episodio dos Mártires de Carral de 1846 (*A execución odiosa do bárbaro decreto*), para acabar no presente, representado no esplendor literario do Rexurdimento galego a través de dúas figuras fundamentais, Rosalía e Curros (*Os sublimes e máxicos cantores*).
4. O seguinte grupo poemático reúne composicións pondalianas directamente anticastelás, en *enérxica e ousada* defensa da Galiza e das xentes que nela habitan (*Aqueles que moran nos áridos pranos*).
5. *Os pátridos acentos* presenta cinco poemas dedicados á lingua galega, certamente significativos nun contexto de

renacemento e de loita contra a desaparición da identidade galega e a extinción nacional.

6. A sección *Do Oceano os campos espaciosos*, derradeira, recolle o canto XIII d’*Os Eoas*, precedido de tres textos líricos en que o poeta se refire directamente á elaboración dun poema épico que, tal como aconteceu con *Os Lusíadas* na literatura portuguesa, ideaba como alicerce da literatura galega renacente.

Cráterios de edición

Esta antoloxía ofrece a poesía pondaliana conforme a edición crítica dos textos do Bardo bergantiñán (Pondal 1995, 2001, 2002, 2005)³, con fidelidade á lingua utilizada polo poeta, mais con actualización dalgúns aspectos formais para favorecer a recepción actual da obra do poeta. Estes principios editoriais levan consigo as seguintes actuacións:

0. Canto á presentación formal dos textos, son respectadas as divisións estróficas e as agrupacións de versos realizadas polo poeta, ao tempo que, prolongando os usos pondalianos, se mantén a tipografía cursiva ou itálica para marcar os estribillos (ás veces con importante variación estilística ou de redacción nas diversas estrofas ou partes do poema).
1. Modernización e sistematización da puntuación orixinal dos textos pondalianos, éditos ou manuscritos, na procura da máxima transparencia conceptual e expresiva. Dun modo similar, actualización, dentro duns parámetros respectuosos

³ Con utilización dos corchetes para indicar elementos ausentes no texto impreso ou manuscrito.

coa vontade do poeta, do uso de minúsculas e maiúsculas, adecuando os usos orixinais á expresión actual, así como da anárquica acentuación orixinal, con introdución de diacríticos para formas anómalas e/ou minoritarias: *dés* (P5) vs. *des* (P2), *sán* vs. *saen*, *són* vs. *soen*, *vén* vs. *veñen* etc.

2. Actualización do uso de trazos e apóstrofos (*non'-o* > *non o*, *n-este* > *neste*, *teme-l-o olvido* > *teme-lo olvido*, *d'este* > *deste*, *detel'os sonorosos* > *dete-los sonorosos*, *pl'o* > *p'lo...*), con conservación das crases pondalianas alleas ao estándar actual (*co'aguillada*, *n'esprica*, *s'aprest'a*, *p'ronde...*); neste sentido, regularízase o uso do apóstrofo, ao tempo que se sistematiza naqueles casos en que existe unha síncope vocálica, moitas veces con coexistencia de formas plenas con formas contractas: *c'a* vs. *coa*, *p'lo* vs. *polo*, *p'ra* vs. *para*; *c'luna* vs. *coluna*, *des'parecer* vs. *desaparecer*, *esp'rito* vs. *espírito*, *pod'rá* vs. *poderá* etc.
3. Nivelación dos usos de <h>, /<v> e <q>/<qu> e mais <qu>/<cu>, conforme os usos actuais: *hachar* > *achar*, *he* > *é*, *hirto* > *irto*; *bougo* > *vougo*, *cobarde* > *covarde*, *debesa* > *devesa*; *q'agora* > *qu'agora*, *qual* > *cual...*
4. Nivelación do uso de <y>/<i> con valor de semiconsoante /j/: *hay* > *hai*, *praya* > *praia...*
5. Unificación niveladora das tres grafías etimolóxicas <g, j, x> para a fricativa palatal xorda /ʃ/ usadas por Pondal a partir de 1885 (con lapsos e erros frecuentes) cunha obvia vontade de nobilitación idiomática: *gente* > *xente*, *janeiro* > *xaneiro...*
6. Reconversión dos dígrafos helenizantes <ph>/<f> e <th>/<t> e mais da grafía <y> con valor vocálico /i/, utilizados por Pondal tamén con ánimo nobilitador: *cyclóns* > *ciclóns*, *Daiphantos* > *Daifantos*, *Tyrtheo* > *Tírteo*, *Thermópylas* ~ *Thermópilas* > *Termópilas*, *Themis* > *Temis...*

7. Redución do arcaico hiato -oo, de carácter simplemente gráfico (sempre computa como unha sílaba métrica), só irregularmente presente en *avoos, boo, noo* e *soo* (> *avós, bo, nó, só*).
8. Respecto de todos e cada un dos trazos lingüísticos dialectais presentes na obra pondaliana, propios en xeral da área bergantiñá, moitas veces metricamente funcionais:
 - a) presenza frecuente, case sistemática, da solución -*ui*- para diversas secuencias latinas (especialmente -*ult-*, -*uct-*, -*oct-*, -*ori-*) que confluíron no resultado común -*oi-*: *correduira, escuitar, fui* ‘foi’, *luita, muito, nuite, suidade* etc.
 - b) solución xeral -*ío* para a desinencia da P3 de pretérito dos verbos da segunda e terceira conxugación, fronte ás comúns -*eu* e -*iu*, respectivamente⁴: *apareció, caío, perdío, respondío, volvíó*...
 - c) conservación da evolución -*ano*, -*eno*, -*ino* para a P6 de pretérito: *casano, fixeno, referino, fono*...
 - d) conservación das formas con desaparición de -*d-* e posterior crase vocálica nas P5 verbais (e P2 do imperativo): *cantá, cavá, mirés, querés, soés, servís*...
9. Respecto do xeral, aínda que asistemático, tratamento vulgarizante dos múltiplos grupos cultos latinos, nomeadamente -*bl-*, -*cl-*, -*fl-*, -*gl-*, -*pl-* etc., en calquera posición (inicial ou medial): *amabre, escramar, espricar, fror, grorioso* etc.
10. A preservación da lingua pondaliana leva consigo presenza de castelanismos nunha obra xerada en pleno período de

4 Nótese a observación de Pondal incluída no seu *Vocabulario* (vid. nota 5): “*Perdíó, fugío, morrió*. Los de la comarca de Bergantiños hacen casi siempre la tercera persona del singular de ciertos verbos, los pretéritos en *ío*. *Perdíó, huyó, murió*”.

reconstitución da lingua literaria. É por iso que na obra de Pondal conviven por veces as dúas posibilidades: *agoreiro* (vs. *agoirar*), *aleve* (vs. *aleivoso*), *mismo* (vs. *mesmo*), *ola* (vs. *onda*) etc.; noutras ocasións, só se rexistra o castelanismos: *ánxel*, *ciudade*, *dicha*, *Dios*, *huracán*, *pelea*, *polvo*, *siglo*, *siniestro* etc.

11. Manutención da coexistencia de solucións fonomorfolóxicas diferentes (*-tionem* > *-zón/-ción*, por exemplo, para *nazón* ~ *nación* ou *redenzón* ~ *redención*), así como de formas alternantes (*-tatem* > *-dade* / *-dá*: *soedade* / *soedá*) ou convivencia de resultados dialectais diversos. En xeral, a existencia de diversas formas está condicionada pola métrica (medida e/ou rima), mais, en calquera caso, esa concorrencia é filla do seu tempo: *caeches* ~ *caestes* (P2), *cae* ~ *cai*, *cavá* ~ *cavade*, *desengaño* ~ *desengano*, *din* ~ *dicen*, *nuite* ~ *noite*, *oír* ~ *ouvir*, *tiveran* ~ *tuvera*, *traer* ~ *traguer* etc. etc.

As notas aos textos

Todos os textos escolmados levan un aparato de notas (que seguen a numeración dos versos) que procura fornecer información sobre cada poema e facilitar a lectura e comprensión do texto ou aclarar cuestións pertinentes de diverso carácter: información lingüística, aspectos literarios, cuestións culturais etc.

A nota inicial sempre aparece sinalizada cun asterisco (*) para indicar a procedencia de cada composición (abreviada coas siglas QP, PI, PM, E), así como aqueloutras informacións complementarias que puideren resultar de interese. A seguir, todas as notas que se consideraron pertinentes, con remisións internas sistemáticas para evitar a súa continua repetición.

Por outra banda, débese facer constar que, para a definición e ilustración de voces e topónimos, son utilizados, cando é posible, os dous vocabularios elaborados polo propio Eduardo Pondal: *Algunas voces peculiares de la comarca de Puentececeo*, con máis de medio millar de voces, e *Toponimias del pequeño valle de Puentececeo* (34 topónimos)⁵.

5 Foron publicados por Gómez Clemente & Arias Freixedo (1990: 11-46), mais as citas destes vocabularios serán feitas pola transcripción directa do manuscrito conservado na Real Academia Galega.

I.

Polo baixo cantando

NOTAS [1]

- * Poema inicial de *Queixumes dos Pinos* (véxase QP 1).
- 3 A *aguillada* é unha vara longa, cunha punta de ferro nun dos extremos, usada para afalar, aguilloando, ás vacas (ou bois).
- 5 A vila (e concello) da Ponteceso, onde Pondal naceu e se criou, ocupa o centro da vida e da obra de Eduardo Pondal. Véxase o poema nº 3.
- 7-8 O carro vai cargado, con peso (*grave* é un latinismo semántico), e vai *anteposto*, isto é, o bergantiñán, coa aguillada ao lombo, leva o carro diante de si.
- 13 *Punxente* ‘que fere, que produce dor, doloroso, conmovedor’ é mostra do gosto pondaliano polos adxectivos co sufixo *-nte*, xeralmente antigos participios activos. Véxanse tamén voces como *pasante, pesante, rutilante, sibilante, vagante; fendente, fremente, fuxente, impudente, molente, premente, tollente...*
- 15 *O castro verde* refírese ao Castro de Cerezo de Baixo, na Ponteceso, a única zona elevada habitábel na Agra do Couto cando se solagaba.
- 19 A *nativa costa* refírese á Costa da Bouza, actualmente integrada na zona urbana da Ponteceso.
- 21-22 *Soar* é habitualmente un verbo intransitivo. Cfr. nota a 84.19-20.

[1]

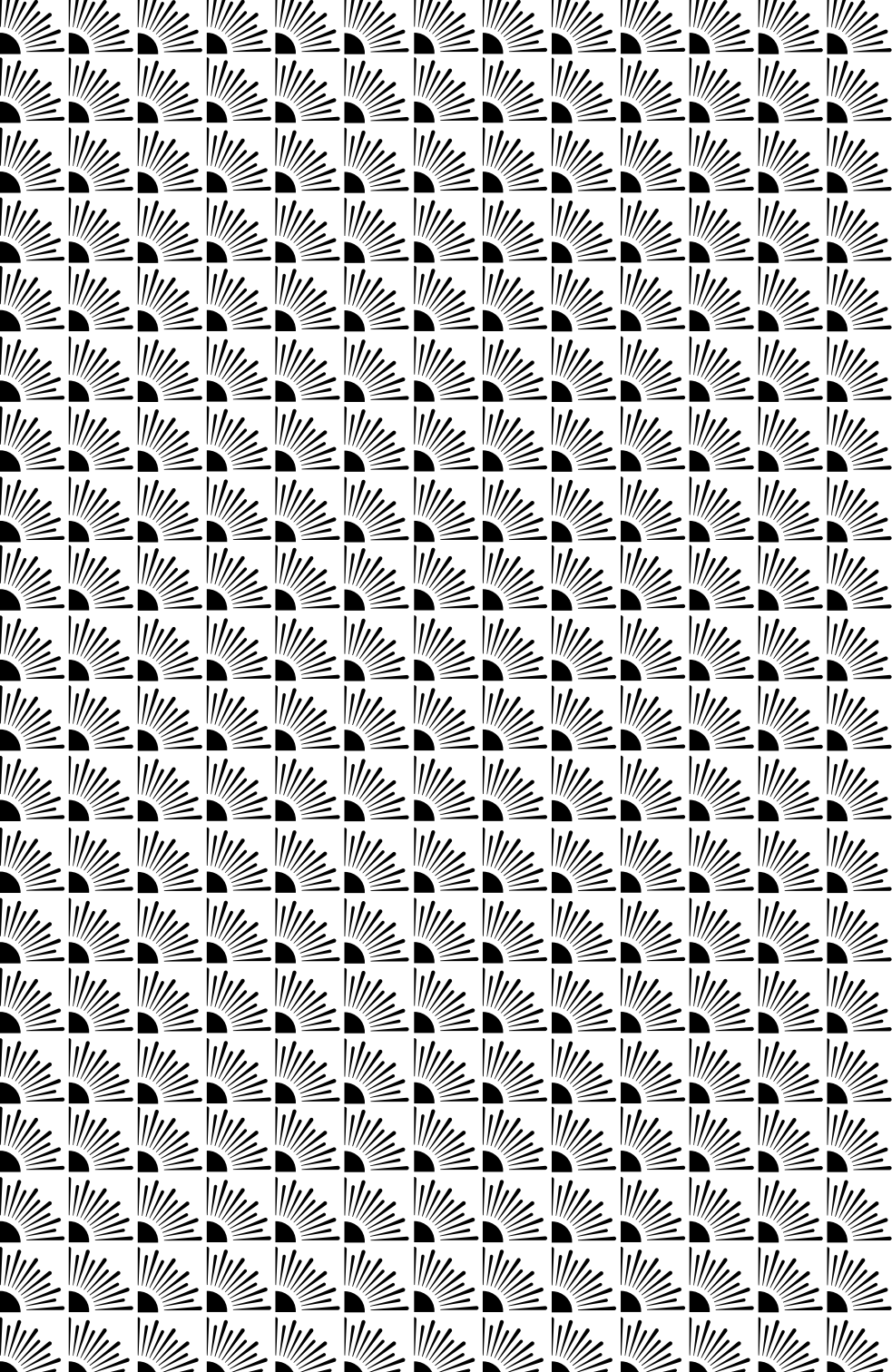
Polo baixo cantando,
o bo bergantiñán,
co'aguillada ó lombo
e garboso ademán,
qu'á Ponteceso leva, 5
en noite de luar,
grave o carro de táboas,
anteposto quezaís,
por cousas que n'esprica
dun fondo e vago afán, 10
mil escuras suidades
ceibando ós ecos vai
e da patria a punxente servidume
parece recordar.

Ó pé do castro verde 15
ben os mira ó pasar,
qu'en masa escura e informe
axuntados están,
e na nativa costa
os escuita fungar: 20
parécelle que soan
intrépido compás,

- NOTAS [1] 26 Segundo a doutrina celtista decimonónica, compartida por Murguía e Pondal, Brath, descendente dos fenianos, estabeleceuse na Península e o seu fillo, Breogán, conseguiu dominar a poboación fundando Brigantia (A Coruña), que se constituíu como capital da tribo dos celtas brigantinos, a máis importante de todas as tribos célticas. O seu fillo Ith dexergou Irlanda desde a torre que seu pai construíra (a Torre de Hércules). Marchou a Irlanda, onde achou a morte, posteriormente vingada polos milesianos.
- Agás en 26.14, Breogán sempre aparece en sintagmas do tipo substantivo + *de* + Breogán (*patria, raza, fogar, nazón, rexión, grei, fillos/fillas, harpas, armas, xente, terra, pino, fala, eidos, acentos, verbos*), de modo que o complemento determinativo equivale exactamente a *galego/a* (*patria de Breogán = patria galega ou Galiza, nazón de Breogán = nazón galega ou Galiza, fillos de Breogán = galegos etc.*).
- Neste verso, *Breogán* computa como dúas sílabas métricas, por sinérese (licenza moi frecuente na poesía de Pondal: fé|rreos (73.30); boa (87.32); soe|da|de (96.79) etc.
- 27 Tendo en conta que *falanxe* é ‘unidade de infantaría dun exército; por ext. exército’, unha *falanxe tecida* é un ‘exército compacto e numeroso’.

cuida que do combate
murmuran o sinal,
en escadrón formados,
cal xente de Breogán,
en falanxe de ferro ben tecida
que s'aprest'a lutar.

25

II.

Certo, este é Pondal...

NOTAS [2]

- * Poema publicado co título «Mi retrato» na revista madrileña *Galicia* (59, 1-1-1909), datado no día 27 de decembro de 1908, cando Pondal tiña 73 anos (véxase PI 62).
- 1 *Astroso* ‘descoidado en relación ao seu aspecto’.
- 4 *Orate* ‘louco, tolo’.

[2]

Astroso, melancólico..., e deixando
ver os rudos sinais do combate
no grande corpo céltico, e mirando
con un vago mirar, feito un orate,
certo, este é Pondal..., de quen notorio
xuício soe haber contradictorio.

NOTAS [3]

- * Poema publicado en 1896 (*Revista Gallega*, 85, 18-10-1896). Véxase PI 18.
- 3 A forma *p'ronde* (contracción de *por* + *onde*), necesaria por razóns métricas, documéntase con frecuencia na poesía pondaliana (véxase 6.8, 20.5, 35.7, 52.4, 64.28), xunto con outras aglutinacións similares co demostrativo *aquel* (véxase 6.5), co indefinido *un* (véxase 113.7) ou coa preposición *antre* (véxase 28.8), para alén do encontro e crase de *por* con formas verbais do tipo *p'radormecer* ou *p'rintultar* (véxase 85.4, 107.12).
O Anllóns é o río pondaliano por definición e, asemade, o máis importante da comarca de Bergantiños. Nace no monte Pedrouzo (parroquia de Soandres, no concello da Laracha) e inicia na Ponteceso, á beira da casa do poeta, o camiño ao seu *destino derradeiro* na ría de Laxe.
- 7 Sobre o *pinal espeso* (de Tella) véxase 17.72.
- 8 Ponteceso: véxase nota a 1.3.
- 13 Obsérvase neste verso a forma *Cadis*, con seseo, trazo fonético raramente recollido na obra pondaliana, após a súa corrección nos poemas que foron incorporados a *Queixumes*.
- 19-20 Nótase o uso dos futuros de subxuntivo *deixar* e *for* nunha cláusula temporal con sentido condicional. Cf. nota a a 81.15, 102.32.
- 22 *Fementido* 'desleal, pérfido, mentiroso'.

[3]

Eu nacín en agreste soedade,
 eu nacín cabo dun agreste outeiro,
 p'ronde o Anllóns, con nobre maxestade,
 camiña ó seu destino derradeiro.
 Eu non nacín en vila nin ciudade, 5
 mas lonxe do seu ruído lisonxeiro:
eu nacín cabo de pinal espeso,
eu nacín na pequena Ponteceso.

Uns naceno na máxica Granada,
 outros naceno en Málaga famosa, 10
 os outros en Sevilla nomeada,
 ou outros en Valencia deleitosa;
 uns na garrida Cadis, ben soada,
 en Barcelona os outros, populosa:
eu nacín cabo de pinal espeso, 15
eu nacín na pequena Ponteceso.

Amabre Ponteceso, anque pequena,
 agreste certamente, mas garrida,
 cando deixar a mundanal faena
 teu bardo e for pasado desta vida, 20
 non t'esquezas de quen, con faz serena,
 dixo a toda ciudade fementida:
“Eu nacín cabo de pinal espeso,
eu nacín na pequena Ponteceso”.

NOTAS [4]

- * A primeira versión do poema apareceu en 1877, na obra *Rumores de los pinos* (co título «A fada Rouriz»), e despois foi incorporado a *Queixumes dos pinos* (véxase QP 26).
- 1 *Circio* aplícase ao vento forte e molesto. Pondal, no seu vocabulario, define este adxectivo como “Firme. *Aguanta circio, ten circio*”.
- 2-3 Aos valados de Casás de Nemiña refírese o propio Pondal nunha nota a outra composición de *Rumores de los pinos*: “Conjunto de pequenos cerrados, pertencentes al cultivo de Vilela de Nemiña, en el distrito de Mugía, celebrados por las hermosas perdices que al *ichó* se cogen en su recinto”. Na reitoral de Vilela de Nemiña, aldea e parroquia do concello de Muxía, Pondal realizou os seus primeiros estudos baixo a autoridade do crego D. Cristóbal de Lago, cura párroco de Touriñán: *Nesta aldea garrida e pequena / deprendín eu a lingua latina, / con aquel dómine feo e estupendo, / de quen Tulio e Horacio fuxiran* (cfr. PM 106.25-28). Véxase tamén os poemas 5 e 9.
- 5 Xa Murguía indicaba que as damas das lendas que gardan os tesouros se pentean cun pente de ouro (Murguía 1888: 68-69).
- 7 O nome da fada Rouriz debeu de ser inspirado polo microtopónimo Reiriz, no lugar de Fornelos, pertencente á parroquia de Baio, no concello de Zas.
- 9-20 Tal como o poeta indica en *Rumores de los pinos*, “Los nombres que aquí se citan son los de aquellos que fueron nuestros colegas de gramática latina. El autor se cree en el deber de tributarles este pequeño recuerdo”. Con efecto, existen testemuños epistolares dalgún dos estudantes citados nestes versos.
- 13 Redonda é unha aldea e parroquia pertencente ao concello de Corubián.
- 18 A locución adverbial en *agraz* significa ‘antes de tempo’; isto é, Cristovo morreu novo.
- 20 *Manoel* ten medida bisilábica encubriendo, por tanto, unha forma *Manuel*.

[4]

Ó abrigo de vento circio,
sentada ó pé dos valados
qu'hai nos Casás de Nemiña,
os cabelos pieitando
cun lindo pieite d'ouro 5
que deslumbraba ó miralo,
cantaba a fada Rouriz
cousas do tempo pasado:

“Eran Manoel Leis e Baña,
Barrentos, Lastres e os Paz; 10
eran Piñeiro e Leis Busto,
Ruíz, Canosa e Currás;
Arxomil, o da Redonda
(nunca se m'esquencerán),
Pedro Rodríguez, Ocampo, 15
Lourenzo e Castro Romai;
Francisco, de Castiñeira,
Cristovo, morto en agraz;
Mauro Fernández, Menecho,
Manoel Romero e Pon...al” 20

Esta parte do seu canto
ben non se poido escoitar
(sopraba o aire mui recio
nos valados dos Casás),

- NOTAS [4]
- 27 Muxía é o concello costeiro, na Costa da Morte, pertencente ao territorio pondaliano.
- 29 Suxo é unha aldea na parroquia de Ozón, no concello de Muxía.
- 30 *Villarmide* refírese a Vilarmide, aldea da parroquia de Coucieiro, no concello de Muxía.
- 31 Coucieiro é outra parroquia pertencente ao concello de Muxía.
- 32 Morpeguite é unha aldea da parroquia muxiá de Coucieiro.
- 33 Corcubión é o concello costeiro tamén pertencente ao territorio pondaliano.
- 35 Bergantiños é a comarca natural que constitúe, coas terras de Xallas, Soneira e mais parte de Fisterra (Muxía e Dumbría), o espazo xeográfico-poético da lírica de Eduardo Pondal. Comprende os concellos da Laracha, Carballo, Coristanco, Malpica e A Ponteceso e mais amplas zonas dos de Laxe, Cabana, Arteixo, xunto coa parroquia tordoieira de Anxeriz.
- 36 O pronome *-los* depende sintacticamente de *viches* e non de *nacer*.
- 43 Á parte dalgunhas lexicalizacións, na lingua pondaliana detéctase certa preferencia polo sufixo diminutivo *-ete/-eta* (véxase *rapacete*, *-a* tamén en 9.3, 64.17, ou *ventete* en 44.21). *Reberte* ‘traste, rebelde’, tal como Pondal o define no seu vocabulario de voces bergantiñáns: “Travieso. *Este neno hé muy reberte*”.
- 46 O *facho* (‘faro’) de Touriñán está situado no cabo máis occidental na parroquia do mesmo nome, pertencente ao concello de Muxía. En Pondal, *facho* é sempre sinónimo de faro costeiro, que antigamente funcionaban con lume, que se mantiña aceso para guiar a navegación.
- 47 A forma contracta *c’luna* alterna nos textos pondalianos con *coluna* (véxase 45.7).

e, cal son de doce corda, 25
ó lonxe foi espirar.

“Lastres era de Muxía,
a areosa, a seca, a triste;
Leis era de Suxo, e Ocampo
da terra de Villarmide; 30

Leis Busto, de Coucieiro,
Barrentos, de Morpeguite;
de Corcubión os outros
non eran fóra dos lindes;
os outros, ouh Bergantiños!, 35
todos ti nace-los viches.

Estes foran os rapaces
que nunca me saírán
da memoria, porque un tempo
soían ben alegrar 40
estes lugares qu’agora
mui sós e tristes están.

Ouh rapacetes rebertes,
de tenro corpo lanzal
e tan libres com’os corvos 45
do facho de Touriñán,

nas c’lunas do meu palacio,
que baixo da terra está,
os vosos nomes garridos
para sempre hei de gravar”. 50

NOTAS [5]

- * Poema manuscrito (véxase PM 64).
- 1 O propio Pondal explica nunha nota que “Farruco era o nome do noso bo e leal criado que ía na nosa compañía cando as nosas viaxes a cabalo a Vilela de Nemiña, lugar do distrito de Muxía, onde estudabamos *gramática latina*” (Bouza Brey 1925: 2-3).
- 4 Fronte á forma xeral *saír* usada por Pondal, na súa obra aparecen tamén formas derivadas do castelanismo *salir*, cales a presente *sallan* (tamén en QP 22.15), *salío* (PI 4.21), que convive con *saío* (PM 28.39), ou o castelanismo extremo *saldrá* (PI 15.39 e 40).
- 5 *Torgo* (tamén no v. 13) significa ‘volume de voz nun momento dado; ton ou modulación da voz con que fala cada persoa’.
- 13 Esporadicamente, na lingua pondaliana rexístrase a forma alomórfica *-lo* do artigo en contextos que van alén dos usos convencionais; véxase tamén *féita-las crúas* (55.13), *entónce-lo bardo* (63.17), *véllo-los dous* (25.36).
- 14 O monte Gontón é o monte Borneiro, en cuxa aba se conserva un importante castro (A Cidá ou Castro Borneiro) e no val da mesma parroquia o dolmen de Dombate. O Gontón é motivo dunha interesante composición de Pondal, publicada en 1868 en castelán, con evidente influencia do *Ossian*. En nota a ese poema, explícase a situación do monte: “Está el monte Gontón entre las feligresías de San Juan de Borneiro y San Estéban de Cesullas, cerca de la desembocadura del Allones”.
- 16 Salgueirón debe referirse a un lugar da parroquia de Serantes, no concello de Laxe.
- 19 Na reitoral de Vilela de Nemiña é onde Pondal estudou durante os primeiros anos (véxase nota a 4.2-3).
- 21 Vilaseco é unha aldea da parroquia de Borneiro, no concello de Cabana.
- 23 A forma paroxítona *estudío*, o mesmo que a forma verbal *estudia* (en PI 14.301), é utilizada por necesidades de contaxe métrica.

[5]

“Ouh bo Farruco da Bouza,
canta un alalá bo,
un deses cantos ben fondos
que sallan do corazón,
de torgo ben sostenido 5
e con alento maior,
que soe como de cousas
de pasadas ilusiós,
dunha conclusión tan longa
que diga o que t’escuitou 10
admirado do teu torgo:
«Todo o folgo lle botou:
están caládo-los pinos
nesta costa do Gontón,
e o luceiro vai correndo 15
prá banda de Salgueirón»”.

Así dixo o adolescente
que viña de vacaciós
de Vilela de Nemiña,
sobre dun cabalo bo, 20
baixando de Vilaseco
a costa montesía, soñador
polos longos estudos,
un pouco baixa a calor,

- NOTAS [5]
- 30 Nótese a facilidade con que o poeta crea novos vocábulos, neste caso a partir de *toller* ‘privar de movemento, provocar un dano’.
- 32 A medida hendecasilábica do verso esixe o hiato *na | alma*.

ó criado que con el
na súa casa se criou. 25

E sin deterse un momento
o bo criado cantou
un alalá tan dorido,
tan triste e tan tolledor 30
qu'o adolescente estudante
de tal modo na alma se nubrou,
certo non sei por que cousas
de suidades ou d'amor,
que tan gordas coma puños 35
dúas bágoas alimpou.

- NOTAS [6]
- * Poema manuscrito (véxase PM 48).
 - 1 O nome da fada Portomeiro está baseado no topónimo Portomeiro, nome dunha parroquia do Val do Dubra.
 - 4 A *virazón* é o vento do mar, en particular o que sopra durante o día.
 - 5 Para a contracción *p'raqueles* véxase nota a 3.3.
 - 8 Sobre *p'ronde* véxase nota a 3.3.
 - 12 Anllóns: véxase nota a 3.3.
 - 16-18 Para a canónica medida octosilábica, nestes versos, son necesarias, respectivamente, as sinalefas *cer|to, é un | terraxe* (v. 16) e mais *aque|la, é a | branca* (v. 18), para alén de *esta, é* no v. 17.
 - 17 Neste caso, Xallas debe facer referencia á aldea e parroquia deste nome, no concello de Negreira. Cfr. nota a 7.12.
 - 18 A *doce Portor*, aldea e parroquia de Negreira, é obxecto tamén doutro poema pondaliano manuscrito (véxase PM 103).

[6]

- Fuxitiva Portomeiro,
fada d'harmoniosa voz,
cal soen os altos pinos
cando asopra a virazón,
p'raqueles ollos garridos, 5
qu'inspiran frebe e amor,
dirasme como se chama
esta terra p'ronde vou,
que non sei, cando paso por ela,
que sinto no corazón. 10
- Bardo novo, adolescente,
nado nas beiras do Anllóns,
o d'harpa dos cornos d'ouro,
de cordas de grato son,
esta terra qu'atravesas, 15
certo, é un terraxe mui bo:
esta é a costa de Xallas,
aquela é a branca Portor,
no medio da súa costa
cal pomba que se pousou 20
(onde viviran un tempo
os teus ilustres avós),

que ti amarás un día
con un celebrado amor,
e por ela, ouh vagante, en verdade 25
perderás teu corazón,
e por muito que o busques no peito
non o atoparás, non.

NOTAS [7]

- * Poema de *Rumores de los pinos* (1877), co título «A volta ó eido», incorporado a *Queixumes dos pinos* (véxase QP 23). A palabra *eido* ten a seguinte aclaración en *Rumores*: “Hogar”.
- 4 Lémbrese que as andoriñas pasan o inverno en África.
- 12 Xallas (tamén no v. 20) é unha comarca natural, prolongación de Bergantiños, aínda que moito menos fértil e habitada, que, xunto con esta e mais a Terra de Soneira, constitúe a xeografía pondaliana. Comprende os concellos de Mazaricos e Santa Comba e mais algunha parroquia do concello de Dumbría (Olveira e Olveiroa) e Zas (Muíño, Brandoñas e Brandomil).
- 14 *Gandra*, variante de *gándara* ‘terreo baixo, en xeral improdutivo, con maleza’, con desaparición da vogal postónica, é a única forma empregada por Eduardo Pondal, que a recolle tamén no vocabulario de voces *peculiares* de Bergantiños: “Llanura inculta comunmente poblada de tojos y brezos. *As gandra de Xallas, A gandra d’Eiroa* (Bergantiños)”.
- 16 As *auras* son ‘ventos suaves e refrescantes’.
- 19 Xuntamente con 52.20 e 75.17, esta é a única ocasión en que aparece a forma *estonces* como corrección a un anterior *entonces*, maioritario na lírica pondaliana. Esta substitución lingüística non callou totalmente, xa que non se efectuou en todos os contextos, criando deste xeito dobretes lexicais, como, por outra banda, aconteceu con *antre/entre*, *pelegrino/peregrino*, *pinal/pinar* ou *escuma/espuma*.
- 23 Santiago é, obviamente, Santiago de Compostela, cidade onde Pondal estudou Medicina e participou na vida político-cultural, nomeadamente no Banquete de Conxo de 1856.

[7]

- Cando as doces anduriñas,
baixo un aleiro pousadas,
descansan do seu camiño
en busca da ardente Africa,
as amantes viaxeiras, 5
co pico baixo da ala,
naquel garrido silencio,
en que pensan? Na súa patria.
- Cand'eu era estudante
e ó doce albergue tornaba, 10
lento cruzando a cabalo
a fea terra de Xallas,
ó atravesar silencioso
as soas e esquivas gandrás,
as rendas abandonando 15
ó impulso das vagas auras,
pol'agreste soedade
pensativo camiñaba.
- En qu'iba pensando estonces
decide, ventos de Xallas? 20
- Sempr'iba pensando nela,
naquela doce rapaza,
qu'era filla de Santiago,
branca, garrida e fidalga.

- NOTAS [8]
- * Poema manuscrito (véxase PM 56).
 - 4 Sorprende a ausencia de rotatización en *flor* fronte á xeral forma pondaliana *fror*.
 - 6 Riobó é un afluente do Anllóns, chamado tamén río das Leas, que atravesa a parroquia de Riobó (en Cabana de Bergantiños) e desemboca fronte a S. Fiz de Anllóns.
 - 10 As *uces* bergantiñás son as *queirogas*, *carpazas* ou *carrascas* doutras rexións galegas. Vilamaior é unha parroquia do concello de Santa Comba.
 - 11 A métrica esixe a presenza de *ao*, con medida bisilábica, como acontece normalmente na lírica pondaliana con este encontro vocálico.
 - 14 A rima condiciona, como noutros casos, a utilización neste verso da forma verbal *foi* para a P3, no canto da bergantiñá *fui*, maioritaria na obra de Pondal. Cfr. nota a 99.44.
 - 15 O *río de Xallas* debe referirse ao río Xallas, que nace no monte Castelo (Coristanco) e discorre por Coristanco, Santa Comba, A Baña e Zas, para desembocar no Ézaro (Dumbría).
 - 17 *Caro* é un latinismo, sinónimo de *querido*.

[8]

“O adolescente, que tuvo,
que tuvo, que lle pasou?
Cando por aquí cruzara
asomellaba unha flor,
como xunco lanzal que se cría 5
á beira do Riobó,
mas ven agora como murcho lirio
qu’a crúa xiada queimou”.

Tal dixeran as feras e esquivas
uces de Vilamaior, 10
[a]o ver o rapaz que tornaba
ó eido do[s] seus avós,
que fora non como ven,
e torna non como foi.

E dixo o río de Xallas, 15
montesío e xemidor:
“Non choredes, caros fillos,
non choredes, fillos, non;
pois [d]o bardo xentil e nativo
querés saber que pasou 20
volo direi: Os seus ollos
matano seu corazón”.

- NOTAS [8]
- 27 O adxectivo *terrento* (< terra + -nto) é formación lexical pondaliana, sinónimo de *térreo* ou *terroso*.
- 28 O cabo Roncudo localízase na parroquia de Corme-Aldea, no Concello da Ponteceso, en plena Costa da Morte.
- 31 A pondaliana (e bergantiñá) desinencia *-ío* da P3 dos pretéritos de segunda e terceira conxugación pode contar como unha sílaba métrica, neste caso en sinalefa coa palabra seguinte: *perdí_o*. Véxase tamén *oío* (17.18), *perdíó* (29.14), *caío* (66.22 e 93.39), *encalleció* (93.48) etc.

Cando o bardo adolescente á doce terra chegou, a vista fixa, espantada, pálida e terrenta a cor, o duro cabo Roncudo, que de lonxe o contemprou, admirado escramara: “Certamente este perdío o corazón”.	25 30
---	------------------------------

- NOTAS [9]
- * Este poema, co título «O dolmen de Dombate», foi publicado nun diminuto opúsculo en 1895, na Imprenta-Libraría de Carré Aldao. Véxase PI 13.
 - 3 Sobre *rapacete*, co sufixo *-ete*, véxase nota a 4.43.
 - 5 Na reitoral da aldea e parroquia de Nemiña, no concello de Muxía, é onde o meniño Pondal estudaba a gramática latina. Véxase nota a 4.3.
 - 7 Nebrija, isto é, Antonio Martínez de Cala (1441-1522), humanista e gramático castelán, foi o autor da famosa *Gramática Castellana* (1492), entre outras obras. *A arte do erudito Nebrija* era, pois, esa gramática.
 - 8 Villafañe debe referirse a Santiago Villafañe y Yebra, autor do *Speculum Gramaticorum. Explicacion de las quatro partes de la grammatica, con toda distincion y claridad, ethimologia, prosodia, orthografia, y sintaxis, etc.*, publicada en Pamplona en 1701.
 - 11 Vilaseco é outra aldea da parroquia de Borneiro, no concello de Cabana.
 - 13 A aldea de Ures pertence á parroquia de Canduas, tamén de Cabana.
 - 18 O impresionante e coñecido dolmen de Dombate está situado na aldea do mesmo nome pertencente á parroquia de Borneiro, no concello de Cabana. No vocabulario toponímico de Eduardo Pondal, baixo a denominación de *A Fornella de Dombate* describese este dolmen: “Hermoso dólmen céltico, sin duda uno de los mejores de Galicia, situado a la izquierda del camino que va de Puentececo a Vimianzo”.
 - 16 Sobre *gandra* (tamén no v. 64) véxase nota a 7.14.
 - 19 A Fontefría é unha aldea da parroquia de Borneiro, no concello de Cabana.
 - 20 Laxe fai referencia ao concello e vila costeira, capital deste, limítrofe con Cabana de Bergantiños.
 - 22 San Simón de Nande é unha parroquia do concello de Laxe; dentro dos seus límites está o lugar de Gundar (véxase nota a 50.6).

[9]

- Aínda recordo, aínda,
cand'eu era estudante,
garrido rapacete
que ben rexerse sabe,
cand'iba p'ra Nemiña 5
a estudar o arte
do erudito Nebrija
e do bo Villafañe,
e iba a caballo, ledo
cal soen os rapaces. 10
- Pasado Vilaseco,
lugar batido do aire,
no alto da costa d'Ures,
de montesía canle;
pasado Vilaseco, 15
indo p'la gandra adiante,
xa vía desde lonxe
o dolmen de Dombate.
- Deixando Fontefría
cara o lado de Laxe, 20
e levando o camiño
de San Simón de Nande,

- NOTAS [9]
- 23 Borneiro é outra aldea e parroquia do concello de Cabana, onde se conserva un importante castro.
- 25 Lémbrese que na lírica pondaliana *cuase* (ás veces coa grafía *quase*) é a única forma utilizada, en liña coa aparición doutras voces (*cuan-do, cual...*) con resultado similar (véxase 18.17 e 93.17).
- 29-30 No dolmen, a *mesa* é a grande laxe horizontal, e as *antes* ou *antas* son as grandes pedras verticais (téñase en conta que en bretón, a voz *dolmen* significa ‘mesa de pedra’).
- 34 O sentido de *estrame* aparece no dicionario de Eladio Rodríguez (“Conjunto de arbustillos, matas y hierbas que forman el monte bajo y parecen estrar el monte”) atestado a través desta documentación pondaliana (Rodríguez González 1958-1961: s.v. *estrame*).
- 40 A voz *cruzamen* aparece tamén atestada no dicionario de Eladio Rodríguez a través da lectura de Pondal: “longitud contada, de penol a penol, de las vergas de los buques de cuadro” (Rodríguez González 1958-1961: s.v. *cruzamen*).
- 53 Sobre o adxectivo *pensoso* véxase nota a 58.13.

polo chan de Borneiro
 de cativos pinales,
 cuase pasaba a rentes 25
do dolmen de Dombate.

Quedaba o misterioso
 fillo doutras edades
 c'a súa antiga mesa,
 c'as súas antigas antes, 30

no seu monte de terra,
 non alto e ben roldante,
 poboado en redondo
 de montesío estrame,
 de pequenas queiroas 35

e de toxos non grandes,
 como calada esfínxe
 que, sublime, non fale;
 como náufrago leño
 de soberbio cruzamen, 40

lanzado sobr'a praia
 por potente oleaxe,
 que de pasada rota
 mostre rudas señales,
 e mostre aberto o flanco 45

por glorioso combate,
 e con linguaxe mudo
 das súas glorias fale.
 Canto, ai, mudar pode
 longa e vetusta idade! 50

Entonces eu deixando
 ambas rendas flotantes,
 pensoso iba cuidando,

- NOTAS [9]
- 54 Biqueira é unha aldea da parroquia de Nande, no concello de Laxe.
- 67-76 Cando publicou este poema Eduardo Pondal tiña 60 anos.
- 68 O adxectivo *xogoral* é sinónimo de *alegre*.

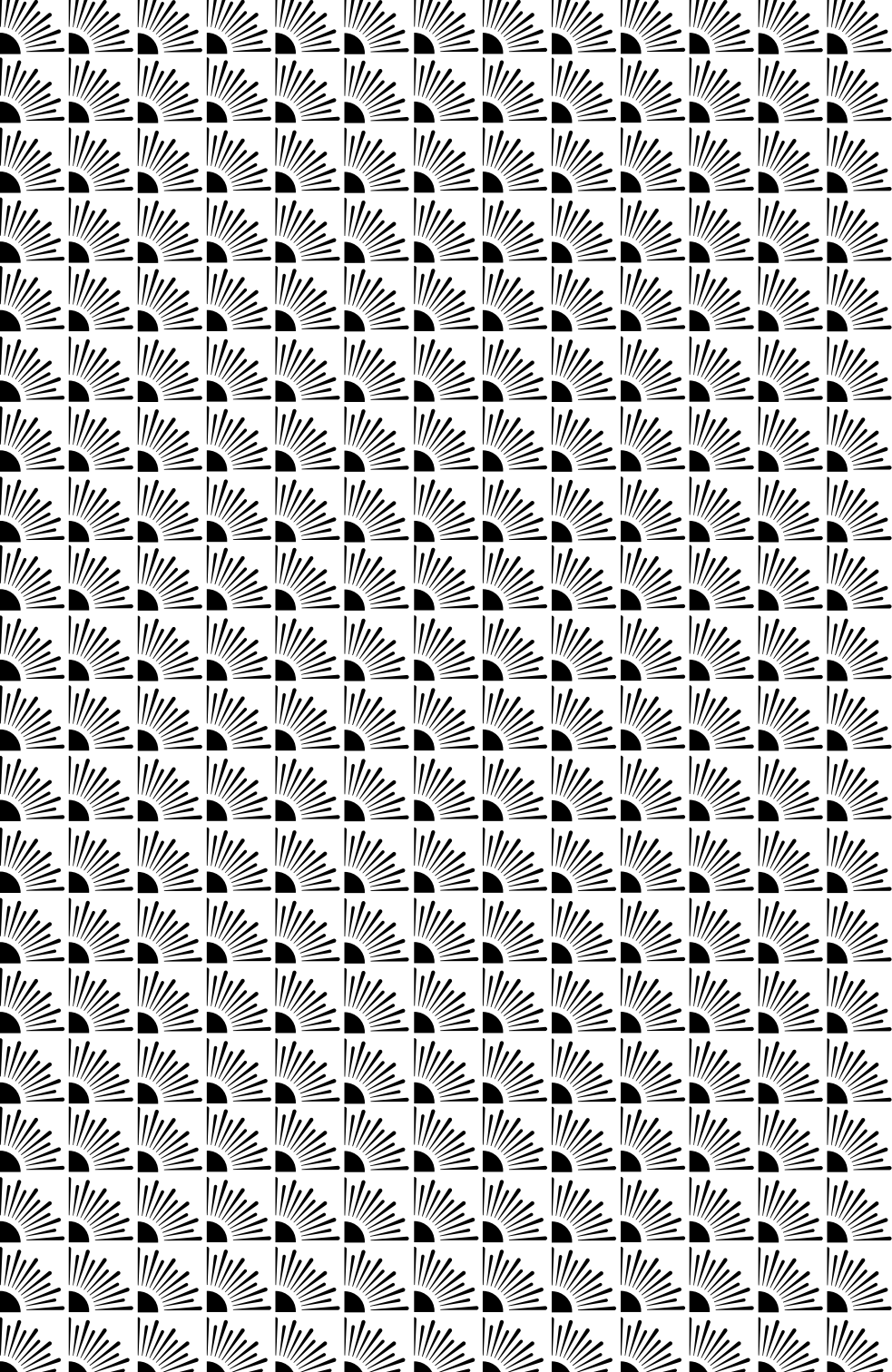
- p'la Biqueira salvaxe,
nos nosos xa pasados, 55
nos celtas memorabres,
nas súas antigas glorias,
nos seus duros combates,
nos nosos vellos dolmens
e castros verdexantes. 60
- E despois a Nemiña,
ou que fose ou que tornase,
ó velo desde lonxe,
indo p'la gandra adiante,
sempre ledó escramaba: 65
“O dolmen de Dombate!”.
- Agora que pasano
meus anos xogorales,
agora que só vivo
de tristes suidades, 70
que cumpro con traballo
meu terrenal viaxe
e qu'a miña cabeza
branquea a grave idade,
aínda recordo, aínda, 75
o dolmen de Dombate.

- NOTAS [10]
- * Este poema foi publicado por vez primeira en 1899, no *Resume da Historia de Galicia* de Florencio Vaamonde, saído do prelo da imprenta e librería de Carré, na Coruña (véxase PI 29).
 - 4 Sobre *cómaro* véxase nota a 80.3.
 - 7 *Triganza* ‘présa, impaciencia; preocupación, angustia’.
 - 8 Sobre *punxente* véxase nota a 1.13.
 - 15 O castelanismo *fallecer* é utilizado por Pondal co valor de ‘fallar, abandonar, faltar’.

[10]

Os camiños, os matos montesíos,
os garridos ensoños, os lindeiros;
os cantos saüdosos, os resíos,
os cómaros, os pinos, os regueiros;
as promesas, os trunfos, os desvíos, 5
as doces esperanzas, os sendeiros:
todo me dá suidades e triganzas,
todo me trae punxentes memoranzas.

Da xa pasada xuventú, queridos
amigos, e tamén da miña infancia, 10
para de min vós serdes esquecidos
nada pode o pesar, nada a distancia;
non pode o ferro, non os tempos idos,
meus recordos borrar, miña constancia:
pois neste mundo todo amor fallece, 15
non esquezades quen vos non esquece.

III.
Esta é a terra
dos eidos amigos

NOTAS [11]

- * Esta composición foi publicada por vez primeira en *Rumores de los Pinos* (1877), co título «Bergantiños», despois recollida en *Queixumes dos Pinos* (1886). Véxase QP 12.
- 1 Sobre Bergantiños (tamén nos vv. 14, 27, 36 e 48) véxase nota a 4.35.
- 2 Unha *terra testa* é unha terra boa, compacta, de calidade (por tanto, fértil).
- 4 A aparición de *lus* (véxase tamén no v. 35) parece estar en relación co feito de este poema estar posto en boca dunha personaxe popular (feminina neste caso), o mesmo que acontece con *ves* en 17.59. Véxase nota a 3.13.
- 6 A corrección sistemática que o poeta efectuou na desinencia *-ron* da P6 dos pretéritos de indicativo (*casaron > casano*) nos textos incorporados a *Queixumes* é coherente coa adscrición dialectal do autor. Os casos diverxentes débense case sempre á métrica.
- 22 *Aiga* é variante popular de *aguía*.
- 23 O alto de Ferreira (tamén no v. 49) é unha altura situada na parroquia do mesmo nome, no concello de Coristanco. Nesta elevación fican os restos dunha capela dedicada a Santa María, enxergándose desde alí a comarca de Bergantiños.

[11]

“Ouh terra de Bergantiños,
roxa ó arar, nobre e testa,
doce á vista desde lonxe,
donde vin a lus primeira!
Cand’era rapaza nova, 5
casánome en terra allea
(aínda meu pai n’acabara
ben catorce sementeiras).
Cando de ti me levano,
tomei unha boa pena, 10
fun chorando p’lo camiño
dunha terraxe estranxeira.
Se non te vexo cos ollos,
Bergantiños, boa terra,
cos ollos do corazón 15
vexo as túas doces veigas.

Ouh terra de Bergantiños,
ben te vexo desde lonxe,
cos teus trigos e os teus pinos!

Virxe garrida que tendes 20
vosa capilla ben feita,
onde fan seu niño as aigas
sobr’o alto de Ferreira,

- NOTAS [11]
- 36 Pontedona é unha aldea da parroquia de Xornes, pertencente ao concello da Ponteceso. Consérvase unha antiga ponte, chamada Dona, sobre o río Anllóns, que separa esta parroquia do concello de Coristanco.
- 37 *Z'reo* é forma sincopada de *Cereo*, parroquia do concello de Coristanco, que é atravesada polo río Calvar, afluente do Anllóns. Ao mesmo concello pertencen as parroquias de Xaviña e Valencia.
- 38 Corcoesto é o nome dunha aldea e parroquia do concello de Cabana, onde se conserva un castro. Pola súa parte, Santa Baia do Castro é parroquia de Coristanco.
- 40 Verdes é outra parroquia do concello de Coristanco.
- 42 A parroquia de Traba pertence ao concello de Laxe. A torre de Traba é unha formación rochosa, situada moi perto dos penedos de Pasarella (véxase poema nº 12), que semella unha torre vista desde lonxe.
- 44 Coristanco refírese á parroquia e concello do mesmo nome, con moitos restos arqueolóxicos, sobre todo mámoas e castros.
- 45 A parroquia de Bértoa é do concello de Carballo.
- 46 Oca é unha parroquia de Coristanco. Consérvase un importante castro, ademais de outros dous máis pequenos.

e gozás da vosa altura
e vedes a longa terra 25
de Bergantiños tendida
no chan dos antigos celtas,
ó fin, despois de ben tempo,
volvo a ver na cume recia,
cal branca pomba pousada, 30
a vosa casiña leda.
Fun rapaza, agora veño
non moza, aunque non son vella,
e dendes d'aquí contempro
os campos que a lus me deran: 35
aque'l'é a Pontedona,
Z'reo, Xaviña e Valencia,
Corcoesto e Santa Baia,
todas, todas, boa terra;
a carballeira de Verdes 40
ben preto do río é aquela;
aque'l'é a torre de Traba,
que desde lonxe branquea,
os verdes de Coristanco
e os altos pinos de Bértoa; 45
e ti, castro antigo d'Oca,
ben te conozo antr'a brétoma.
Ben te vexo, Bergantiños,
desde o alto de Ferreira,
cos teus trigos e os teus pinos!" 50

NOTAS [12]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 15).
- 1 Pasarela é unha aldea da parroquia de Calo, pertencente ao concello de Vimianzo. Nesta aldea existen unhas formacións rochosas de formas caprichosas. Cfr. nota a 119,52-53.

[12]

Penedos de Pasarela,
cando vos vexo, penedos,
suspiro d'amor por ela.

NOTAS [13]

- * Esta composición, publicada por vez primeira en *La Ilustración Gallega y Asturiana* (4, 15-8-1870) co título «O figueiral», foi incorporada en 1886 a *Queixumes dos pinos* (véxase QP 46).
- 3-4 A nota pondaliana na primeira edición do poema describe o figueiral de Mórdomo (na parroquia de Traba de Laxe): “Pequeño y bello bosque de higueras en la playa de Traba de Lage, y próximo al lugar de Mórdomo (provincia de la Coruña)”.
- 8 *Zolás* ‘solaz, pracer, conforto’. Cfr. nota a 119.10.
- 16 Sobre *xogoral* véxase nota a 9.68.

[13]

Cando te vexo m'acordo
de quen non podo olvidar,
ouh figueiredo de Mórdomo,
de Mórdomo ouh figueiral!

A túa garrida sombra, 5
aló no medio do vran,
vista de lonxe parece
que dá frescura e zolás.

Debaixo das túas follas
hai un garrido areal, 10
cunhas areas tan brancas,
que vén da beira do mar,
qu'a quen te mira convidan
ó sono... e outras cousas máis.

Reina dentro do teu seo 15
silencio tan xogoral
que tan só, de cando en cando,
s'oi o garrido compás
das túas follas compridas
c'a doce brisa do mar, 20
ou o pío, se s'ofrece,
dun paxariño quezais.

O cansado camiñante,
que vai co calor do vran,
ó verte de lonxe, di: 25
“De Mórdomo o figueiral”.
E pasa adiante ben triste,
porque non pode parar.

Non, non é na súa casa
nin á vista de seus pais 30
onde se buscan as nenas
para con elas falar,
mais debaixo das túas follas
onde testigos non hai.

Ouh figueiredo de Mórdomo, 35
de Mórdomo, ouh figueiral!

NOTAS [14]

- * Poema publicado en *Rumores de los pinos* (1877) e despois incluído nos *Queixumes* (véxase QP 9).
- 1 Camelle, no concello de Camariñas, constitúe unha das referencias pondalianas relativas á Costa da Morte: os baixos de Camelle aluden aos perigosos lugares costeiros desta zona onde poden naufragar con facilidade os barcos (véxase 98.91-94, onde estes baixos aparecen asociados tamén ao Cabo Tosto e a Trece, lugares da Costa da Morte).

[14]

De Camelle os baixos son
mui garridos ó mirar,
nun día craro d'inverno
cando o vento en calma está.

O pescador desde lonxe,
con doce e secreto afán,
de bruzos sobre da proa
os está vendo branquear.

5

NOTAS [15]

- * Poema manuscrito que presenta o título «A costa da morte» (véxase PM 88).
- 1 Traba: véxase nota a 11.42.
Villano é a forma usada por Eduardo Pondal para se referir ao cabo Vilán, unha das puntas máis occidentais da costa galega, en Camariñas.
- 13 A referencia aos ingleses (*o fero Britano*) debe estar relacionada co alto número de naufraxios de buques desta nacionalidade que na Costa da Morte se produciron, salientando o desastre do buque-escola *Serpent*, en 1890, con 297 mortes, afundido no cabo Vilán.
- 22 Sobre *facho* véxase nota a 4.46.

[15]

De Traba ao Villano
esténdese informe,
cal negra serpente,
cal caimán enorme,
a costa de ferro, 5
a costa de bronce:
manchada d'areas,
qu'a trozos a cobren,
somella unha besta,
unha besta enorme, 10
plagada de tiña,
de lepra deforme.
O fero Britano,
cruzando do norte,
de medo tembrando 15
escrama de lonxe:
“A costa do pranto,
a costa da morte!”.

As libres gaivotas,
que da altura volven 20
e nas altas cimas
d'altos fachos dormen,
voando, voando
nas alas do norte,

cand'esta sublime, 25
fatal reconocen,
en longa ringleira
seu camiño torcen,
que tanta esquiviza
as repele e tolle; 30
e voando, voando
s'apartan ao lonxe,
e parez que digan
co seu canto forte:
“Fuxamos, fuxamos, 35
a costa da morte!”.

NOTAS [16]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 55).
- 1 San Pedro de Brandomil é unha parroquia pertencente ao concello de Zas, regada polo río Xallas, así chamado por discorrer pola comarca do mesmo nome (véxase nota a 7.12). Murguía concedía grande importancia arqueolóxica a Brandomil: “Existe un gran pozo chamado *ó lamedeiro*, del cual queda dicho bastante. A su alrededor se hallan algunos túmulos, y se dice haberse extraído de aquellos lugares, botellas (tal vez vasos lacrimatorios) y pucheros con tapadera (ollas cinerarias) [...]” (Murguía 1888: 35, n. 1).

[16]

San Pedro de Brandomil,
na probe terra de Xallas,
canto hai que non te vin!

NOTAS [17]

- * Este poema, o primeiro texto galego publicado por Eduardo Pondal co título «El canto de un brigante. A campana d'Anllóns» (no xornal pontevedrés *El País*, 14-2-1858), foi posteriormente editado polo poeta nun opúsculo independente en 1866 (*A Campana d'Anllóns. El canto de un brigante*, Coruña, Imprenta de D. Eusebio Cascante) para, finalmente, en 1895, publicar unha versión moito máis longa, con forte influencia de «Sóbolos ríos que vão» de Camões, de novo na imprenta-librería de Carré Aldao. Certamente é a composición máis coñecida e difundida do Bardo, e como tal presenta mudanzas lingüístico-estilísticas nas diversas edicións que o poeta fixo deste poema ao longo da súa vida⁶.
- 1 Anllóns refírese a San Fiz de Anllóns, parroquia do concello de Ponteceso situada a un quilómetro e medio da vila, que conta coa correspondente igrexa, cuxa campá é tamén invocada nos vv. 18, 60 e 75.
- 8 *Concento* 'harmonía producida polo canto de diversas voces e o son de instrumentos varios'.
- 15 Baneira leva a seguinte nota na edición de 1866: "El monte Baneira". É tamén o nome dunha aldea da parroquia de Silvarredonda, pertencente ao concello de Cabana.
- 18 Sobre a medida unisilábica da desinencia verbal *-ío* véxase nota a 8.31.

6 Eis as máis importantes variacións de tipo lingüístico e estilístico: *roucamente* ~ *vagamente* (v. 2), *espallas* ~ *derramas* (v. 3), *oio* ~ *ouzo* (v. 8), *ouviu* ~ *oío* (v. 18), *sono* ~ *soño* (v. 18), *escondido torrente* ~ *escondida corrente* (v. 45), *atrós* ~ *atroz* (v. 48), *anduriña* ~ *golondrina* (v. 51), *largos* ~ *longos* (52), *voe inconstante* ~ *voxo constante* (v. 54), *noite* ~ *nuite* (v. 58), *acórdade* ~ *acordavos* (v. 73).

[17]

“E ti, campana d’Anllóns,
que, vagamente tocando,
derramas nos corazóns
un bálsamo triste e brando
de pasadas ilusiós! 5

Alá nos pasados ventos,
primeiros da miña vida,
oio os teus vagos concertos,
reló dos tristes momentos
da miña patria querida. 10

Cantas veces te lembrou
o que marchou para a guerra,
cando a súa nai deixou,
e partindo a estraña terra
de Baneira t’escuitou! 15

Cantas, do mar africano
cautivo bergantiñán,
oío nun soño tirano
o teu tocar soberano
aló nas tardes do vran! 20

Cando te sinto tocar,
campana d’Anllóns doente,
nunha noite de lunar...,

- NOTAS [17]
- 37 Ponteceso: véxase nota a 1.3.
- 40 Orán (tamén no v. 62) refírese á cidade e porto de Alxeria.
- 52 Arxel é Alxer, a capital de Alxeria.

rompo triste a suspirar
por cousas dun mal ausente. 25

Cando doída tocabas
polas tardes á oración,
campana, sempre falabas
palabras con que cortabas
as cordas do corazón. 30

Estabas contando ós ventos
cousas do meu mal presente,
os meus futuros tormentos,
que dabas con sentimentos
según tocabas doente. 35

Campana, se polo vran
ves lumiar na Ponteceso
a cachela de San Xoán,
dille a todos que estou preso
nos calabozos d'Orán. 40

E a aquela rula inocente,
que me morría d'amor
no regazo docemente,
tembrando com'unha fror
sobre escondida corrente, 45

diraslle que unha, de ferro,
arrastro, rouca cadea,
castigo atroz do meu erro,
e que dentro deste encerro
o seu amor me alumea. 50

E ti, golondrina errante
dos longos campos d'Arxel,

- NOTAS [17]
- 54 A forma *voxo* 'voo', con consoante antihiática, é forma practicamente exclusiva do bardo bergantiñán (con seis rexistros) ao longo da historia da lingua galega contemporánea.
- 59 Para a presenza de *ves* con seseo implosivo, véxase nota a 3.13.
- 72 Tella é unha parroquia do concello da Ponteceso, indirectamente citada tamén en 3.7. Dos pinais de Tella fala Pondal no seu vocabulario toponímico: "Vastos pinares que se extienden por la pendiente occidental de la pequeña cordillera de *Seixos d'Angame*, al oriente de Puenteceeso. Estos pinares son muy bellos, y están llenos de un indécible misterio".

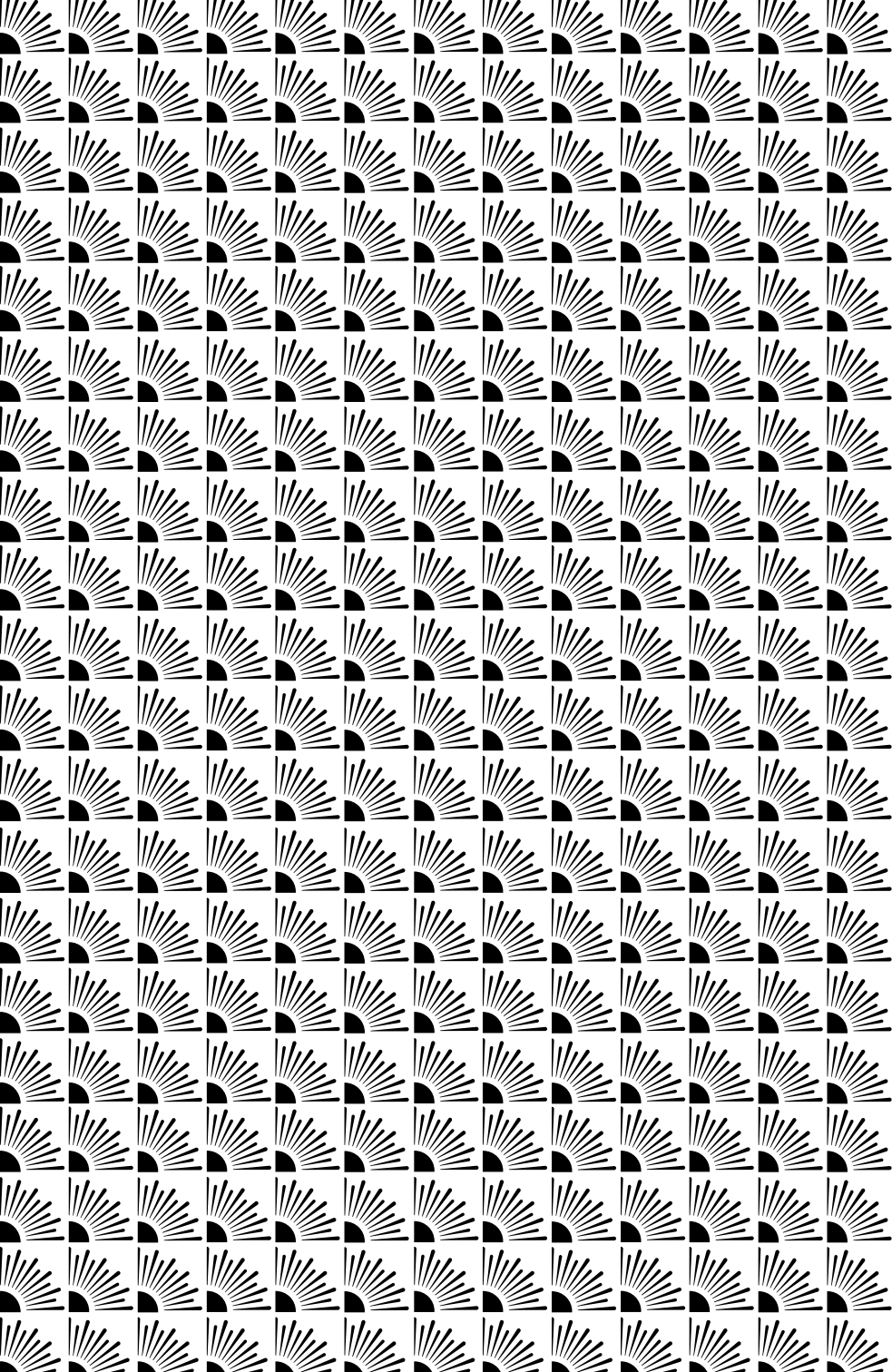
s'á miña terra distante
te leva o voxo constante,
dille o meu penar cruel: 55

s'algúen por min preguntar,
dille que estou en prisións,
e unha noite de lunar
iraste unha ves pousar
no campanario d'Anllóns". 60

Así triste, en terra allea,
aló nas prisións d'Orán,
cantaba un mozo d'aldea
e nos grillóns da cadea
levaba o compás c'a man. 65

"Oh nai da miña vida,
adiós, adiós, meu pai;
prenda de min querida,
adiós, oh miña nai!
Sombras dos meus avós, 70
río da Ponteceso,
pinal de Tella espeso...,
acordavos dun preso
como el o fai de vós.

Campana de Anllóns, 75
noites de lunar,
luna que te pos
detrás do pinar,
adiós...,
adioos..., 80
adiooos..."

IV.

***Coma todo o que trague
o seu tempo contado***

NOTAS [18]

- * Este poema ten unha primeira publicación en 1878, co título «Lugar» (*La Ilustración de Galicia y Asturias*, 3, 1-8-1878), antes de ser incorporado aos *Queixumes dos pinos* (véxase QP 37).
- 1 Dormeá leva a seguinte nota na primeira edición do poema: “Ahora San Cristóbal de Dormeá, feligresía en el distrito de Boimorto. (En la citada provincia)”. Vicetto propón para *Dormeá* unha curiosa etimoloxía, talvez coñecida por Pondal: “Respecto á la denominación primitivamente céltica de estos monumentos [dos dolmens], aun conservamos su nombre en varias parroquias como la de Dolmen’á, cerca de Mellid, hoy Dormeá; et.” (Vicetto 1865: 77).
- 10 O adxectivo *bretumoso* ‘bretemoso’ é foneticamente coherente co sistemático uso da variante *brétoma*, forma característica da produción pondaliana.
- 13 Na poesía pondaliana, *gallo* é sinónimo de *póla*.
- 17 Aínda que nalgún caso Pondal corrixiu, salvo lapsos, estas variantes dialectais co resultado [kwá-], a presenza de *cuando* neste poema debe ser posta en paralelo con outras que esporadicamente presentan tal solución fronte ao resultado xeral con desaparición de wau. Véxase tamén *cuase* (9.25) e *cual* (93.17, 119.49 e 54).

[18]

“Castaños de Dorneá,
os de corpo ben comprido,
de graciosa estatura,
dobrados e ben seguidos,
ouh castaños!, somellantes 5
ós celtas nosos antigos,
a quen as hedras demostran
amor con abrazo amigo,
os arrebatados ventos
do mes bretumoso e frío 10
de Xaneiro entre vós fungan
dando doentes suspiros,
e o musgo dos vosos gallos,
ermos e desgornecidos,
ó impulso das duras ráfagas 15
vai lonxe caer rompido.

Cuando xuntos nos criamos
era outro tempo e o recinto
da vosa inda curta sombra
n’era grande, que, meniño, 20
daba eu tanta coma vós
no doce prado nativo.

Por fin, na nosa vellez,
despois do bo tempo ido,

- NOTAS [18]
- 30 O verbo *volver* neste contexto significa 'devolver'.
- 39 O antropónimo Lugar aparece explicado na primeira edición do poema: "El bardo Lugar, hijo de Brandomil, jefe del clam de Brandoñas, en la comarca de Jallas, nació en el país de los celtas presamarcos y vivió errante en su edad mayor entre los ártabros y brigantes, que poblaban nuestras costas entre la punta de Suevos y el cabo de Finesterre. (Tradición de la expresada comarca, en la provincia de la Coruña.)".
- 42 Sobre a medida unisilábica da desinencia verbal *-ío* véxase nota a 8.31.

xuntos volvemos a vernos, 25
mais con diferente destino,
pois o embalsamado sopro
do temprado e novo estio
ás vosas erguidas frentes
volverá, doce e garrido, 30
coa verde e leda pompa,
o nobre esplendor perdido.
Mais á cabeza do bardo,
de pesar escurecido,
coa alegre primavera 35
non volve o verdor antigo,
nin retorna ó corazón
o doce amor que foi ido”.

Así decía Lugar,
entre mil o distinguido, 40
que despois de longa ausencia
ó eido volvió nativo.
Mais, con todo, anqu’era forte,
ó ver o seu niño antigo,
nubrúuselle a frente e os ollos 45
recias bágoas lle crobiron.

NOTAS [19]

- * Poema manuscrito (véxase PM 13).
- 1 Xallas: véxase nota a 7.12
- 2 Arantón é unha parroquia do concello de Santa Comba, onde existe unha ponte sobre o río Xallas con este mesmo nome.
- 11 Sobre as *uces* véxase a nota a 8.10.
- 17 O pronome exclamativo *cán*, de uso exclusivamente poético, continúa o antigo pronome exclamativo *quan*, frecuente nos textos medievais.
- 21 A métrica provoca a aparición da forma (bisilábica) castelanizada *eres* (cfr. tamén *Certo, ti ére-lo mesmo, / mas eu o mesmo non son, 24.29-30*) en lugar da forma xeral *es*, abondosamente documentada na lírica pondaliana (véxase 48.8, 96.80).

[19]

Esta é a terra de Xallas,
esta é a ponte Arantón,
estes son os eidos, estas
as mesmas soedades son:
todos, todos son os mesmos, 5
mas eu o mesmo non son.

Estes son os mesmos sitios,
os mesmos camiños son;
esta é a ponte, este o río,
esta a súa desolación: 10
estas son as mesmas uces,
mas eu o mesmo non son.

Cando pasei por aquí
tiña ledo o corazón;
agora qu'ó teño triste, 15
pois en min todo acabou,
cán mudado, cán mudado
daquel tempo que pasou!
Todo, todo fui mudado,
menos ti, ponte Arantón: 20
certo, ti ére-la mesma,
mas eu o mesmo non son.

NOTAS [20]

- * Poema manuscrito (véxase PM 60).
- 3 Balarés é unha aldea costeira de Cospindo, e As Salgueiras é un minúsculo núcleo, hoxe abandonado, no límite entre Froxán e Cospindo, indo cara a Ousinde e Gondomil.
- 4 Gondomil é o nome dunha aldea da parroquia de Corme-Aldea, no concello da Ponteceso, onde está situada a Pedra da Serpenta, que Pondal describe no vocabulario toponímico: “Peñasco al pié de la bajada de Gondomil. Tiene esculpida en alto relieve una gran serpiente. Se cree que sea de la época céltica”. Tamén Murguía lle concede importancia: “La roca de Gondomil, sellada á un tiempo por la mano del druida y la del sacerdote cristiano [...]. En aquel país de los *brigantinos* no debe extrañarse hallar grabado en una roca el dragón cosmogónico” (Murguía 1888: 73-74).
- 5 Para a contracción *p'ronde*, véxase nota a 3.3.
- 8 *Camposa* ‘campo chan e grande, lugar no monte onde nace a herba de modo espontáneo’.
- 9 No glosario toponímico elaborado polo poeta descríbese Vilar de Montes (Cospindo, A Ponteceso): “Agreste tajo de la abrupta divisoria que separa el puerto de Corme del valle de Puenteceeso. En medio de esta agreste *canle* (tajo), brota la hermosa fuente de Vilar de Montes con tal abundancia que a poco de su origen forma un copioso y sonoro riachuelo. Esta fuente nada tiene que envidiar a la de Castalia. En este poético paraje dice la tradición popular que hay un *encanto*; y ciertamente lo hay”. Sobre a medida unisilábica da desinencia verbal *-ío* véxase nota a 8.31.
- 10 Tamén a Furoca aparece glosada polo poeta nas súas *Toponimias del pequeño valle de Puenteceeso*: “Paraje de donde brota la fuente del mismo nombre, un poco más abajo de la precedente [Vilar de Montes], con la cual rivaliza en la belleza y en la abundancia. Son dos hermosas gemelas. ¡Bendita Galicia, cuyas frescas y abundantes aguas podrían convertir a la seca y polvorienta Castilla en un verdadero paraíso!”.

[20]

“Montes, non me conocedes,
non me conocedes, chousas
de Balarés e As Salgueiras,
e de Gondomil, ti, costa,
p’ronde cando era pequeno, 5
con unha gorra de lontra,
perseguía as lebres tímidas
p’las vosas rudas camposas?”.

Respondío Vilar de Montes
e o regueiro da Furoca: 10
“Certo non o conocemos,
est’home d’estraña roupa.
Quezais é un fero estranxeiro
que ven de terras remotas”.

E atopei que ninguén me conocía 15
na nativa terra propia,
e chorei como aquel [que] perdera
a razón segura e boa.
Tan mudado m’atoparan
dos ledos tempos que foran! 20

NOTAS [21]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 56).
- 1 Carballido é unha aldea da parroquia da Graña, cabo da Ponteceso, cuxo nome xustifica Pondal no seu vocabulario toponímico: “Sin duda toma el nombre de los muchos robles que poblaron aquel paraje”.
- 10 Sobre *gallo* véxase nota a 18.13.

[21]

Carballos de Carballido,
cand'era rapaz deixeivos;
vin despois de moitos anos:
xa vamos vellos.

Pasáranse as alegrías 5
que trouguera o tempo ledo;
a mocedá fui pasada:
xa vamos vellos.

Eu teño os cabelos brancos, 10
vós ténde-los gallos secos;
os nosos días pasano:
xa vamos vellos.

NOTAS [22]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 61).
- 1 O monte Branco, situado a carón da Ponteceso, é así chamado pola súa cor branca, debida á area da ría que o vento acumula nas súas abas. No vocabulario toponímico pondaliano, o poeta fai a seguinte descrición: “Así chamado por el blanquísimo manto de arena en que se muestra constantemente embozado. Véase desde muchas partes de la comarca, y es tomado como señal por los navegantes”.
- 8 Sobre *fallecer* véxase nota a 10.15.
- 10 A forma *i* para a copulativa *e* só aparece moi esporadicamente na produción pondaliana (25.3, 47.6, 91.7, 117.5).

NOTAS [23]

- * Poema manuscrito (véxase PM 59).
- 2 O nome da fada debeu ser tomado da santiaguesa Fonte Morón, que deita as augas no río Corgo ou río dos Sapos; actualmente a fonte está na rúa Morón na zona de Pelamios, non lonxe de Vite, que lugar glosado por Pondal en PM 57 e, sobre todo, en numerosos textos manuscritos non definitivos.
- 3 Sobre *gandra* (tamén no v. 20) véxase nota a 7.14.
- 17 *Fríxido* é un latinismo por *frío*.
- 18 En Pondal non se rexistra en ningunha ocasión a forma plural (*lles*) do pronome persoal *lle*.
- 19 *Agoeiro* aparece definido polo poeta en dúas ocasións: “Pequeña caucera para regar los prados”; “Agujero en la base de un vallado para el paso de las aguas de regadío”.
- 21 A voz *estéreo* ‘ermo, estéril’ pode ser interpretada como un helenismo ou como unha creación do poeta a partir de *estér(il)* co sufixo *-eo*, que aparece en numerosos cultismos presentes na produción de Pondal (*aéreo, corpóreo, feminino, férreo* etc.). Neste verso é necesario o hiato *e | as* para a medida hendecasilábica.

[23]

Filla da vaga brétoma,
fada Morón garrida,
que xa cruzáche-la toxenta gandra
con pranta fuxitiva, 5
por voluntá do ceo
agora convertida
en saudabre e famosa
e doce fonte fría:

o rapaz non conoces,
que noutro tempo viña 10
a escuitar das túas augas
as misteriosas rimas?

Non conoces aquel adolescente
que nos pasados días
polo teu eido escuro 15
alegre discurría,
e ós teus puros e fríxidos raudales
da inspiración o fogo lle pedía?

O agoeiro verde
tornouse gandra esquiva, 20
e as neves estéreas cubriran
do monte a verde cima:
tan demudado estou que non conoces,
boa Morón amiga,
aquel que noutro tempo 25
tenramente acollías?

NOTAS [24]

- * Poema manuscrito (véxase PM 37).
- 1 A utilización de *lonxe* como adxectivo ten precedentes noutros autores como Rosalía de Castro (cfr. *aló polas lonxes vilas*), para alén da súa presenza noutros textos pondalianos (véxase, por exemplo, *lonxes terras* en 60.19).
- 2 Aínda que en Pondal se rexistra con relativa frecuencia, e por motivos métricos, a forma reducida *-dá* ou *-tá* como resultado de *-tatem* (*edá, mocedá, piedá, voluntá*), esta é a única ocasión na súa lírica en que aparece utilizada esa solución reducida en plural (*suidás*).
- 4 De novo a rima condiciona, como noutros casos, a utilización neste verso da forma verbal *foi*, no canto da frecuente *fui* ‘foi’ (véxase v. 57). Véxase nota a 8.14 e 99.44.
- 11-56 Nestes versos aparecen numerosos microtopónimos, nos arredores da casa do poeta, xa que se trata dun percurso desde a parte posterior da casa nativa de Eduardo Pondal até a agra de Cospindo; son todos, a excepción da aldea do Couto (vv. 15, 39), topónimos menores, pertencentes ás parroquias pontecesás da Graña (Lestemoño, v. 31; Carballido, v. 35) ou, na súa maioría, á de Cospindo (Cepeira, Zrezo, Brixería, Briallo, Couto, Currás, Matigueira, Dego, Murazós, Mularedo, Canaveas, Senras, Mares, Somas, Bouza).
- 12 A forma *soi*, face á maioritaria *soe* (P3 de presente de indicativo de *soer*) tamén xeralmente monosilábica (fronte á forma homógrafa do presente de subxuntivo do verbo *soar*, sempre bisilábica), aparece moi poucas veces na lírica pondaliana. Dun modo similar se comporta a variación *sai* vs. *sae*, unha e dúas sílabas métricas, respectivamente.
- 13 A Bouza, en palabras de Pondal, é un “Pequeño lugarejo de três casas situado en lo alto de la colina de su nombre, muy fresco en el estío, y herido en descubierto del norte y del nordeste”.
- 16 A voz *arró* é sinónima de *cómaro* (cfr. nota a 80.3).
- 18 A medida octosilábica do verso esixe unha violenta sinalefa en *ca|rro_e_o* | *tempo*. Cfr. nota ao v. 39.

[24]

Volvendo de lonxes terras
con suidás no corazón,
vin dispois de longos anos
ond'a miña crianza foi:
pasei pola Ponteceso, 5
cheo d'ansia e de temor,
por ver se me conocía
a terra que me criou,
qu'o corazón vai temendo
n'atopar o que deixou. 10

Subín pola correduira,
qu'afonda-lo tempo soi;
abrín da Bouza a cancela,
que chiou cun triste son;
fun p'lo camiño do Couto, 15
que vai por riba do arró;
seguín por aquel camiño,
qu'o carro e o tempo escavou,

- NOTAS [24]
- 19 Desta cruz fala o poeta nas *Toponimias del pequeño valle de Puentececo* explicando o alto da Bouza: “Pequeña eminencia inculta poblada comumente de torbiscos de *abórtegas* (asfodelus) y aliagas, a la derecha del camino que conduce de Puentececo al Coto de Almerezo. Le creemos el asiento de un antiguo dólmen. Hoy sostiene una cruz de granito”.
Para o seseo na forma *crus* (cfr. voz no v. 24), véxase nota a 3.13.
- 22 Sobre *triganza* véxase nota a 10.7.
- 29 Sobre o castelanismo *eres* véxase nota a 19.21.
- 31 Neste verso é necesaria a consideración da existencia dun hiato en *Certo*, | *este* para a correcta medida octosilábica.
- 33-34 A Graña é unha parroquia da Ponteceso, que tamén é glosada polo Bardo: “Sitio del antiquísimo convento del mismo nombre, perteneciente al siglo VIII o IX. Fué objeto de notables donaciones por Rudesindo, obispo de Mondoñedo, y a cuyo obispado perteneció antiguamente la feligresía del Coto de Almerezo”.
- 35 Sobre a aldea de Carballido, na Graña, véxase nota a 21.1.
- 37 Do castro de Zrezo, aldea de Cospindo, fala Pondal nas *Toponimias del pequeño valle de Puentececo*: “Hermoso castro céltico, que se eleva en medio del pequeño valle de Puentececo. Actualmente está cubierto de un esbelto grupo de pinos”.
O topónimo Brixería, tamén de Cospindo, é explicado polo propio poeta: “Torrente que suele descender con ímpetu por la abrupta pendiente de su nombre, y forma una rugiente catarata y cascada durante el invierno, y cuyo sonido se percibe a dos y aun a tres kilómetros de distancia”.
- 38 *Altor* é sinónimo de *altura*.
- 39 O mesmo que acontece no v. 18, tamén aquí é necesaria a sinalefa *Cou|to_e_o | seu*.
- 40 Sobre *caro* véxase nota a 8.17.
- 50 Murazós, segundo Pondal, é un “Paraje inculto en medio del valle de Puentececo que al choque de los pasos produce un sonido hueco y profundo, donde dicen las gentes que hay un encanto”.

e ao pé daquela crus,
qu'ergueran nosos avós, 20
contemprei meu val nativo
con triganza e con tembror,
e afogada polas bágoas
escramei con triste voz:

“Val garrido, val garrido, 25
o da miña criazón,
ouh val, xa non me conoces,
tan mudado, ouh val, estou?
Certo, ti ére-lo mesmo,
mas eu o mesmo non son. 30

Certo, este é Lestemoño,
cos seus prados arredor;
aquele é de San Vicente
da Graña o rueiro bo;
aqueleoutro é Carballido, 35
a Cepeira má[i]s acó;
e Zrezo, e a Brixería,
e o Briallo no seu altor;
e o Couto e o seu campanario,
garrido e branqueador; 40
e Currás e a Matigueira,
preto do mar, má[i]s aló.

Lugares, caros lugares,
non me concedes vós?
Tan mudado m'atopades 45
daquel tempo que pasou?
Certo, vos sóde-los mesmos,
mas eu o mesmo non son.

Aquel é o agro de Dego,
aqueleoutro é Murazós; 50

- NOTAS [24]
- 51 Mularedo aparece glosado polo poeta como “Hermosos prados”.
- 52 Canaveas, segundo o Bardo, é un “Sitio bien cultivado, a la vista de la ría de Puenteceoso”.
- 55 Somas é definido por Pondal como “Sitio bien cultivado del *agra* del Coto de Almerzo”.

má[i]s adiante Mularedo,
Canaveas máis aló;
aqueloutras son as Senras,
dos trigos ledos e bos;
a agra de Mares, as Somas, 55
e a da Bouza má[i]s acó.

Lugares, que fui, lugares,
daquel tempo que pasou?
Prados, fontes e camiños,
non me concedes vós? 60
*Certo vos sóde-los mesmos,
mas, ai!, o mesmo eu non son”.*

NOTAS [25]

- * Este poema foi publicado en 1890 (cando Eduardo Pondal tiña 55 anos e Leandro Saralegui tiña 51) no *Almanaque de Galicia para el año de 1891* (véxase PI 9).
- 3 Sobre a variante copulativa *i* véxase nota a 22.10.
- 7 O feito de non rexistrar na lírica pondaliana ningún caso en que o ditongo crecente final dun vocábulo (*escorias*) conte como dúas sílabas lévanos a considerar este verso como un decasílabo, que forma unha combinación con octosílabos e hendecasílabos rexistrada tamén no poema nº 8.
- 15 Sobre a forma alomórfica *-lo* do artigo en contextos inhabituais véxase nota a 5.13.
- 22 Na lírica pondaliana, a carón da forma *prisión* (17.57 e 62), aparece a forma, máis antiga, *prisón*, en liña coa vacilación *-ción/-zón* (*nazón ~ nación, redenzón ~ redención...*).
- 23-26 Unha vez máis a sintaxe pondaliana complica a comprensión. Enténdase: ‘o aquilón soe cubrir os montes (un tempo verdes) dos esteiros areales que o Oceano lanzou’.
- 23 Sobre *estéreo* véxase nota a 23.21.
- 24 Na lírica pondaliana é absolutamente sistemática a acentuación paroxítona no vocábulo *Oceano*, sempre grafado por Pondal con maiúscula.

[25]

Din que vas un pouco branco,
eu tamén non pouco vou:
ti vas branco i eu vou branco,
xa brancos vámo-los dous. 5
Nosos gustos foran idos,
e das ledas ilusiós
tan só negras e feas escorias
quedaran no corazón.

Os rapaces con respeto
xa pasan preto de nós, 10
xa nos miran as meniñas
con estrañeza ou temor.

Certo, non foran os anos
quen tanto nos demudou.
Quen sabe...! Quezai-lo ferro 15
fui do físico dolor.
Quen sabe...! Quezais do espírito
fono os desfeitos ciclóns...;

do espírito prisioneiro,
como salvaxe falcón 20
qu'intenta quebrantar os duros ferros
da súa estreita prisón:
dos estéreos areales,
qu'o Oceano lanzou,

- NOTAS [25]
- 26 *Aquilón* ‘vento do norte; calquera vento frío’.
- 27 É frecuente en Pondal acharmos formas con s- líquido (moi especialmente no verbo ‘star), condicionadas, en xeral, por necesidades métricas. Véxase tamén o v. 29, para alén de 27.15, 34.3 e 27, 46.11, 79.12, 84.60, 87.64, 90.10, 92.18, 93.70, 108.18 e 110.6). Sobre o monte Branco véxase nota a 22.1.
- 28 Anllóns: véxase nota a 3.3.
- 29 Refrese ao monte Vello, situado na marxe esquerda da desembocadura do río Lires.
- 32 O río Lires nace no monte de Petón Branco, na parroquia de Toba, pertencente ao concello de Cee; pasa por esta freguesía e pola de Lires, onde forma ría, xunto co río Castro, entre as praias de Nemiña e o Mellón.
- 34 Talón é unha aldea da parroquia de Nemiña, no concello de Muxía. Véxase nota a 4.2-3.
- 37 Sobre o pronome exclamativo *cán* véxase nota 19.17. Leandro de Saralegui y Medina (1839-1910), amigo de Pondal, con quen mantiña correspondencia (Ferreiro 1991: 75-78), foi militar da Armada, onde chegou a ser Intendente Xeral do Ministerio da Mariña. Entre as súas numerosas publicacións merecen citación unha antoloxía da poesía galega (en que inclúe poemas de Pondal) e traballos sobre a época céltica en Galiza.

os montes, un tempo verdes, 25
soe cubri-lo aquilón.

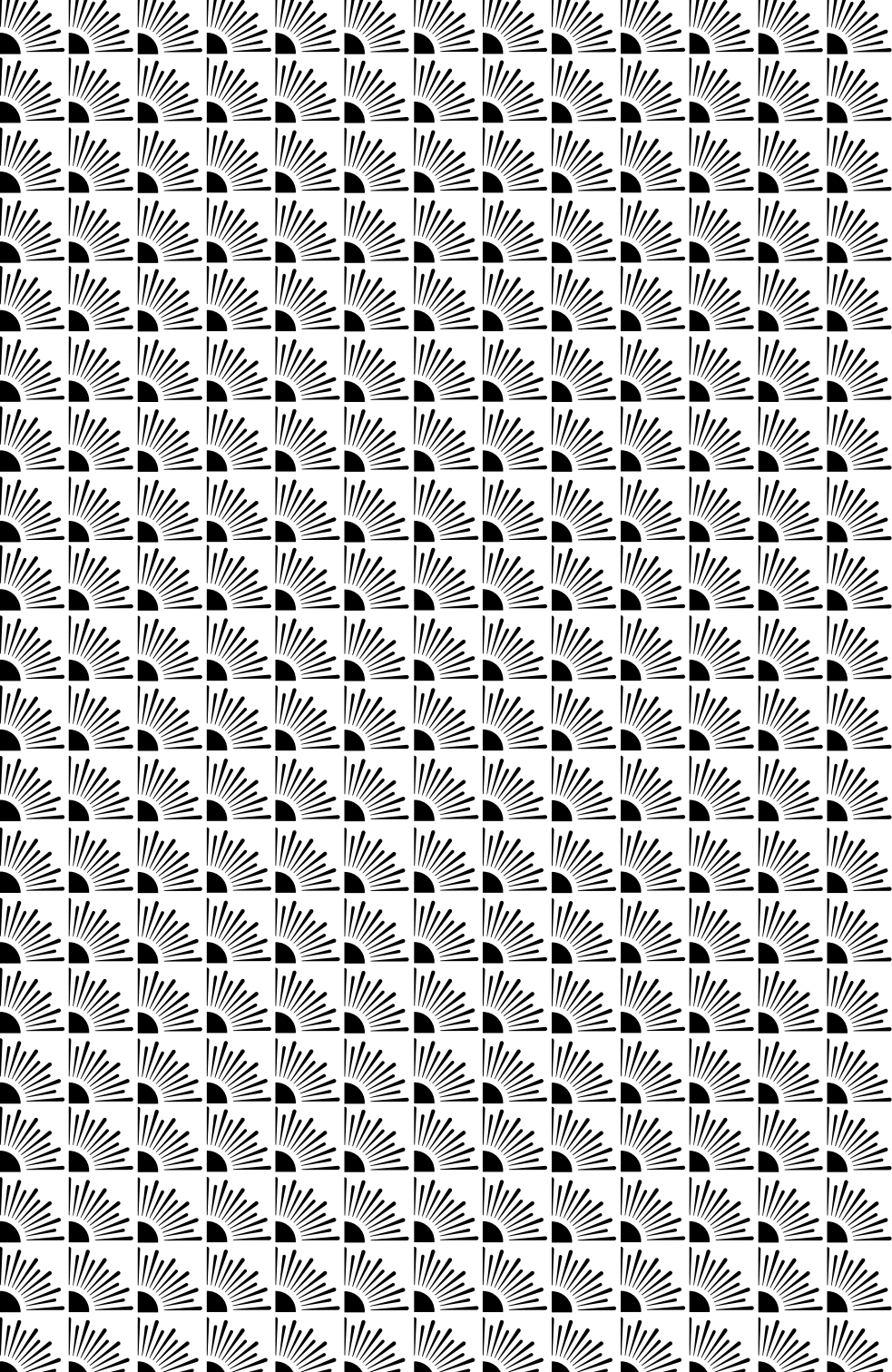
Ti 'stás coma o monte Branco
da boca do río Anllóns;
eu 'stou coma o monte aquel,
que natura levantou 30
triste, deserto, areoso,
do río Lires na foz,
e ten volto o rostro escuro
cara Nemiña e Talón.

Vamos vellos, vamos vellos, 35
xa vamos véllo-los dous.
Oh, cán mudados, Saralegui amigo,
daquel tempo que pasou!

- NOTAS [26]
- * Poema manuscrito, co título “La tumba del bardo” (véxase PM 27).
 - 6 Sobre *gandra* véxase nota a 7.14.
 - 11-14 Esta composición reelabora poeticamente algunha das anotacións de Pondal nunha axenda persoal: “Elevad cuatro piedras sobre mi tumba a la manera de los Celtas nuestros antepasados; para que cuando el cazador transeúnte pase cerca de mí diga: Aquí yacen las cenizas del futuro cantor de los celtas del Allones”.
 - 14 Breogán: véxase nota a 1.26.
Brandomil é un antropónimo baseado no da aldea e parroquia da mesma denominación, pertencente ao concello de Zas (véxase 16.1).

[26]

Cando for sepultado
non me dedes a min
garrida sepultura
de mármore xentil.
Sepultame piadosos 5
da gandra no confín,
e ao modo dos celtas
sepultádeme alí
con unhas rudas antes
q[ue] s'ergan sobre min. 10
Ao velo, o transeúnte
que diga: “Xaz alí
o nobre e celebrado
cantor de Breogán e Brandomil”.

V.

Escuro enigma eu son

NOTAS [27]

- * Poema publicado en 1898, na revista cubana *El Eco de Galicia* (859, 10-12-1898). Véxase PI 24.
- 1-2 No vocabulario toponímico Eduardo Pondal describe o Xungal dos Mazaricos: “Pequeña marisma pertenciente al lugar del Coto de Almerezo en donde solían posarse innúmeras bandadas de aquellas aves marineras (curlís, zarapitos)”.
Por outra parte, esta variante vocabular con sonorización de -k-posconsonántico só volve aparecer en PI 50.13 (*xungos*), sendo minoritaria en relación coa forma común *xunco* (e derivados).
O adxectivo *vougo* significa ‘deserto, despoboado, solitario’. Eis a definición de Pondal no seu *Vocabulario*: “*Vougo, Vouga*. adj. Desierto, desierta; despoblado, despoblada”.
- 7 As *canizas* neste contexto son as ‘canaveiras ou canas silvestres’.
- 8 A voz *angoeiro* aparece tamén definida no vocabulario elaborado por Pondal: “Zanja profunda e irregular hecha por las corrientes de las aguas en las marismas de Puenteceoso”.
- 15 Sobre ‘*stá* con s- líquido véxase nota a 25.27.

[27]

Ouh mazarico, que cantas
no xungal vougo e sombrizo,
non ergas tan triste pranto,
non cantes máis, mazarico:
como fouce de ferro aguzada 5
mesmo na alma te sinto.

Antr'as espesas canizas
do angoeiro húmedo e frío,
non cantes máis, compañeiro,
compañeiro mazarico: 10
como fouce [de ferro aguzada
mesmo na alma te sinto.]

As esperanzas fallaron,
as alegrías fuxiron,
o corazón 'stá deserto... 15
Non cantes máis, mazarico:
como fouce [de ferro aguzada
mesmo na alma te sinto.]

- NOTAS [28]
- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 65).
 - 2 *Véspero* fai referencia ao planeta Venus, visto de tarde, despois do solpor.
 - 5 Sobre *facho* véxase nota a 4.46.
 - 8 Os *calados e altivos* son os piñeiros.

[28]

Canta, bergantiñán, canta,
qu'o véspero aparecío,
e dudoso centellea
por antr'os dereitos pinos,
e ó costumado facho 5
retíranse os mazaricos.
Canta, canta, ó son do carro,
p'rantr'os calados e altivos.
Eu non sei que suidades estrañas
padezo cando te sinto! 10

- NOTAS [29]
- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 86).
 - 4 O verbo *empecer* (do lat. *impediscere*) significa ‘dificultar, estorbar, impedir’.
 - 5 *Estantío*, o mesmo que *estanto* (véxase 35.4) significa ‘aborto, estático, estupefacto’.
 - 9 O onagro é unha especie de burro salvaxe que vive nos desertos da Asia do Sur.
 - 11 Neste verso *decían* computa como palabra bisilábica por sinérese. O mesmo acontece, por veces, noutras secuencias vocálicas semellantes, mesmo incluíndo unha sinalefa: *ar|co_aín|da* (93.42).
 - 14 Sobre a medida unisilábica da desinencia verbal *-ío* véxase nota a 8.31.
 - 17 As *illargas* fan referencia á cavidade abdominal do corpo. Eis a definición de Pondal: “Vacíos, hipocondrios. *Unha limosniña, pola almiña que o trougo nas illargas*”.

[29]

Cando só me mirano,
absorto, indiferente,
coma quen non se cuide
do qu'a todos empece,
distráido, estantío, 5
coma do mundo ausente,
mais en cousas pensando,
formosas e non leves,
e buscar coma onagro salvaxe
os paraxes agrestes, 10
“Probe! –decían pasando
as hipócritas xentes–,
nacera vagamundo,
perdío a luz da mente;
certo, a nai magoada 15
compadecerse debe,
que nas súas illargas
trougo un fillo com'este.
Millor fora que morto nacera,
que non que fora imbécil!”. 20

- NOTAS [30]
- * Poema manuscrito (véxase PM 81).
 - 17 Sobre *zolás* véxase nota a 13.8.

[30]

Por unha rexión sombría,
por entre unha estraña xente,
vou pensando tristemente
pola dolorosa vía:
vou pensando noite e día, 5
e xa nunca espero ter
nin sosego nin pracer
nin sosego doce e brando,
porque sempre vou pensando
cousas que non poden ser. 10

Por desertas soedades,
cheo de mil vagos soños,
vou cuidando en mil ensoños,
levado de mil suidades;
de mil tristes vaguedades 15
levado por donde quer,
zolás non acho ou pracer
este deserto cruzando,
porque sempre vou pensando
cousas que non poden ser. 20

Señor, que todo criastes,
de que abismo, que corisco,
de que lava, de que risco
meu espírito formastes?

Pois do abismo [o] tirastes, 25
pois que soño donde quer,
arráncame este meu ser
que se consume soñando,
porque sempre vou pensando
cousas que non poden ser. 30

NOTAS [31]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 62).
- 1 Xallas (tamén no v. 24): véxase nota a 7.12.
- 6 Sobre *gandra*, tamén no v. 24, véxase nota a 7.14. Por outra parte, *longal* é sinónimo de *longo*, no sentido de ‘dilatado, extenso’.
- 14 Pondal considera Ougal como o antigo nome do cabo Vilán, un dos máis occidentais da costa galega, situado no concello de Camariñas (cfr. nota a 15.1).
- 16 O vento *soán* é o vento do sueste. Téñase, ademais, en conta que *soán* conta sempre como unha sílaba métrica.
- 20 Sobre as *uces* véxase a nota a 8.10.

[31]

Feros corvos de Xallas,
que vagantes andás
en salvaxe compañía,
sin hoxe nin mañán,
quen poidera ser voso compañeiro 5
pola gandra longal!

Algo de vago e fero
do meu ser no profundo
eu levo, com'as brétomas 10
dos curutos escuros,
e unha ruda e salvaxe
incrinación dos seres vagamundos;

algo do rudo vento,
qu'azouta o cabo Ougal;
do salvaxe miñado, 15
que leva o vento soán
e con nobre ufanía
o esquivo mato rexistrando vai;

algo das vagas brétomas,
algo das uces altas, 20
algo dos libres corzos
e das feras bandadas
dos corvos vagamundos,
que s'espallan de Xallas polas gandra.

NOTAS [32]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 64).
- 1 O latinismo *radioso* significa ‘que emite raios de luz, luminoso, resplandecente’.
- 4 A forma disimilada *miñán*, face a *mañán*, aparece especializada na obra pondaliana para expresar a primeira parte do día (46.6, 87.22, 94.22).
- 7 O *mísero* citado no poema é Xob, o personaxe bíblico que padece todas as desgrazas.
- 10 Elifaz e Baldad (máis frecuentemente chamado *Bildad*) son dous amigos de Xob que, xunto con Sofar, viñeron para consolalo e aconsellalo na súa adversidade, despois das duras probas a que este foi sometido por Satanás con consentimento de Deus (véxase os diálogos con Elifaz en *Xob* 4-7, 15-17, 22 e 25-27, e con Baldad en *Xob* 8-10 e 18-19).
- 14 O adxectivo *cerval* ten o sentido figurado de ‘temeroso, fraco, covarde’.
- 16 Sobre *facho* véxase nota a 4.46.

[32]

Oh ti!, radioso e forte,
ser oculto e inmortal,
que deches son ós pinos
e cores á miñán,
e ós lixeiros ventos 5
o seu vario roldar;
que consolache o mísero
no inmundo muladar,
a quen xa duramente aconsellaran
Elifaz e Baldad. 10

E pois é meu traballo
non poder olvidar...,
nunha cousa convérteme
insensibre e cervical;
convérteme nun rudo 15
facho, por piedá...;
várreme da memoria
este soñar audaz;
arráncame da alma
o imaxinar lanzal; 20
fúndeme, cal penedo,
no profundo do mar;
lévame nas ardentes
alas dun huracán...,

NOTAS [32] 25 No contexto, *aresta* significa ‘calquera partícula moi pequena’.

cal aresta que leva 25
o rudo vendaval...,
cal luceiro apagado
que cruza a inmensidá...,
lonxe, mui lonxe desta praia, donde
non poida recordar...! 30

NOTAS [33]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 83).
- 1-12 Estes versos falan de Nabucodonosor, rei de Babilonia, que asolou Xerusalén. Segundo a profecía de Daniel, sería convertido en animal (*en bruto convertido*) (véxase *Daniel*, 4).
- 3 Sion: Xerusalén.
- 5 *Présago* significa ‘presaxio, profecía’.
Terrible e horrible son os dous adxectivos que presentan a terminación *-ble*, face á xeral *-bre*, seguramente pola previa presenza de /r/ no vocábulo. Véxase nota a 43.6.
- 14 *Noncuranza* ‘abandono, descoido’ (véxase tamén *noncurante* en 42.2) é un italianismo pondaliano, en liña con outros moitos que se rexistran, en especial, n’*Os Eoas*.
- 17 Sobre *estantío* véxase nota a 29.5.
- 19 Sobre *facho* véxase nota a 4.46.
- 20 Camelle: véxase nota a 14.1.

[33]

Com'aquel que xa fora
espanto de Oriente,
de quen Sion ruinosa
parece qu'inda teme
présago do terrible, 5
escuro soño leve,
qu'andivera espantando
mesmo as aves agrestes,
en bruto convertido,
pacendo o campo verde, 10
e dixeran os montes:
“É este aquel luceiro refulxente?”:
tal do meu triste estado
de noncuranza célebre,
ó verme roto, escuro, 15
por gloriosa frebe,
estantío, insensibre,
como penedo inxente,
cal solitario facho,
cal baixo de Camelle, 20
do meu caso, espantadas,
escramaran as xentes:
“Uns ousados e nobres pensamentos
canto poideran neste!”.

NOTAS [34]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 87).
- 1 As *silvasmouras* (tamén no v. 45) corresponden a unha variedade de silvas.
- 3 Sobre a forma *'star* (tamén no v. 26) véxase nota a 25.27. Bergantiños: véxase nota a 4.35.

[34]

Silvasmouras, silvasmouras,
 que nas fondas correduiras
 ‘star soés de Bergantiños,
 dependuradas e escuras,
 non me mirés con espanto 5
 nin vos fagades preguntas:
 o combate fora rudo,
 foran as tristeszas moitas:
non foran deshonoras, non foran oprobios,
foran cousas da ventura. 10

Se xa non me concedes,
 certo, non vos poño culpa:
 os camiños fono longos,
 a tormenta fora crúa,
 as esperanzas non certas 15
 e as decepcións seguras,
 os insomnios fono grandes,
 homérica e fera a luita:
non son vagamundo, non son un bandido,
foran cousas da ventura. 20

Non vos espantés se teño
 alba a cor, a frente escura,
 longa a barba e non cuidada,
 cal quen de si non se cuida;

- NOTAS [34]
- 30 *Esquividade* 'soidade, afastamento'
- 52 Punta Nariga é un cabo situado entre a punta dos Salgueiros e o Rubio, na parroquia de Barizo, pertencente ao concello de Malpica.

non fuxira dun presidio, cadea infamante e dura;	25
non 'stou tolo, non 'stou tolo, nin son ladrón qu'a espesura anda buscando dos bosques e esquividade segura:	30
<i>non son vagamundo, non son un bandido, foran cousas da ventura.</i>	
Pasárase o tempo ledo das infantiles dozuras, cando xuntos nos criamos nas nativas correduiras.	35
Non me mirés con espanto nin vos fagades preguntas: foran moitos os traballos, foran as tristezas moitas,	40
a escoria do duro ferro sai do lume fea e escura: <i>non foran deshonoras, non foran oprobios, foran cousas da ventura.</i>	
Silvasmouras, silvasmouras, da grande ruína escura, certo, non vos estrañedes nin vos fagades preguntas; non preguntés por que causa o fero mar desfigura,	45
co eterno e duro combate, de Nariga a ruda punta: <i>non son vagamundo, non son un bandido, foran cousas da ventura.</i>	50

NOTAS [35]

- * Soneto datado o 16 de outubro de 1903 e publicado nese mesmo mes na *Revista Gallega* (449, 25-10-1903). Véxase PI 40.
- 1 *Apouwigo* ‘acougo’ é substantivo derivado de *apouwigar* (do lat. *pacificare*), tamén definido no vocabulario elaborado por Pondal: “Sosegar. *Non sosega, non apouwiga*”.
- 4 *Estanto* é variante de *estantío*, como recolle Pondal no seu glosario (“*Estanto. Estantío. Estático*”). Cfr. nota a 29.5.
- 5 *Laso* é sinónimo de *cansado*, e *esmorto* é o participio irregular de *esmorecer* (véxase tamén 97.15).
- 6 Sobre *punxente* véxase nota a 1.13.
- 7 Para a contracción *p’ronde*, véxase nota a 3.3.
- 8 A voz *cor* aparece neste verso, igual que no v. 14, con xénero masculino, caso único na lírica pondaliana, onde este substantivo presenta maioritariamente a forma lexítima feminina, rexistrándose, aínda, sempre por razóns métricas, a variante *color*, tanto masculina (53.8) como feminina (64.2; 104.30 e 34).
- 9 Ao contrario do que acontece con *cor* (véxase v. 8), na produción lírica do Bardo aparece sempre o castelanismo *dolor* (masculino), con excepción de 64.12, en que se rexistra *dor*.
- 10 Sobre *triganza* véxase nota a 10.7.

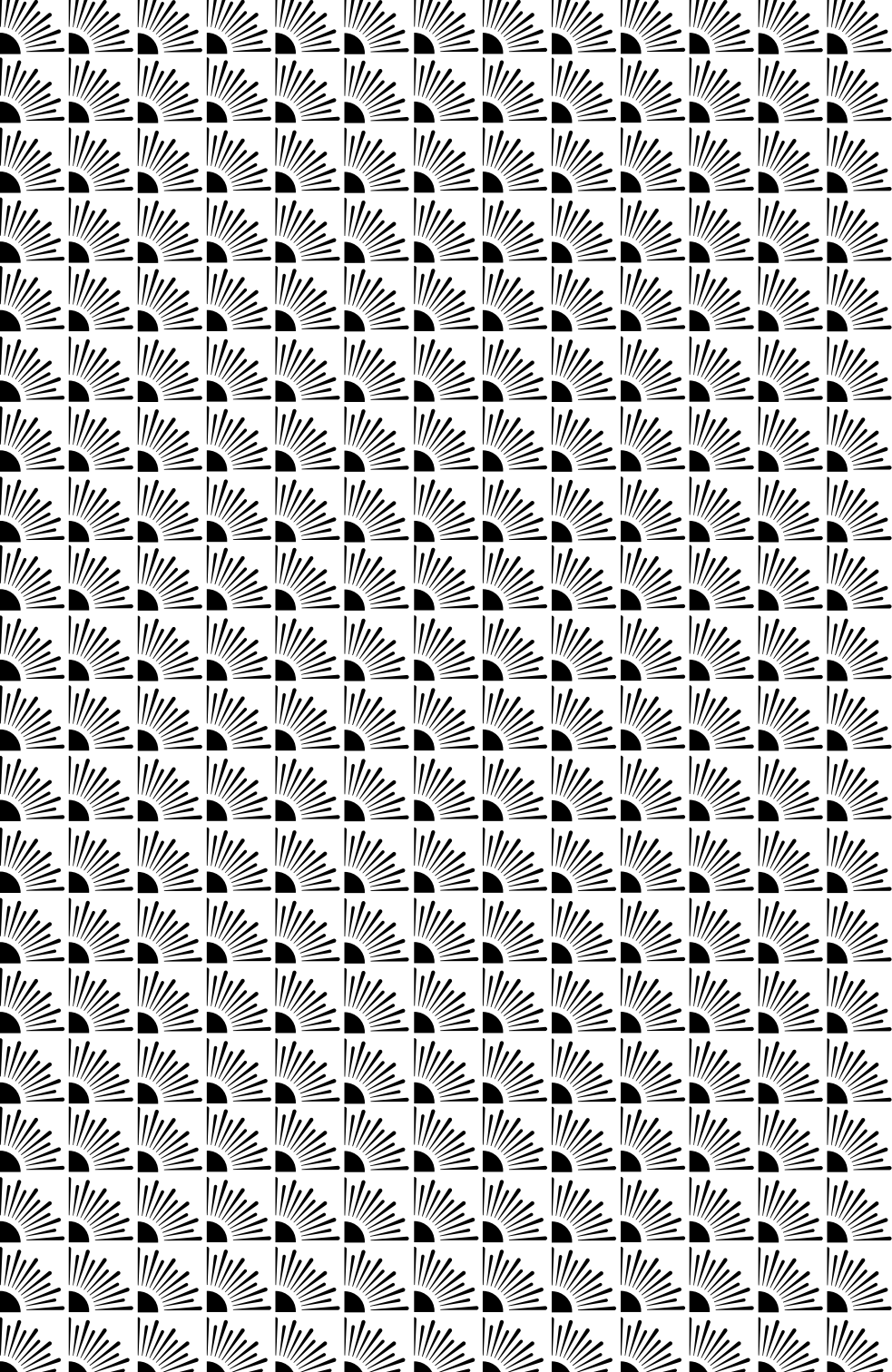
[35]

Cando sin apouvigo e sin conforto
por este val de bágoas vou cruzando,
unha profunda palidez mostrando
do combate desleal, estanto e absorto;

cando p'la dura ruta, laso e esmorto, 5
mil cuidados punxentes vou cuidando,
as mesmas pedras p'ronde vou pasando,
ao ver meu cor mortal, din: “Está morto”.

Oh Dios! Canto dolor, canta amargura,
canta triganza, canta adversa sorte, 10
canta tribulación esquiva e dura!

Cavade unha gran fosa..., cavá forte,
dádelle piadosa sepultura.
Que piedá inspira ese color de morte!

VI.
Pensamentos insomnes

NOTAS [36]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 82).
- 1-6 Enténdase: ‘O home morre non só por unha bala (*promo*) que chega asubiando, ou por un dardo impregnado de curare (un tipo de veneno) que, disparado por un arco dos indios caribes, chega xemendo e se crava no peito’.
- 7 Non podemos excluír a posibilidade dun erro de imprenta na aparición do castelanismo *aleve*, cando o vocabulario elaborado polo poeta rexistra a forma galega (“*Aleivoso*: La misma acepción. *Alevoso*”).

[36]

Non samente do promo asobiante
o home é interfecto,
nin samente do arco caribe
o dardo xemendo
arriba e o curare 5
derrama no peito.

Cantas veces dos homes alevés
no trato non recto,
as risas cuidando
presentes inxenuos, 10
unha dobre palabra ceibada
con pérfido intento
nos pasa de súbito,
cal folla de ferro
que fora temprada 15
nas augas do inferno!

NOTAS [37] * Poema manuscrito apógrafo (véxase PMb 22), ditado polo poeta en 1916, do caderno *Postrimerías de Pondal*.

[37]

Hai un[h]as certas palabras
que soan como de paz,
pero que fan coma as balas
seu camiño sin fungar,
que do mesmo corazón 5
no centro veñen a dar,
cal palabras saídas do inferno
lanzadas por Satanás,
que levamos sempre na alma
e acaban por nos matar. 10

NOTAS [38]

- * Poema publicado en decembro de 1905 (*Coruña Moderna*, 44), datado no día de Noiteboa dese mesmo ano (véxase PI 49).
- 4 *Escoarse* ‘desangrarse’, tal como Pondal define a voz *escoar(se)* no seu vocabulario: “Desangrar. Desangrarse. Desmoronarse un haz de leña o de pinocha o de hierba”.
- 8 Nótese a aparición de *pantasma* (fem.) fronte a *fantasma* (masc.), de uso maioritario en Pondal (véxase, por exemplo, 63.17). Canto a *aspérrimo*, é forma superlativa erudita de *áspero*. Por súa parte, *grandooño* é un verdadeiro hápax na lingua galega, con certeza unha creación pondaliana co raro sufixo *-oño* (cf. *enfadoño, medooño, tristoño*).

[38]

Noiteboa, noiteboa...!

Cal é a noite en qu'o ánimo turbado
non é de negras furias desgarrado,
e o corazón de sangue non s'escoa...?

En vano, en vano o noso esp'rito soña, 5
en vano se consola no seu erro:
do seu sono o desperta un rei de ferro,
unha pantasma aspérrima e grandaña.

NOTAS [39]

- * Poema manuscrito (véxase PM 65).
- 11-14 Estes versos parecen conter a mesma idea expresada en 38.7-8: *do seu sono o desperta un rei de ferro, / unha pantasma aspérrima e grandaña.*
- 16 *O Tormentorio cabo* pode ser o mesmo que o “promontorio dos celtas” (véxase PM 87.2); isto é, o cabo Nerio, que aparece citado no poema «Al mar Cántabro» publicado en castelán en 1857 (*Mar Cántabro, si acaso / haces bramar tus retorcidas ondas, / por donde el Nerio el gigantesco paso / abre entre peñas y cavernas ondas...*, vv. 1-4), para alén do cabo descrito en QP 20, cuxa versión inicial en español se titulaba, precisamente, «El cabo». Nótese, aínda, as alusións ao cabo Tormentorio (o Cabo das Tormentas) existentes n’Os *Lusíadas* (V.50 e 65, X.37)⁷.
- 17 Sobre *punxente* véxase nota a 1.13.
- 18 O heptasílabo esixe a presenza dun hiato neste verso.

7 As referencias vocabulares de *Os Lusíadas* son tiradas, en todos os casos, de Cunha (1980 [1966]).

[39]

Antr'as alegres risas
do leve, humano trato,
soe ás veces deixarme
o meu duro cuidado.

Mas cando logo torno 5
ó fogar costumado,
xa xuzgándome libre
do meu duro traballo,
á beira do meu leito
sempre atopo sentado 10
un personaxe inxente,
d'aspecto horrendo, estraño,
cal esquivo monarca de ferro,
férreo cetro empuñando,
e na grande fealdá parecido 15
ó Tormentorio cabo.

E me di cun acento punxente:
“Estoute aguardando”.

NOTAS [40]

- * Poema manuscrito autógrafo ditado por Pondal en 1916 e recollido no caderno *Postrimerías de Pondal* con tres versións sucesivas moi similares (véxase PMb 23).
- 7-8 Nótese o violento hipérbato coa antecendencia do complemento directo de *despoxar* (o poeta).

[40]

Non fui, non fui de gloria
o insomne e ardente afán,
os veraces motivos,
a causa do meu mal;
mas de viles e infames
o feito desleal,
por querer ó poeta
do seu ben despojar.

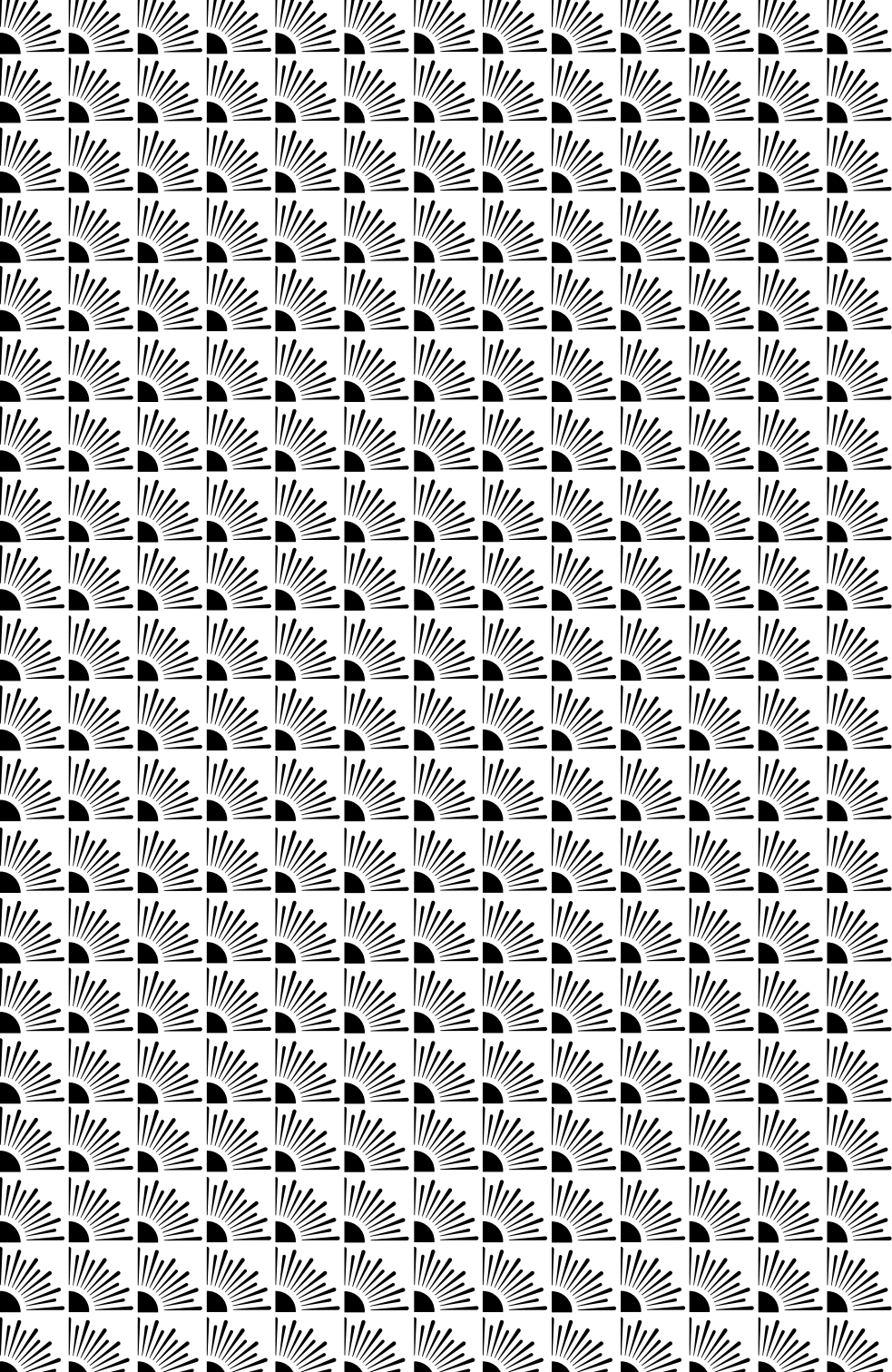
5

NOTAS [41]

- * Poema manuscrito autógrafo ditado por Pondal o 17 de febreiro de 1916 e recollido no caderno *Postrimerías de Pondal* con tres versións sucesivas moi similares (véxase PMb 21).
- 3 A aparición do flagrante castelanismo *contenendo* só se pode explicar polos condicionamentos métricos.
- 11-12 O poema foi ditado por un Pondal xa cego, nun momento de especial desequilibrio e desconexión coa realidade, pois un mes antes, en carta datada en 3-1-1916, encargara aos seus amigos Carré Aldao e Martínez Salazar a custodia e futuro dos manuscritos poéticos: “Asimismo les ruego que sigan guardando y custodiando exculpulosamente la copia de mi poema *Os Eoas*, así como todos los trabajos literarios de diverso género que lo acompañan” (Ferreiro 1991: 228-229).

[41]

Na miña cámara entraran
con sixilosa perfidia,
seus alentos contendo
por temor de que os sentiran.
Os feitos eran da patria, 5
que nobre respecto inspiran;
as glorias eran da patria,
a qu'un amor grande obriga;
os cantos eran da patria,
entusiasmo os escribira..., 10
e procurando suplantar meu nome,
de oprobio e de baldón o seu cubriran.

VII.
***Aquelas que envolveren
o espírito***

VII.1.

***Do turbulento insomnio
e do rudo pensar***

NOTAS [42]

- * Poema publicado en decembro de 1906 (*Coruña Moderna*, 95, 23-12-1906), mes en que tamén está datada a súa escrita. Véxase PI 54.
Esta composición presenta a muller-anxo fronte á muller-Lilith do poema nº 43.
- 2 Sobre *noncurante* véxase nota a 33.14.
- 3 *Sublimado* é participio de *sublimar* ‘tornar sublime, engrandecer’.
- 4 *Marchetado* ‘matizado, adornado’ aparece documentado tamén n’*Os Eoas* (XX,4.3; XXIV,10.4), seguramente tirado de Camões, que o utiliza abondosamente na lírica e mais n’*Os Lusíadas* (I.23, I.59, II.110, VI.10).
- 8 *Sirius* é o nome da estrela alfa do Can Maior, a máis brillante do firmamento.
- 12-16 As *bacanaís* eran as festas en honra do deus Baco (e, por extensión, festas licenciosas ou orxías), onde participaban as *bacantes*, mulleres ou cortesás impúdicas e libertinas.
- 15 *Impudente* ‘sen pudor’ é sinónimo de *impúdico*. Cfr. nota a 1.13.
- 18 *Escureza* (< escuro + -eza) ‘escuridade’ é outra creación léxica pondaliana.

[42]

Ela dorme..., a radiante,
grandiosa e noncurante,
envolta no seu manto sublimado,
d'estrelas marchetado;
e na súa fronte bella e espaciosa, 5
sublime e maxestuosa,
cun fulgor qu'arrecea,
o misterioso Sirius centellea.

Ela dorme...: procura
a terra esquiva e dura 10
non ver...; ela é clemente:
a bacanal impura
non quer oír, e inxente,
nin a canzón da escura
meretriz impudente, 15
da desnuda bacante delincuente.

Ben ll'está o dormir...: piadosa cobre
os seus ollos d'horror e d'escureza
por non ver tanta cousa indigna e innobre,
tanto oprobio e baldón, tanta vileza! 20

NOTAS [43]

- * Este poema, datado en 27-3-1906, foi publicado no mes seguinte na revista *Coruña Moderna*, 59, 15-4-1906 (véxase PI 51). A composición presenta o retrato da muller-Lilith, inspirado en Salomé, fronte á muller-anxo do poema anterior.
- 1 A forma *etaíra* da versión manuscrita deste poema confirma a procedencia grega directa de *hetaira* (gr. *hetaíra*) ou indirecta a través do francés (fr. *hetaïre*), fronte á forma latina (lat. *hetaera*).
- 2 Sobre as bacantes véxase nota a 42.12-16.
- 6 A existencia de /r/ en *horribles* explica a ausencia de rotacismo no suf. *-ble*, do mesmo xeito que *terrible* (véxase nota a 33.5).
- 12 *Gehenna* alude ao val que rodea a Xerusalén polo Leste e o Sur, onde os israelitas inmolaban os seus fillos ao ídolo Moloch. Durante o s. VII a.C. foi convertido nunha lixeira onde se queimaban todos os restos da cidade. No Novo Testamento esta palabra foi utilizada para designar o Inferno, en clara relación ao uso real do lugar así designado.
- 13 No libro bíblico da Apocalipse aparece unha simbólica besta de sete cabezas e dez cornos (asociada ao número 666), semellante ao leopardo, con pés de oso e cabeza de león.

[43]

Ela é unha vil *hetaira* e sin cordura
danza como bacante desvairada;
da pasada perfidia non se cura
nin de velar a carne vil comprada.

Danza unha danza dura, 5
de contorsións horribles axitada,
(ela esquencer procura!),
unha danza macabra: mostra impura
a súa vestidura,
do sangue dun profeta maculada. 10

Terra... por que non t'abres toda, toda...
e afundes na *Gehenna* dilatada
a besta apocalíptica beoda?

VII.2.
Do furto desleal

NOTAS [44]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 24).
- 16 En Pondal rexístrase con certa frecuencia a omisión do artigo co indefinido *todo* (60.11 e 25).
- 21 Sobre *ventete* (< vento + -ete) véxase nota a 4.43.

[44]

Ten o seu punto
a fresca rosa
de ser collida,
a encantadora.
Cand'inda tímida 5
súa testa asoma,
cuase escondida
na verde roupa,
non dice nada
por vergonzosa. 10

Mais cando apenas
mostra as súas follas,
está decindo:
“Agora, agora”.

Cando ceibando 15
todas súas follas,
desnudo o seo
mostra orgullosa,
chégase tarde
a calquer hora, 20
porqu'os ventetes,
que a namoran,
xa lle roubano
seu doce aroma.

Mais cando apenas
mostra as súas follas,
está decindo:
“Agora, agora”.

25

NOTAS [45] * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 27).

[45]

Oh, quen poidera
pillarte soa
no seo amigo
d'escura cova,
e, como hedra 5
que, cenguidora,
branca coluna
premente enrosca,
cos brazos darche
mil tenras voltas, 10
decirch'ó oído
mil tenras cousas,
e o término atopar da esquiva ruta,
en breve hora!

NOTAS [46]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 31).
- 1 O nome da fada Morpeguite está baseado no dunha aldea de Coucieiro, que pertence ao concello de Muxía (véxase 4.32).
- 6 Sobre *virazón* véxase nota a 6.4.
Sobre a forma *miñán* véxase nota a 32.4.
- 11 Sobre a forma *'star* véxase nota a 25.27.
Mouco é un personaxe creado a partir do nome común *mouco*, 'que oe pouco ou nada; parvo, torpe'.
- 15 A arca de Ogas refírese á mámoa de Caxadas, en Cambeda (Vimianzo), na actualidade case desaparecida.

[46]

– Engañosa Morpeguite,
fada do doce mirar,
filla lixeira da brétoma,
de corpo leve e lanzal,
presurosa compañeira 5
da virazón da miñán,
lévenm’os demos s’agora
m’has de volver a escapar,
nin outra vez, com’anguía,
te m’has d’escorrer das mans. 10

– Mira, ‘state quedo, Mouco,
Mouco, non me fagas mal;
se me soltas che prometo,
m’obribo de che contar
quen repousa n’arca d’Ogas 15
desd’a nosa antiga edá.

Non me prénda-la faldra de brétoma,
déixame, Mouco, vagar.

– Fóra leria... As túas mentiras
cansado estou d’escuitar; 20
en ti curarei á forza
as suidades daquel mal,
que deixas na alma cando
correndo soes pasar.

Hei de fartarme de ti,
cho xuro por miña nai,
coma un oso qu'atopa, famento,
de mel un doce panal.

25

NOTAS [47]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 32).
Fronte aos restantes poemas do capítulo “Do furto desleal”, Eduardo Pondal parece mostrar empatía coa vítima dunha violación.
- 1 O *arume* é a folla dos piñeiros.
- 4 Morás é unha aldea e parroquia pertencentes ao concello de Arteixo.
- 6 Sobre a variante copulativa *i* véxase nota a 22.10.
Sobre *zolás* véxase nota a 13.8.

[47]

Correndo fui ó arume,
á hora en que cantan as ras,
soíña e leda, ós pinales
de Morás.

Volvío descabelada, 5
decaída i sin zolás;
era noite, sós os pinos
de Morás.

Desde entonces tornou alba, 10
algo estantía quezás;
que lle pasara, pinales
de Morás...?

VII.3.
***Aquela miña leda
compañeira***

NOTAS [48]

- * Este poema, co título «Rosa de Corcoesto», tivo unha primeira publicación en *Rumores de los pinos* (1877) para, despois, ser incorporado a *Queixumes dos pinos* (véxase QP 13).
- 2 Corcoesto (tamén no v. 14): véxase nota a 11.38.
- 13 Coidamos que *manciña* se debe interpretar como ‘medicamento, menciña’ e non como unha forma diminutiva de *man*; a redacción deste verso en *Rumores de los pinos* (“porque senon vou morrer”) así parece indicalo, aínda que non se poida descartar unha ambigüidade propositada por parte do poeta.

[48]

Meniña, rapaza nova,
ouh rosa de Corcoesto!,
que te brandeas con gracia
ós doces sopros do vento,
s'é certo que por ti vivo, 5
s'é certo que por ti peno,
se tan doce e dadivosa
como din que es é certo,
cúrame, ouh rapariga!,
estas suidades que teño, 10
estas suidades da alma,
de non sei que, que padezo.
Ti tes dos meus males a doce manciña,
ouh rosa de Corcoesto!

NOTAS [49]

* Este poema, co título «Maruxiña», foi publicado por vez primeira en 1907, en Buenos Aires, no *Almanaque Gallego para 1908* de Marcial Castro López (véxase PI 57). En 1913 a compositora e pianista galega Pilar Castillo Montes (1893-1942), neta de Xoán Montes, publicou o texto coa partitura musical por ela precozmente composta.

13 Sobre a forma *xungo* véxase nota a 27.2.

[49]

Maruxiña, xentil Maruxiña,
ti mil penas do peito me tiras,
cando en rolda a mu[i]ñeira bailando
teu corpiño reviras e viras.

Maruxiña xentil, cando bailas, 5
vas bailando mainiña, mainiña,
vas bailando, bailando, bailando,
vas bailando e parece que fías.

Para tras e p'ra diante volvendo,
vas virando, virando, virando, 10
teu corpiño moendo, moendo,
e muiñando e remuiñando.

Como os xungos que branden co vento
e do trigo as espigas garridas,
teu corpiño garrido brandea 15
e túa leve e xentil cinturiña.

Túas xentís cadeiriñas movendo,
vas fiando, fiando, fiando,
teu corpiño moendo, moendo,
teu corpiño xentil peneirando. 20

Maruxiña, xentil Maruxiña,
ti mil penas do peito me tiras,
cando en rolda a muiñeira bailando
teu corpiño reviras e viras.

NOTAS [50]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 40).
- 5 A forma popular *soparada* é variante labializada de *separada*.
- 6 Sobre *gandra* véxase nota a 7.14.
Gundar é un lugar de San Simón de Nande, á beira de Traba de Laxe. Cfr. nota a 85.10.

[50]

Agora, meu corazón,
agora pola noitiña,
pola miñanciña non.

Ninguén nos pode estorbar...,
é ben soparada e soa
esta gandra de Gundar.

NOTAS [51]

* Poema manuscrito (ca. 1905), titulado «Cantiga trovadoresca al estilo de Joan Zorro» que adianta a data da aparición do neotrobadorismo, cuxos primeiros textos (de Carles Riba) están datados en 1911 (véxase PM 77).

O poema é construído a partir dunha cantiga de amigo de Joan Zorro (B 1158, V 760), divulgada por Antonio de la Iglesia na súa antoloxía da literatura galega publicada no mesmo ano que os *Queixumes* (Iglesia 1886: II, 143-144). Eis o texto recollido polo erudito galego:

Pela ribeira do rio salido
trebelhey, madre, con meu amigo;
amor ey migo
que nom ouvesse;
fiz por amigo
que nom fezesse.

Pela ribeira do rio levado
trebelhey, madre, con meu amado;
amor ey migo
que nom ouvesse;
fiz por amigo
que nom fezesse.

1-2 Nestes dous primeiros versos aparecen mostras de léxico arcaizante, acorde co carácter neotrobadoresco da composición: *bosco* ‘bosque’ (tamén no v. 7) e *madre* (tamén no v. 8), fronte á habitual *nai* da restante produción pondaliana, onde a forma antiga pode aparecer por necesidades métricas. Algo similar acontece con *trebellar* (tamén nos vv. 8 e 12), que continúa o mesmo verbo que se rexistra nas cantigas medievais, sempre a abalar entre o significado de ‘brincar, argallar, xogar’ e o de ‘manter relacións sexuais’.

[51]

Debaixo da sombra de bosco frorido
trebellei, madre, cun mozo belido:

nunca mal hora
me descuidara,
pois cuido agora
que non cuidara.

5

Debaixo da sombra de bosco tecido
trebellei, madre, cun mozo garrido:

e cuido agora
que non cuidara;
canto millor fora,
que non trebellara.

10

NOTAS [52]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 84).
- 4 Sobre a contracción *p'ronde* véxase nota a 3.3.
- 5 O substantivo *pasantes*, co sufixo *-nte*, é sinónimo de *transeúntes* ou *camiñantes*. Véxase nota a 1.13.
- 12 Muías podería corresponderse con Mohías, parroquia do concello occidental asturiano de Coaña: lémbrese que Pondal estivo unha breve temporada en Asturias, como médico militar na Fábrica de Armas de Trubia en 1863.
- 20 Sobre a variante *estonces* 'entón' véxase nota a 7.19.

[52]

Topánome medio morto,
con unha crúa ferida
no esquerdo costado, mortal e profunda,
p'ronde inda o folgo respira.

Preguntáranm'os pasantes, 5
qu'iban p'la deserta vía,
preguntáranme quen fora
o crudo que me ferira.

Eu contestei sin alento,
como quen lle foxe a vida: 10
“Señores, quen me matou
fui unha fror de Muías”.

“[E]stá tolo, –se dixeno–,
este prob'home delira:
as frores teñen puñales 15
p'ra poder tira-la vida?”.
E deixánome alí só,
na miña triste agonía.

“Civiles, non a prendades,
porque estonces perdo a vida. 20
Se prendedes esa fror,
cortades a vida miña:
para as vosas duras cordas
ten as lindas mans mui finas.

Qu'a doce e garrida, qu'a morte me dera, 25
é causa da miña vida!”.

NOTAS [53]

- * Deste poema existe unha redacción en español en *Rumores de los pinos*, cuxa versión galega posteriormente foi incorporada aos *Queixumes dos pinos* (véxase QP 8):

*No hay una fuente tan fresca y pura,
No hay una nube tan vaporosa,
No hay una estrella tan temblorosa,
Ni tan espléndido, rico color;
No hay tan alegre velo lujoso,
No hay en el valle tan suave alfombra,
Ella es la vida del Trovador.*

*No hay un desierto tan abrasado,
No hay un oasis tan delicioso,
No hay llano adusto tan infructuoso,
No hay grato huerto tan seductor;
No hay bebedizo tan hechicero,
No hay una pócima tan homicida,
Ella es el norte, ella es la vida,
Ella es la muerte del Trovador.*

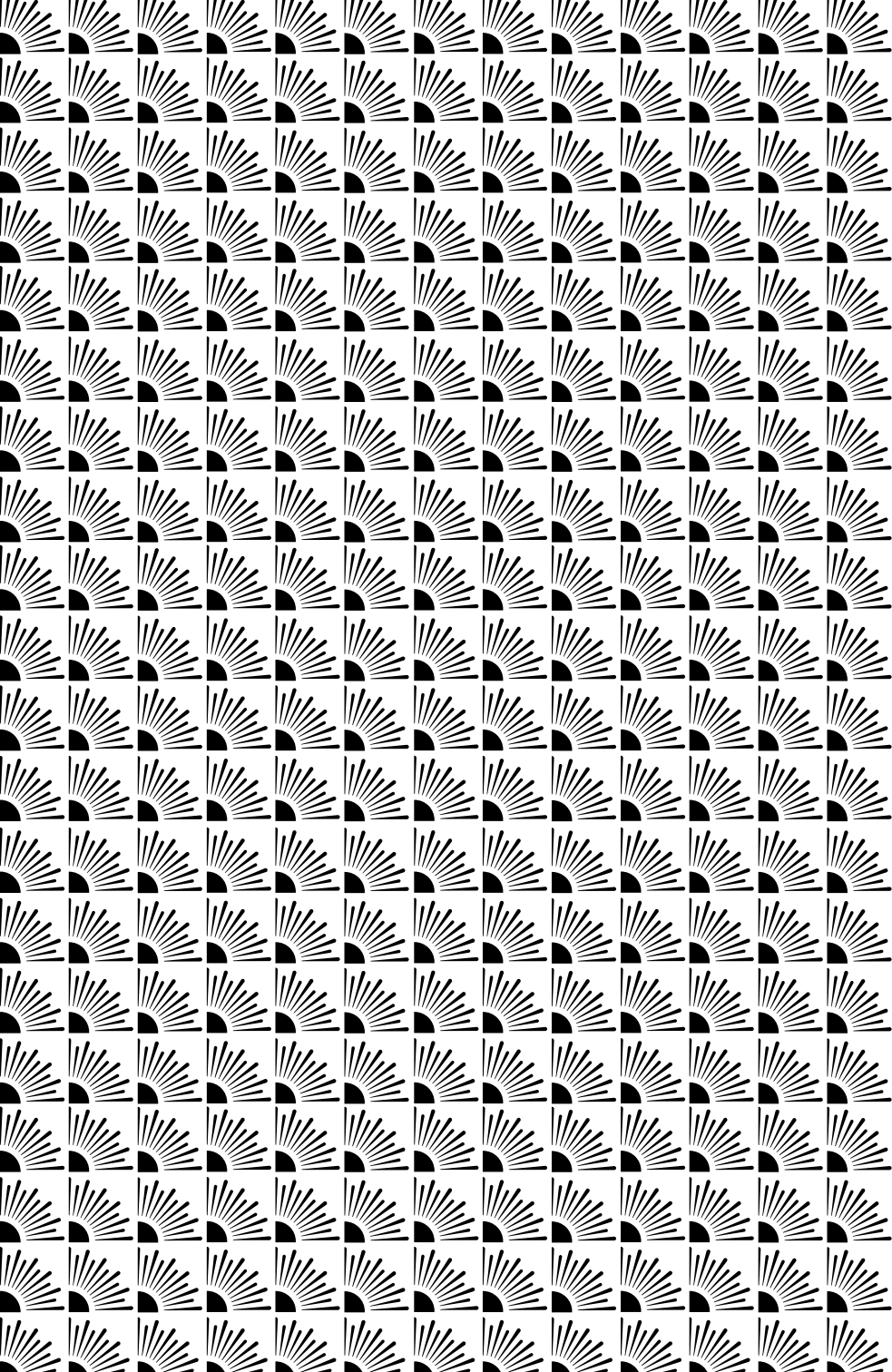
- 11 Sobre *cómaro* véxase nota a 80.3.
20 *Adusto* 'queimado polo calor ou polo lume, abrasado, ardente'.

[53]

N'hai unha fonte
tan fresca e pura,
n'hai unha nube
tan vaporosa,
n'hai unha estrela 5
tan tembrorosa,
n'hai tan espléndido,
rico color,
n'hai tan alegre
velo luxoso, 10
non hai nos cómaros
tan leda alfombra,
non hai palmeira de tanta sombra:
ela é a vida
do trobador. 15

N'hai un deserto
tan abrasado,
n'hai un oasis
tan delicioso,
n'hai chan adusto 20
tan infrutoso,
n'hai grato horto
tan seductor,
n'hai bebedizo

tan feiticeiro, 25
n'hai unha pócima
tan homicida.
Ela é o norte, ela é a vida:
ela é a morte
do trobador. 30

VIII.

***O bardo dos servos
e ilotas***

NOTAS [54]

- * Este poema foi publicado en 1881 (*La Ilustración Gallega y Asturiana*, III, 26, 18-9-1881) e posteriormente, en 1886, foi incorporado a *Queixumes dos pinos* (véxase QP 57).
- 5 *Vixilar* ‘pasar a noite sen durmir (de vixía)’ é a forma erudita (do lat. *uigilare*) de *vixiar* e de *velar*.
- 12 *Recóndito* ‘que está no lugar máis profundo e secreto; íntimo’.
- 16 *Férvido* ‘ardente, fervoroso, vehemente’ é un latinismo, co sufixo átono *-ido*, moi utilizado e apreciado por Pondal (véxanse, tamén, voces como *fúlvido*, *mólido*, *pátrido* ou *túrbido*, entre outras moitas).
- 22 As *curotas* son os cumes dos montes ou picoutos.

[54]

Da alma no fondo
eu levo unhas cordas
que a cada momento
soando están soas. 5
S'estou vixilando,
ocúpanme as horas;
s'en prácido sono
os membros repousan,
axítanse insomnes,
xa doces, xa roucas. 10

En vano, febreiro,
nas luitas recónditas,
o ánimo ousado
en vano s'esforza
por domar o tumulto sublime, 15
as férvidas notas,
soberbias, agrestes,
salvaxes, grandiosas,
que, ai!, no profundo
dos bardos repousan, 20
cal repousan as chispas que dormen
nas altas curotas!

NOTAS [55]

- * Poema publicado, co título «Insomnios», na compostelá *Gaceta de Galicia* (17-11-1880), despois incorporado aos *Queixumes* (véxase QP 59).
- 1 Sobre *gallo* véxase nota a 18.13.
- 4 *Diuturno* ‘de longa duración’. A *diuturna razzia* é, pois, unha prolongada incursión de caza.
- 8 O lagarto é *debuxado* polos debuxos que a especie máis común habitualmente presenta no lombo.
- 9 Sobre *punxente* véxase nota a 1.13.
- 12 *Hirsuto* é un latinismo aplicado ao animal (ou persoa) que ten os pelos longos e bastos, ao tempo que enmarañados, aínda que neste contexto indica os animais con pelo, por oposición aos animais con escamas.
- 13 Sobre a forma alomórfica *-lo* do artigo en contextos inhabituais véxase nota a 5.13.
Por outra parte, *sanguinoso* é outro latinismo equivalente a *sanguento* ou *sangoento* (véxase nota a 78.14).
- 16 *Xenio* aparece salientado con letra itálica en *Queixumes* para subliñar a súa equivalencia semántica con *bardo*.
- 20 O anxo da primeira rebelión é Luzbel (cfr. notas a 64.39 e 118.1).

[55]

Sobr'o gallo do pino,
sin cuidar do destino,
o azor co fero grito o aire inunda,
e, fatigado da diuturna razzia,
descansa da súa vida vagamunda. 5

Pasado o tempo ledó,
baixo o rudo penedo,
o lagarto descansa debuxado
e da necesidá dura e punxente
s'esquece e do traballo xa pasado. 10

Tódolos feros brutos,
escamosos e hirsutos,
féita-las crúas, sanguinosas probas,
achan repouso nas profundas augas,
descanso atopan nas salvaxes covas. 15

Mais do *xenio* mudabre
o ánimo indomabre
n'acha descanso, non.
Quezais s'axita nel o esp'rito insomne
do ánxel da primeira rebelión! 20

NOTAS [56]

- * Poema publicado en 1882 (*La Ilustración Cantábrica*, IV, 18, 28-6-1882) e despois incluído en *Queixumes dos pinos* (véxase QP 48).
- 1 A *arboradura* (*arboladura* en Pondal) é o ‘conxunto de mastros e vergas dunha embarcación’.
- 3 A voz *valume* significa, segundo Pondal, “lo mesmo que *estrume* en la comarca de Corcubión”, mais neste contexto presenta un cruzamento semántico con ‘volume’.
- 4 Contrariamente ao xeral proceso de corrección que Pondal realizou nos seus textos antes de os incluír nos *Queixumes*, pois substitúe formas non galegas ou comúns co español por formas autóctonas ou máis ‘enxebres’, neste caso o poeta converteu o inicial e correcto *ondas* da primeira edición no castelanizado *olas* final.
- 14 Para a ausencia do artigo con *todo* véxase nota a 44.16.
- 17 *Rapsodia* ‘música’.
- 18 Nótese o lapso métrico de Pondal, pois é necesario o hiato *que | entaan* para a medida heptasilábica do verso.

[56]

Cal soe arboladura
de nave poderosa
facer negro valume
sobre as tendidas olas,
e do vasto cruzamen 5
fai orgullosa mostra
co laberinto ousado
das atesadas cordas,
onde os aires pasantes arrancan
enérxicas notas: 10
tal a alma do bardo
é soberbia e grandiosa;
tal na máquina ousada
todas cousas resoan,
deixando mil suspiros 15
e mil salvaxes notas.
Quen pode as rapsodias decir do soberbio
poema q[ue] entoan!

NOTAS [57]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 70).
- 3 Obsérvase o latinismo *femíneo* 'feminino', a coexistir co sinónimo *muliebre* 'feminino, mulleril' (v. 10), tamén cultismo de forte carga negativizadora (face aos adxectivos que significan ou connotan 'masculino').
- 4 O cualificativo *molente* 'mol, brando', formación nominal co sufixo *-nte* sobre outro adxectivo (< mol + *-nte*), reforza a negatividade de *femíneo* e de *muliebre*. Cfr. nota a 1.13.
- 8 Os *ilotas* ou *hilotas* eran servos e/ou escravos de Esparta que vivían adscritos á terra, propiedade do estado espartano; por extensión, úsase tamén para indicar persoas desposuídas dos seus dereitos como cidadáns. Na obra pondaliana, *ilota* é sinónimo de *escravo*.
- 10 Sobre *muliebre* véxase nota ao v. 3.

[57]

As almas escravas,
d'ideas non grandes,
van pensando mil cousas femíneas,
molentes e infames;

mil soños forxando 5
qu'o ánimo agobian,
arrastrando infamantes cadeas,
cal brandos ilotas:

espíritos brandos,
esp'ritos muliebres, 10
sedentarios, que lenta consome
e mórbida frebe.

Mais a alma do bardo,
enérxica, ousada,
qu'audaz libertade 15
tan só soña e ama,
vai pensando en propósitos férreos
qu'ergueran a patria!

NOTAS [58]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 85).
- 3 Sobre *facho* véxase nota a 4.46.
- 12 Rentar é un antropónimo talvez baseado no topónimo Rens (aldea da parroquia de Nande, no concello de Laxe) coa adición do sufixo *-ar*, tan frecuente noutros semellantes como Baltar ou Gundar.
- 13 O adxectivo *pensoso*, probablemente de inspiración pretrarquista (cfr. *Solo e pensoso i più deserti campi / vo mesurando a passi tardi e lenti*), é sinónimo de *pensativo*.

[58]

Soñando está o bardo,
cun vago soñar,
á beira do facho,
que vértigo dá,
que s'ergue sublime 5
por cima do mar
e os baixos contempra,
que rompendo están.

E vénll'á memoria,
con máxico afán, 10
a brancura das faldras garridas
da doce Rentar...

E triste e pensoso
suspira quezais...

NOTAS [59]

- * Esta composición, publicada por vez primeira en 1879 (*La Ilustración Gallega y Asturiana*, I, 11, 20-4-1879) co título «A alma do bardo» foi incorporada en 1886 a *Queixumes dos pinos* (véxase QP 35).
- 1 A primeira versión do poema revela que Pondal se refire ao cabo Vilán (*Cando no escarpado Ougal*). Cfr. nota a 31.14.
- 2 A *caramiña* ou *camariña* (que dá nome a Camariñas) é un arbusto ericáceo que florece durante a primavera na beiramar.
- 4 A *leda estación garrida* é a primavera.
- 5 Suevia é un sinónimo poético de Galiza alusivo ao histórico estado suevo constituído pola Gallaecia nos séculos V e VI até ser conquistado polos godos. Significativamente, na lírica pondaliana os suevos aparecen sempre ao lado dos celtas (cfr. *fillos dos suevos, fillos dos celtas; nós somos dos suevos, nós somos dos celtas* etc.). Véxase, por exemplo, 78.31-32, 88.5-6, 90.14, 110.10-11.
- 7 O *nobelo* é usado por Pondal como unha metáfora para indicar o mesto grupo de aves a voar.
- 8 As *píllaras* son explicadas polo poeta en nota a este verso: “Pequeñas aves ribereñas que aparecen en nuestras costas durante la primavera”.
- 10 Sobre as *uces* véxase a nota a 8.10. As *uces irtas* (cfr. *irto* ‘teso, áspero, esgrevio’) aluden ao carácter ventureiro e bravío (*gandreiro*) destes arbustos.
- 11-12 O *formoso instrumento* é a harpa, o instrumento musical usado polos bardos, onde soa (*suspira*) o vento ao pasar entre as súas cordas.

[59]

Cando no escarpado cabo
sae a fror da caramiña
ó cazador anunciando
a leda estación garrida,
cando da doce Suevia 5
ás doces praias amigas,
en nobelo xentil axuntadas,
chegan as lixeiras píllaras,
entonces do bardo o espírito,
que soña antr'as uces irtas, 10
no formoso instrumento apoiado,
en donde o vento suspira,
mentres os fillos dos celtas
cumpren serva e innobre vida,
entonces o espírito invade do bardo 15
escura melancolía.

- NOTAS [60]
- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 3).
 - 6 Sobre *caro* véxase nota a 8.17.
 - 11 Verbo da omisión do artigo co indefinido *todo* (tamén no v. 25) véxase nota a 44.16.
Por outra parte, nótase a aparición da minoritaria forma *traque* 'trae' (tamén no v. 39), correspondente a un infinitivo *traguer*, de uso minoritario en galego, mais con presenza importante na obra pondaliana, onde os tempos de pretérito presentan sempre a raíz *troug-* (cfr. *trougo*, 29.18, 96.34; *trouguera*, 21.6, 119.17).
 - 13 Os *sonorosos* son os bardos. Cfr. v. 27.
 - 19 Sobre *lonxe* utilizado como adxectivo véxase nota a 24.1.

[60]

Podés deter un pouco
o valente soldado,
que torna presuroso
por ver os eidos patrios,
en demanda do ledó, 5
rústico albergue caro,
e preguntarlle os trances
do combate pasado.

Mais os maravillosos
e vagabundos bardos, 10
coma todo que trague
o seu tempo contado,
non intentés dete-los sonorosos,
que son aves de paso.

Podés deter un pouco, 15
no camiño apartado,
o nobre peregrino,
de longa barba, estraño,
que ven de lonxes terras,
do vento requemado, 20
e preguntarlle as ansias
dos pasados traballos.

- NOTAS [60]
- 27 Os *vagabundos* son os bardos. Cfr. v. 13.
- 36 Sobre *Oceano* véxase nota a 25.24.
- 37 Neste verso debe facerse a sinalefa *que_atormenta*, pois *ao* conta como dúas sílabas métricas, face a *ó*, que supón só unha sílaba, aínda que nos poemas publicados após 1899 Pondal unifica en *ao* a representación do encontro da preposición *a* co artigo, anulando a oposición métrica *ao(s)* vs. *ó(s)*. Cfr. nota a 119.52.
- 38 *Estro* ‘inspiración poética’.

Mais aqueles que punza
a fatal lei do canto,
cal todo que no mundo
anda peregrinando, 25
non intentés dete-los vagabundos,
que son aves de paso.

Todo deter podeades
un pouco a voso lado; 30
todo suspender pode
o seu camiño vago;
todo o máis fuxitivo
pode ter seu retardo:
as follas do outono, 35
as areas do Oceano.

Mais aos que atormenta
un estro soberano,
coma todo que trague
o seu tempo contado, 40
non intentés, non intentés detelos,
que son aves de paso.

- NOTAS [61]
- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 4).
 - 2 Pondal vacila entre as formas *fusco* (tamén en 98.1) e *fosco* (75.18), sempre co valor de 'escuro, sombrío'.
 - 5-6 Sen dúbida, Eduardo Pondal refírese aos mazaricos, que se caracterizan polo seu longo peteiro (véxase o poema nº 27).
 - 6 O adxectivo *tamaño* presenta o seu valor etimolóxico de 'tan grande' (do lat. *tam magnum*).
 - 7 A forma verbal contracta *són*, monosilábica, aparece esixida pola medida, fronte a *soen*, bisilábica, en paralelo coa oposición *sán* vs. *saen* (véxase nota a 115.40).
 - 10 Sobre *Oceano* véxase nota a 25.24.
 - 13 As Sisargas son unhas illas situadas fronte a Malpica, importantes polo seu interese faunístico para a nidificación de diversas especies de aves. Os historiadores decimonónicos concedían alta importancia a estas illas, pois Vicetto, seguindo a Vereia Aguiar (1838: 185), escribe: "De aquí el templo que levantó en honor de Hércules en las islas de Sisarga, que ellos [os fenicios] llamaron Sicargas, y despues Orzargas y de esta última denominacion tuvo origen la voz Orzán [...]. Estas islas como las demas de Galicia, fueron despues llamadas *Cassiterides* por los griegos, á causa del *cassiteros*, ó estaño que producian" (Vicetto 1865: 139-140).
 - 14 Nótese o erudito sintagma *noto reparo* 'coñecido descanso e/ou remedio', coa presenza do cultismo *noto*, antónimo de *ignoto*, tamén usado por Pondal.
 - 19 Sobre as *uces* véxase a nota a 8.10.
 - 23 *Falaz* 'enganador, falso'.

[61]

Muitas veces nos matos nativos,
no crepúsculo fusco e calado,
s'escuita das aves
o rápido paso: 5
das aves aquelas
do pico tamaño
que són retirarse
dos rudos traballos,
d'escollos e praias
do fero Oceano, 10
e van en ringleira,
gritando e voando,
en demanda das illas Sisargas,
seu noto reparo.

“Ah, quen fora com'elas tan libre! 15
(cautivo do barro,
con fonda tristura,
dixérase o bardo,
que soña antr'as uces
co tempo pasado), 20
quen fora tan libre,
fuxindo do trato,
falaz, inseguro,
dos necios humanos!

- NOTAS [61]
- 28 Unha *sirte* é un baixo de area ou penedo costeiro perigoso para a navegación.
Sobre *facho* véxase nota a 4.46.
- 29 Neste contexto, *seo* equivale a 'sinuosidade, curva, volta'.

Quen poidera vivir coma elas, 25
nas praias e bancos,
nos baixos e furnas,
nas sirtes e fachos,
nos seos esquivos
dos feros peñascos!”

NOTAS [62]

* Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 7).

1-4 Lémbrese que as andoriñas regresan de África na primavera. Cfr. nota a 7.4.

10 Sobre o vento *soán* véxase nota a 31.16.

[62]

Das africanas praias veciñas,
como costumán,
retornarán
as amabres e doces anduriñas
e polo bardo 5
preguntarán.

Mais os curutos,
en donde os pinos
queixarse soen
co vento soán, 10
xa sabedores
dos seus destinos,
cal quen teme decir esquivá nova,
nada dirán.

- NOTAS [63]
- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 39).
 - 4 Sobre as píl-laras véxase a nota a 59.8.
 - 6 *Manida* ‘tobo, cova, guarida’.
 - 8 A *marina* é o litoral ou beiramar.
 - 9-12 Isto é, ás doce do mediodía.
 - 14 Sobre as *uces irtas* véxase a nota a 59.10.
 - 17 Sobre a forma alomórfica *-lo* do artigo en contextos inhabituais véxase nota a 5.13.

[63]

Á hora en qu'a luz do luceiro
sobr'o cabo loce tímida
e á negra furna piando
recóllense as breves píl-laras;
á hora en qu'o raposo vagamundo 5
sae da súa manida
e á caza d'escaravellos
vai pola ruda marina;
a 'quela hora en qu'a campana
d'humilde porto, dorida, 10
ó rudo pescador que ven d'altura
fai decir "Ave María",
entonces o triste bardo,
que soña antr'as uces irtas,
na xentil harpa apoiado 15
en donde o vento suspira,
entónce-lo bardo, cal vago fantasma,
visita a melancolía.

- NOTAS [64]
- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 5).
 - 4 Sobre o italianismo *noncuranza* véxase nota a 33.14.
 - 7 Sobre a forma arcaizante *madre* véxase nota a 51.2.
 - 9 Lémbrese que *minguado* neste contexto significa ‘diminuído mental, tolo’.
 - 15 *Leixado* ‘lesionado, maltratado’ (tamén nos vv. 31 e 49) é variante de *aleixado*, participios de (*a*)*leixar* ~ *aleixoar*, do lat. *laesionare*.
 - 16 Niñóns, parroquia costeira (con unha praia) da Ponteceso, onde o mar bate con forza, forma parte do sintagma *mar de Niñóns*, tramo costeiro que vai de Santa Mariña (Niñóns) até Punta Nariga (Barizo, Malpica); na Praia do Lago está o golfo Porto da Madeira, a onde os temporais arrastraban diversos restos mariños, especialmente madeira.
 - 17 Sobre *rapaceta* (< rapaza + -eta) véxase nota a 4.43.

[64]

- Que barba non cuidada,
que pálida color,
que vestido, que longa
noncuranza afeou!
Quezais é algún malvado, 5
quezais é algún ladrón...
Miña madre, valédeme,
valédeme, por Dios.
Quezais é algún minguado,
qu’o xuício lle mancou. 10
Oh, que vista tan brava,
chea d’espanto e dor!
Non sei se me dá medo,
se me dá compasión:
parece un pino leixado do vento, 15
parece botado do mar de Niñóns.
- Sinxela rapaceta,
non me teñas temor,
non son un vagamundo,
non son ningún ladrón. 20
Xeroglífico ousado
do limo soñador
vou e, ignoto a min mesmo,
escuro enigma eu son;

- NOTAS [64]
- 28 Para a contracción *p'ronde*, véxase nota a 3.3.
- 38 *Túrbido* 'turbio' é outro latinismo co sufixo átono *-ido*, moi utilizado e altamento rendíbel en Pondal (véxase nota a 54.16).
- 39 Luzbel é, segundo a tradición bíblica, anxo expulsado do paraíso por se rebelar contra Deus.

- se quezais estou tolo, 25
 estou tolo d'amor;
 por eso as boas xentes,
 p'ronde vagante vou,
 ó ver meu abandono
 din con admiración: 30
- “Parece un pino leixado do vento,
 parece botado do mar de Niñóns”.*
- Pensamentos insomnes,
 turbulenta ambición,
 propósitos de ferro 35
 o ánimo nobre ousou;
 de mil suidades fondas
 o túrbido escadrón,
 com'a Luzbel, privara
 do primeiro esplendor. 40
- Son os bardos sapientes,
 que lei fatal lanzou,
 soñadores e vagos
 de súa condición.
- Por eso eu a min mesmo 45
 non me conozo, non,
 e escraman os camiños
 mesmos por onde vou:
- “Parece un pino leixado do vento,
 parece botado do mar de Niñóns”.* 50

- NOTAS [65]
- * Poema publicado en 1903 na *Revista Gallega* (452, 15-11-1903), datado no 23 de outubro dese ano (véxase PI 41).
 - 2 Nótese o sentido etimolóxico de *verbo* ‘palabra, expresión’. Cfr. nota a 119.7.
 - 3 O río Anllóns (véxase nota a 3.3) é *undoso*, latinismo que indica ‘que ten ou forma ondas, ondeante’.
 - 5 Lémbrese que o cisne é un símbolo do poeta.
 - 8 Breogán: véxase nota a 1.26.

[65]

Ao pobo dos celtas xeneroso,
d'excelso nome e verbo peregrino,
saluda o bardo do Anllóns undoso,
qu'a frente cingue de salvaxe pino:
enfermo o cisne, triste e saüdoso,
soportando o rigor do seu destino,
antr'os nativos xuncos espirando,
de Breogán a patria recordando.

5

NOTAS [66]

- * A primeira versión deste poema é a publicada en castelán en *Rumores de los pinos* (1877) (véxase ao final das notas); despois foi auto-traducida para ser incorporada aos *Queixumes* (véxase QP 16).
- 6 O *cerzo* (probábel calco do castelán *cierzo*) é o vento frío do norte.
- 12 Sobre *sanguinoso* véxase nota a 55.13.
- 19 O *melancólico instrumento* é a harpa (véxase nota a 59.11).
- 22 Sobre a medida unisilábica da desinencia verbal *-ío* véxase nota a 8.31; sobre *adusto* véxase nota a 53.20.

- NOTAS [66]
- 25 A forma *vagoroso*, sinónimo de *vagorento* (cfr. 119.61), con influencia fonética de *vago*, presenta nos textos pondalianos o duplo valor de ‘persoa que vaga dun sitio a outro’ e tamén ‘impreciso, vago’, cualidade asociada poeticamente ao bardo ou ao pobo galego (céltico).
- 28 *Converso* é particípio irregular de *converter*, no seu significado de ‘dirixir cara a’.

Eis a versión do poema en *Rumores de los pinos*:

*No sé en que tierra estraña, entre que gente,
Por un parage inculto y desolado,
Triste, y llevando el peso de su arpa,
Solitario iba el bardo.*

*El vá cual van las pasajeras nubes,
Que empuja en el invierno un cierzo helado;
Cual pasa en busca de mas dulce clima,
Fugaz ave de paso.*

*Hijo de un siglo rudo, en que la fuerza
Tiene tan solo su epopeya, oscura
Edad de hierro, él huye de su siglo
Las sanguinosas luchas...*

*Paróse el bardo, y palidéz siniestra
De improviso nubló su frente pura,
Rápida tempestad, nube sombría
De mortales angustias.*

*Y cáe exhausto y la marchita frente,
Que el viento del desierto requemó,
Apoya al melancólico instrumento,
Su amigo en el dolor.*

*Quizás, ay! del combate de la vida
Cayó cansado sobre el suelo inculto;
No de otro modo cae en el arena,
Gladiador moribundo.*

*No yace vuelto al suelo el vagoroso;
Mas como siempre el alto pensamiento
Alzára á otra region, tiene la noble
Faz convertida al cielo.*

*No de un hombre sin fama el sello oscuro,
Ni de muerte comun, presenta el bardo
El aspecto vulgar... mas permanece
Cual lucero eclipsado.*

*Y cruzó acaso un hombre pasajero,
Y le sepulta, y llanto no le niega;
Bajo la dulce sombra, misteriosa,
De protectora selva.*

- Non xace volto ó chan o vagoroso; 25
mais, como sempre, o alto pensamento
buscara outra rexión, o rostro nobre
 ten ó ceo converso.
- Non dun home sin fama o sello escuro
na súa sublime faz ostenta o vago; 30
mais na grande ruína é somellante
 a luceiro apagado.
- E cruza acaso un home pasaxeiro
e o sepulta e pranto non lle nega,
baixo a xigante sombra misteriosa 35
 d'antiga e alta selva.

- NOTAS [67]
- * Poema de *Queixumes dos pinos* (vid. QP 69), tamén dedicado ás andoriñas que preguntan polo bardo (véxase o poema nº 62).
 - 3 Téñase en conta que na poesía pondaliana *eido* é tamén sinónimo de *fogar* (vid. nota ao poema nº 7).
 - 6 Sobre *vougo* véxase nota a 27.2.
 - 9 A *Barra* é o banco de area existente na desembocadura do río Anllóns na Ponteceso.
 - 10 *Pendido* ‘pendente’ é participio de *pende*r.
 - 11 A voz *fórmide* semella creación pondaliana para indicar algo formidábel, que inspira temor, con base no lat. *formido,-inis* ‘medo, temor, terror’, referíndose ao monte Branco (véxase nota a 22.1).

[67]

Non en presentes
cousas pensando,
ó doce eido
quezais irán
e, o lar escuro, 5
vougo, mirando,
polo bardo dos servos e ilotas
preguntarán.

Da Barra as brisas,
que no pendido, 10
deixado fórmide
repousarán,
con un profundo,
longo xemido,
suspirando nas cordas de ferro 15
responderán.

NOTAS [68]

- * Este poema (xunto co nº 87) tivo unha primeira publicación en 1885, no opúsculo *Gandreiras*⁸, para despois ser incorporado con mudanzas textuais a *Queixumes dos pinos* (véxase QP 81).
- 1 Na lírica pondaliana, existe unha especialización semántica, con algunhas contradicións, entre *virxe*, 'doncela' e *virxen*, 'a nai de Xesús Cristo'; dun modo semellante funciona a oposición *vagabundo* vs. *vagamundo*, en que a primeira forma é sempre aplicada a realidades consideradas superiores, mentres a segunda é máis frecuentemente aplicada a animais ou realidades cualificadas negativamente.
- 3 Unha *devesa* é un terreo extenso, habitualmente valado, poboado dalgunhas árbores.
- 5 *Penzo* 'inclinado, torcido'.
- 6 O *tollente corisco* refírese a un vento moi frío, normalmente do norte, que *tolle* os membros, isto é, fai que fiquen privados de movemento polo frío.
- 11 Sobre *apouvigar* véxase nota a 35.1.
- 16 Sobre *irto* véxase nota a 59.10.
- 17 *Terraxe* é forma derivada de *terra* + *-axe*, cun fondo valor despectivo.
- 19 Sobre *gandra* véxase nota a 7.14. Nótese, por outra parte, a presenza do castelanismo *agoreira* 'agoireiro' a pesar do uso de *agoirar* na produción pondaliana (87.4) e da presenza de *agüiro* no vocabulario confeccionado polo poeta.
- 24 *Extinto* 'morto' é participio irregular de *extinguir*.

8 Eis a explicación pondaliana do título, presente nesta primeira edición: "Ignoramos por qué el autor dió á estos dos pequeños poemas el título de *Gandreiras*; adjetivo de nuestro dialecto, que traducido al castellano, vale tanto como decir: de la planicie inculta, de la estepa. Quizás quiso condensar en él, esa agreste y melancólica poesía que se evapora de la soledad y de lo inculto de nuestras *gandras*".

[68]

“Virxen, valme, un cadavre
neste escuro camiño,
ó pé desta devesa
de vellos e altos pinos,
que, levados e penzos 5
de tollente corisco,
dan, refregando as pólas,
medrosos estalidos,
cal se fosen de meigas
ou penados espíritos 10
a quen non apouviuen, temerosas,
as oracións dos vivos!

Que triste soedade,
que sitio tan esquivo,
que sombriza pranura, 15
que toxales tan irtos,
que terraxe de lobos,
famentos e malinos!
Nesta gandra agoreira
sente o corazón frío, 20
e eses corvos que berran
mesmo tollen o espírito...
Que riguroso e escuro desamparo
dun ser humano extinto...!

- NOTAS [68]
- 26 A forma *pelegrino* (tamén no v. 62), fronte á xeral *peregrino*, volve aparecer en 70.8. Cfr. nota a 7.19.
- 36 *Distinto*, tamén participio irregular de *distinguir*, mantén aínda o seu valor de ‘singular, ilustre, distinguido’.
- 48 O nome da fada Bergantiños baséase, evidentemente, na Terra do mesmo nome (véxase nota a 4.35).
- 53 Sobre o uso de *lle* como forma singular e plural (tamén no v. 91) véxase nota a 23.18.

Recemos pola alma deste que pegrino foi un día da terra e a doce luz perdío. Quezais foi home bo no mundano camiño,	25 30
quezais foi un ladrón ousado e vago, quezais un asesino...	
Mais eu non sei que vexo neste corpo comprido, nestes membros fidalgos, nest'hábito distinto; non, non foi este home en baixeza nacido...	35
Neste despoxo escuro algo d'insigne eu miro; nel vexo un non sei que de grande e de divino, cal astro que tivera antigamente un resprandor altivo; algo de somellante nel contempro a un luceiro extinguido..."	40 45
Esto ó pasar oíra a boa Bergantiños, fada xentil, garrida, dos pasos fuxitivos, qu'en voar se compace sobre dos verdes trigos; que de ll'abrir volvía ós aires matutinos a porta da alta cova	50 55

- NOTAS [68]
- 61 Sobre as *uces* véxase a nota a 8.10.
- 63 Sobre a voz *agoeiro* véxase nota a 23.19.
- 65 A palabra *furoca* é definida por Pondal como “Caverna natural de donde suele brotar alguna fuente”. Véxase tamén a nota a 20.10.
- 66 Sobre o cultismo *noto* véxase nota a 61.14.
- 73 A barba *intonsa* é a barba sen cortar.

cos seus dedos garridos,
dos aires, con que soan
tan ben os altos pinos.
E con un triste acento,
suave e parecido 60
ó que ergue antr'as uces,
rústico pelegrino,
un agoeiro verde
nun sitio montesío,
cando xemendo sai da súa furoca 65
ao noto destino,
encantando co son ó camiñante,
estas palabras dixo:
“Este, qu'aquí contempras
ós corvos ofrecido, 70
non foi, non, vagamundo
nin vulgar asesino,
por mais que a intonsa barba
e o ademán esquivo
amostren a rudeza 75
do seu longo camiño;
mais un bardo a quen dera
a patria trato indi[g]no
e a quen os propios seus
deran duro martirio, 80
escuros ignorantes
da luz deste divino.
Certo, non lle cenguiran
rosas nin brandos lirios,
mais punzante coroa 85
só de feros espiños.

- NOTAS [68]
- 93-98 Enténdase: ‘As armas (*o ferro*) non danaron este bardo (*peregrino*), senón as graves preocupacións (*crúas triganzas*) que o asaltaron cando percorreu os camiños da terra (*cando peregrinara polo astro mesquiño*)’.
- 95 Sobre *triganza* véxase nota a 10.7.
- 103 *Desleirado* ‘que non mostra amor á familia, desleigado’. Pondal, no vocabulario por el elaborado, presenta a seguinte definición: “Sin ley, descastado, desnaturalizado”.
- 105-106 A *proxenie ignava e inculta* que aborrece os *ínclitos* é o ‘pobo preguizoso e/ou indolente que aborrece os seus persoeiros máis ilustres’, isto é, o pobo galego que non escoita a voz do(s) seu(s) bardo(s).
- 107 *Polvorosa gleba* ‘poeirenta terra (de cultivo)’.
- 115-116 En *debes / saír* está implícito o verbo *facere*; isto é, ‘debes facer saír d’escuro olvido’.
- 116 Neste verso aparece o uso transitivo de *saír*, certamente anómalo na lírica pondaliana, alén de inexistente no sistema lingüístico galego.

- Así tratan os pobos
en baixeza sumidos,
cando rudos ignoran
os seus grandes destinos, 90
a aqueles que lle insinan, esforzados,
os groriosos camiños.
- Non, non tollera o ferro
a este peregrino,
mais as crúas triganzas 95
de que fora nutrido,
cando peregrinara
polo astro mesquiño.
- Raza escura, galaica,
de rústicos instintos, 100
que inxusta sacrificas
os teus millores fillos;
madrasta desleirada,
de designios cativos;
proxenie ignava e inculta, 105
qu'aborreces teus ínclitos;
da polvorosa gleba
pobo tan só engreído
e ás cousas incrinado
dos escuros sentidos, 110
ai de ti, dura raza,
de proceder esquivo,
ai de ti, que así tratas
teus profetas divinos...!
A quen, ti, necia, debes 115
saír d'escuro olvido,
dura raza, senón a estes videntes,
nobres e peregrinos?"

NOTAS [69]

- * Poema publicado inicialmente en 1880 na compostelá *Gaceta de Galicia* (25-11-1880), cunha segunda versión na revista pontevedresa *La Voz de Suevia* co título «Última vontade» (16, 2-3-1882), para, finalmente, ser incluído en *Queixumes dos pinos* con novas mudanzas textuais (véxase QP 58).
- 1-3 Enténdase: ‘Cando na ribeira do Anllóns xazan no chan os restos febreiros do bardo’. Lémbrese que *cisne* é sinónimo de *bardo*, cuxos desposos son *febreiros* por causa da febre (ou *frebe*) que consume o espírito do poeta (véxase 33.15-16, 54.11).
- 4 Nótese a aparición da forma verbal *ouza*, P3 do presente de subxuntivo de *ouvir* (tamén en 77.56), que concorre coa variante maioritaria *oír* na lírica pondaliana (lémbrense as vacilacións pondalianas entre *ouzo* e *oio* en 17.8).
- 6 Sobre a voz *vougo* véxase nota a 27.2.
- 7 Anllóns: véxase nota a 3.3.
- 12 Osmo é o nome dunha praia situada cerca da punta Arnela, na enseada de Corme-Porto, no concello da Ponteceso. Era un bo lugar para fondear barcos de pesca.
- 13 Sobre a Barra do río Anllóns véxase nota a 67.9.

[69]

Cando xazan do cisne
os febrentos desposos
sobre do verde da ribeira escura,
e xa non s'ouza o canto harmonioso,

dádelle sepultura 5
no promontorio aquel, areoso e vougo,
onde o Anllóns, o seu nativo río,
(qu'el máis amou de todos),
da peregrinación antiga súa
e do longo traballo acha repouso. 10

Que diga o mariñeiro,
rudo fillo do Osmo,
ó entrar pola Barra
volvendo o escuro rostro:
“Alí xaz o que fora 15
noutro tempo cantor do eido noso”.

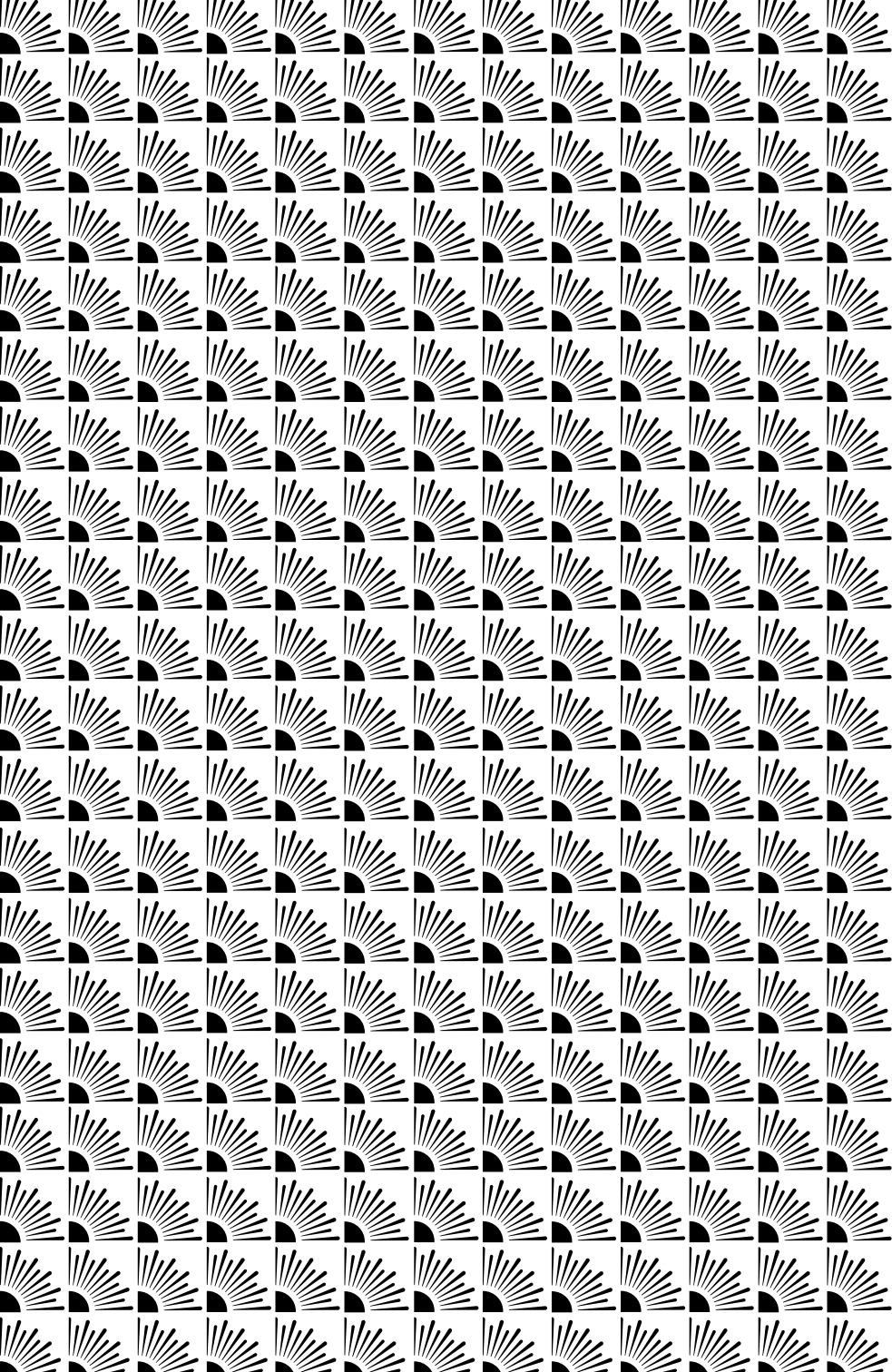
NOTAS [70]

- * Este poema apógrafo, datado en Santiago en 15-1-1892, após a morte do poeta foi publicado en *La Temporada en Mondariz* (5, 5-7-1925) co título «O testamento do bardo» (véxase Pmb 1).
- 6 Segundo Murguía, os brigantinos, o grupo máis importante dos celtas galegos, descendentes dos “tubalitas” e antecesores dos “céltigos”, segundo Vicetto (1865: 7-41), “ocupaban la vasta región que cierran el Anllons y el Mandeo, extendiéndose á lo largo de la costa y valles cercanos. Sus jefes moraban en Brigantia [...]” (Murguía 1888: 128).
- 8 Sobre *pelegrino* véxase nota a 68.26.
- 10 Breogán: véxase nota a 1.26.

[70]

Sepultade piadosos
o bardo dos gaélicos destinos
baixo os dereitos troncos rumorosos
de esvelto grupo de soantes pinos,
nos eidos saüdosos 5
que habitaron os celtas brigantinos.

Que diga o camiñante
que alí dirixe os pasos pelegrinos:
“Este cantou con voz harmoniosa
de Breogán a raza xenerosa”. 10

IX.
A lira sonora,
a lira de Tirteo

NOTAS [71]

- * Poema manuscrito, co título «A lira de Tirteo» (vid. PM 16).
- 8 Tirteo (tamén nos vv. 16 e 24) foi un poeta elexíaco grego, símbolo dos poetas patrióticos e inspirador de parte da poesía pondaliana. Talvez orixinario de Mileto, só se sabe que viviu durante a segunda guerra mesenia. Despois de seren vencidos os lacedemonios polos mesenios, consultaron o oráculo de Delfos, que lles recomendou solicitar un xeneral aos atenienses. Estes, por burla, enviaron a Tirteo, mestre de escola, coxo e con sona de tolo, mais conseguiu erguer a moral dos espartanos, que acabaron vencendo os mesenios.
- 10 Nalgúns instrumentos musicais, as cordas podían facerse con nervios (ou tripas) de animais.

[71]

Quen tivera, dichoso,
un tan sublime acento
que do seu fondo sono
despertara os gallegos!
Oh, quen cumprir pudiera 5
tan xeneroso intento,
desenterrando a lira,
a lira de Tirteo!

Certo non lle puxera 10
doces e brandos nervos,
mas dobres lle cinxira
unhas cordas de ferro:
oh, cal soara baixo
dos meus febrentos dedos
a lira sonora, 15
a lira de Tirteo!

Oh, como despertaran
os máis sublimes ecos,
ecos de libertade
dos parias e dos servos, 20
cal do seu fondo sono
despertara os gallegos
a lira estrepitosa,
a lira de Tirteo!

NOTAS [72]

- * Poema manuscrito (véxase PM 55).
O tratamento de feitos e figuras heroicas da Antigüidade clásica, nomeadamente gregas (en especial Leónidas e Brásidas) reitérase en diversas composicións pondalianas. A narración detallada dos feitos pode verse na *Histoire des Grecs* de Victor Duruy, fonte histórica que Pondal manexou abundantemente para o tratamento de figuras e acontecementos relacionados co mundo clásico helénico (lémbrese que a cita introdutoria dos *Queixumes dos pinos* foi extraída da edición francesa da obra de Duruy). Véxanse tamén os poemas nº 73, 74, 75 e 78.
- 6 O heptasílabo esixe o hiato *patria* | *avergonzan*.
- 7 Neste contexto, *torpe* significa 'luxurioso'.
- 8 Sobre os *ilotas* (tamén citados nos vv. 22 e 52) véxase nota a 57.8.
- 10 Sobre *hirsuto* (tamén no v. 40) véxase nota a 55.12. Canto a *prono* 'tombado sobre o ventre', é adxectivo utilizado por Pondal para indicar as actitudes molentes, opostas ás combativas (véxase nota a 74.21).
- 12 O cultismo *inglorio* é antónimo de *glorioso*.
- 14 Para o cultismo *radioso* véxase nota a 32.1.
- 21 A *gleba molente*, literalmente a 'terra mol', é alusión metafórica ao pobo envilecido. Cfr. nota a 57.4.

[72]

Non aqueles que pensan
en redencións gloriosas;
non aqueles que luitan
pola pequena patria escura e boa,
non son estes os seres certamente 5
qu'a patria avergonzan.

Mas aqueles dos torpes sentidos,
eternos ilotas,
cal bestas inmundas,
hirsutas e pronas, 10
que pensan somente
en cousas inglorias,
e só culto renden
á besta radiosa:

eses son os infames e imbéciles, 15
eses son, eses son os idiotas.

Non aqueles qu'intentan,
cunha constancia heroica,
quebrantar con estrépito
as cadeas odiosas 20
que [a]tormentan a gleba molente
como a brandos ilotas.

- NOTAS [72]
- 26 As Termópilas aluden ao famoso combate entre gregos e persas (490 a.C.). Nel resistiu e morreu Leónidas con 300 hoplitas espartanos, mentres os 5.900 gregos escapaban ou se rendían aos persas.
- 38 *Estólido* ‘parvo, estúpido, necio’.
- 39-40 O *bruto das orellas hirsutas e longas* é o burro.
- 43-48 Estes versos parecen aludir, con literaria amplificación, aos escritores que usan a lingua galega, fronte aos desertores do idioma (véxanse os poemas da sección *Os pátridos acentos*).
- 45 A *fórmigue* (do gr. *phórminx*) era unha especie de lira ou cítara, frecuentemente citada na lírica helénica.
- 46 Sobre o cultismo *férvido* véxase nota a 54.16.

- Mas aqueles que ven os que parten,
ansiosos [da] gloria
dos bos ideales, 25
ás rudas Termópilas
e os ombros encollen
- como aquel que non cuida ou que ignora,
cal só se tratara
de fútiles cousas, 30
e aqueles que miran
os fortes que forman
do rudo combate
c'as armas radiosas,
de sangue e de polvo 35
escuras e sórdidas,
e reciben da patria os soldados
cunha risa estólida,
só propia do bruto
- das orellas hirsutas e longas...: 40
eses son os escuros e infames,
eses son, eses son os idiotas.
- Non aqueles qu'ilustres erguendo
a lingua sonora
qu' imita da fórmigue 45
as férvidas cordas,
e os rudos acentos
dos pinos que soan.
- Mas aqueles qu'os patrios acentos
inxustos desdoran, 50
e falan palabras
de servos e ilotas,
escuras e esquivas,

- NOTAS [72]
- 55 Sobre *caro* véxase nota a 8.17.
- 59 *Daifantos* ten de ser unha deformación de *Deifontes*, lexendario rei da Argólida, descendente de Heracles, casado con Hirneto, filla dun rei de Argos.
- 60 *Iólidas* é tamén unha probábel deformación de *Eólidas* 'fillos de Eolo', ou, alternativamente, antropónimo formado sobre *Iolas*, fillo de Ificles e Antomedusa, sobriño de Hércules.
- 62 O cualificativo *mólido* 'mol, brando' é creación pondaliana co sufixo *-ido* sobre o adxectivo *mol*. Véxase nota a 54.16.

daqueles que só nos desprecian e odian,
e son p'los caros eidos 55
e pola patria boa
de morrer incapaces,
da morte xenerosa
do brillante Daifantos
e xeneroso Iólidas, 60
e imbéciles s'ocupan
tan só de cousas mólidas,
e preguntan imbéciles
“Qu'intentan, que laboran?”:
eses son os escuros e infames, 65
eses son, eses son os idiotas.

NOTAS [73]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 2).
- 5-6 Enténdase: ‘antes de morrer’. A *común nai* que recobre os despozos é a terra.
- 8 Sobre a voz erudita *radioso* véxase nota a 32.1.
- 10 Brásidas foi un xeneral espartano que loitou contra os atenienses nas guerras do Peloponeso. Morreu na batalla de Anfípolis (422 a. C) despois de vencer a Cleón, xefe militar ateniense, que tamén finou na mesma batalla.
- 11-12 Obsérvase a ausencia da preposición en *resigno / morrer*, en liña con certa tendencia á eliminación de preposicións na ligazón interverbal na lírica pondaliana. Cfr. nota a 84.27.
- 20 Os *fastos* son os ‘acontecementos ou celebracións de feitos históricos importantes’.

[73]

E pois eu aborrezo
os vulgares propósitos,
e o fin do meu traballo,
certo, é non remoto,
antes qu'a común nai 5
recruba os meus desposos,
deixar de min quixera
un radioso lóstrego
e morrer con honor como morrera
Brásidas valeroso. 10

Certo, eu non me resigno
morrer, cal cuase todos,
innobre, escuramente,
no leito vergonzoso;
eu procurar quixera 15
máis erguidos propósitos,
que p'lo fortes venceran
o ferro riguroso,
en pro dalgunha causa
qu'honrara os fastos nosos, 20
e morrer con honor como morrera
Brásidas valeroso.

- NOTAS [73]
- 25 Sobre *muliebre* véxase nota a 57.3.
- 26 *Mórbido* 'doente, doentío' é máis outro latinismo co sufixo átono *-ido* (véxase nota a 54.16).

Non, non está nos brandos
regalos ociosos,
nin nas cousas muliebres, 25
nin nos afectos mórbidos,
a meta escrarecida
do ánimo glorioso,
mais só nas cousas fortes,
e nos férreos propósitos, 30
e en caer con fragor como caera
Brásidas valeroso.

NOTAS [74]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 6).
- 2 As *molentes brondas* son ‘suaves encaixes de seda’ (cfr. nota a 57.4).
- 6 O latinismo *imbele* ‘inapto para a guerra, pacífico, fraco, covarde’ rexístrase con frecuencia na lírica pondaliana, en liña coa súa aparición en *Os Lusíadas* (X.20).
- 11 Sobre a ruptura da oposición *virxe* vs. *virxen* véxase nota a 68.1.
- 14 Leónidas foi o rei de Esparta (490-480 a.C.) que defendeu até a morte as Termópilas con 300 hoplitas contra a invasión de Xerxes, rei de Persia. Cfr. nota a 72.26.
- 16 Termópilas: véxase nota a 72.26.
- 18 Sobre os *ilotas* véxase nota a 57.8.
- 21 Un guerreiro enfrontándose aos inimigos no combate cae sempre de costas, non prono. Véxase nota a 72.10.
- 22 Este é o único contexto de *Queixumes* en que *coa* conta como unha sílaba métrica, xa que o poeta opón metricamente *coa* / *c’a*, como *cae* / *cai*, *sae* / *sai*, *saen* / *sán* ou *soen* / *són*.
- 22-23 A face (*faz*) do guerreiro está dirixida (*conversa*) ás inimigas *turmas* (‘bandos, grupos’), porque loita con valentía.
- 24 A forma *miazoso* ‘ameazador’ é variante de *ameazoso*, rara formación lexical sobre *ameaza*.

[74]

Morrer en brando leito,
entre molentes brondas,
rodeados d'amigos,
qu'ó pracer nos recordan,
de tímidas doncellas, 5
imbeles e chorosas,
que, p'ra maior dozura
na nosa última hora,
ó redor de nós ceiben
lirios e brandas rosas, 10
certo, é des'parecer, cal virxen tímida,
brandamente e sin gloria.

Oh, quen morrer poidera
coma o forte Leónidas,
envolto en duro ferro 15
noutras rudas Termópilas,
por unha patria escura
d'escravos e d'ilotas,
e deixar, cal cometa,
longo rastro de gloria! 20
E caera non pronó,
coa faz á terra volta,
mais ás turmas conversa,
audaz e miazosa,

- NOTAS [74]
- 25 *Rutilante* ‘resplandecente, moi brillante’.
Por outra parte, neste verso *aínda* computa como bisilábico (véxase nota a 29.11).
- 30 A *cinza* de Leónidas é *poderosa*, isto é, aínda morto, os restos do guerreiro (heroe e, por extensión, bardo) revelan o poder e forza que tiña cando estaba vivo.

aínda apreixando o rutilante ferro, 25
que verte gota a gota;
de modo qu’o viandante,
vendo con gran zozobra
crubir a dura terra
a cinza poderosa, 30
dixera con espanto: “Certamente,
este era grande cousa!”

NOTAS [75]

- * Este poema foi publicado por vez primeira en 1888, nun número extraordinario de xullo d'*El País Gallego* (véxase PI 6).
- 4 Termópilas: véxase nota a 72.26.
- 6 Leónidas: véxase nota a 74.14.
- 8 *Sibilante* 'que sibila ou asubía' mostra o gosto pondaliano polo sufixo *-nte* (véxase nota a 1.13). O Bóreas é o vento do norte, un dos catro principais (cfr. *Os Eoas*, XXI,7.3).
- 10 A panoplia é unha armadura completa de cabaleiro ou guerreiro.
- 16 Nótese o cultismo *exento* 'libre', participio irregular de *eximir*.
- 17 Para a forma *estonces*, face ao xeral *entonces*, véxase nota a 7.19.
- 18 Sobre a vacilación na lírica pondaliana entre *fosco* e *fusco* véxase nota a 61.2.

[75]

Envolto en duro ferro
sobr'as feras curotas,
feo asilo dos corvos,
das esquivas Termópilas,
caera con estrépito 5
o valente Leónidas,
como soe alto pino
ó sopro audaz do sibilante Bóreas.

E quente e negro sangue escurecera
a garrida panoplia, 10
e deixou, cal cometa,
longo rastro de gloria.

Oh! Cada vez que penso
qu'esta envoltura odiosa
caerá no combate 15
exenta de memoria,

estonces certo sinto,
como unha nube fosca,
de súbito cubrir o esp'rito ousado
unha escura vergonza! 20

NOTAS [76] * Poema manuscrito (véxase PM 36).

[76]

Sea forte o gallego
nos combates da vida,
como robusto pino
qu'erguendo a excelsa cima
da tempestade ao sopro
a poderosa frente non incrina. 5

E s'a caer acaso
duro huracán o obriga,
caia como el, intrépido,
con temerosa ruína, 10
cal gladiador sobr'a candente area,
qu'inda na man o duro ferro oprima.

NOTAS [77]

- * Esta composición, antes de ser incorporada a *Queixumes dos pinos* (véxase QP 77), foi publicada no xornal *La Voz de Galicia* (12-9-1885). Está dedicada por Eduardo Pondal ao andaluz Emilio Castelar, orador político e escritor (1832-1899), que foi republicano primeiro, e federalista máis tarde. Era amigo de Murguía e dos rexionalistas galegos. Mandou un telegrama de adhesión ao banquete democrático de Santiago (1881), onde foi lido o poema «Coronados de flores voluptuosas», a primeira redacción en español do poema nº 86.
- 7 Sobre *molente* (tamén no v. 14) véxase nota a 57.4.
- 8 Sobre a forma verbal *trague* véxase nota a 60.11.
- 9 *Colo* presenta aínda o seu significado inicial de ‘pescozo’.
- 11 Sobre *imbele* véxase nota a 74.6.
- 21 Sobre *facho* véxase nota a 4.46.

[77]

Quen brando vexeta,
en ocio agradabre,
no seo da escura,
nativa ciudade,
e a mente envilece 5
con causas non graves,
e vida molente
e lánquida trague,
botándose ó colo
mil lazos amantes, 10
non sei que d'imbele,
d'escravo e d'infame
despede dos membros,
molentes e suaves,
que, doce sorrindo, 15
quen preto del pase
dirá: *"Certo, est'home
non pensa ou combate,
nin leva gravado
na testa radiante,* 20
*cal surco do raio na cima dun facho,
o sello dos grandes"*.
Mais, cal meteoro,
s'acerta que pase

- NOTAS [77]
- 32 Konstantinos Kanaris (1790-1877) foi un estadista grego que combateu como mariño na insurrección nacional contra os turcos.
- 35 Charles Stewart Parnell (1846-1891), gran propietario protestante que se uniu aos patriotas irlandeses, dirixiu o Partido Nacionalista e foi o que comezou a utilizar a táctica da obstrución. Daniel O'Connell (1775-1847), católico e nacionalista irlandés da aristocracia desposuída, chamado 'O Libertador', organizou a resistencia pasiva e manifestacións de masas contra o colonialismo británico.
- 36 Marko Botzaris (1788-1823) foi un dos grandes heroes da independencia grega. Morreu en combate na insurrección contra os turcos o mesmo día que Lord Byron, na batalla dos desfiladeiros do monte Calidromo.
- 51 *Cernagora* é Montenegro (*Crna Gora* en serbo-croata), país balcánico que durante toda a súa historia mantivo loitas pola súa independencia, sobre todo durante o século XIX.
- 55 Boiana alude á cidade italiana, na vertente setentrional dos Apeninos, que se corresponde coa antiga *Bovianum* romana, célebre durante as guerras sociais.

un home com'este,	25
formoso e trunfante,	
qu'ostenta na testa	
o surco que abren	
os grandes insomnios,	
propósitos grandes,	30
os rudos empeños	
do grego Kanaris,	
os soños ousados	
e bos ideales	
de Parnell e O'Connell	35
e Marco Botzaris,	
entonces o home	
qu'ó lado seu pase	
dirá con acento	
de quen pensar sabe:	40
<i>“Certo, este é dos fortes,</i>	
<i>que nobres combaten,</i>	
<i>e leva gravado</i>	
<i>na testa radiante,</i>	
<i>cal fero lostrego, grandioso e sublime,</i>	45
<i>o sello dos grandes”.</i>	
Non deixes, oh forte!,	
no rudo combate	
o pobo que luta	
p'los seus ideales;	50
qu'a boa Cernagora	
irmáns seus nos chame,	
e xefe dos fortes	
os fortes t'acramen;	
qu'a libre Boiana	55

- NOTAS [77]
- 56 Sobre a forma verbal *ouza* véxase nota a 69.4.
- 59 Suevia: véxase nota a 59.5.
- 60 O *céfiro* é un vento suave e apracíbel.

de nós ouza e fale;
e digan os castros,
e digan os vales
e os pinos de Suevia,
qu'os céfiros branden: 60
*“Certo, este é dos fortes,
que nobres combaten,
e leva gravado
na testa radiante,
cal fero lostrego, grandioso e sublime, 65
o selo dos grandes”.*

NOTAS [78]

- * Poema manuscrito (véxase PM 26).
- 1 Esparta comezou sendo un establecemento fundado polos dorios (s. XI a.C.) cando chegaron ao val de Eurotas e acabou sendo un dos estados máis poderosos de Grecia, baseado nunha organización militar e aristocrática, fronte a Atenas, berce das artes e letras, considerada o paradigma do espírito na historia da humanidade.
- 2 Alusión á repartición das terras realizada por Licurgo entre os Laconios e os Espartanos, coa conseguente opresión dos ilotas.
- 7 Sobre os ilotas véxase nota a 57.8.
- 8 *A pesante gleba* é a ‘pesada terra’. Cfr. nota a 68.107.
- 10 *Caterva* ‘multitude, grande número de persoas’.
- 12 *A cimeira* é a parte alta do casco ou helmo, neste caso con ornatos feitos con crinas (*crinada*).
- 13 As *cnémides* eran ‘botas defensivas usadas polos soldados helénicos para protexeren a tibia’.
- 14 O adxectivo *sangoento* presenta un sufixo *-ento*, frecuente en Pondal a partir da base lexical substantiva, ás veces sen desaparición do morfema de xénero da base, constituíndo, deste xeito, unha variante sufixal *-oento* presente na lírica pondaliana (cfr., por exemplo, *ferroento* en 100.6) e, nomeadamente, nas diversas redaccións d’*Os Eoas*: *areoento*, *brancoento*, *carnoento*, *fracoento*, *longoento*, *temoento*, *velloento* etc.
- 21 Sobre a ruptura da oposición *virxe* vs. *virxen*, véxase nota a 68.1.
- 22 Lémbrese que *graves* ‘pesados’ constitúe un latinismo semántico, frecuente na poesía pondaliana. Cfr. nota a 1.7-8.
- 23 Para a formación de *mólido*, véxase nota a 72.62.

[78]

Fixara a dura Esparta
a partizón da terra
(mas coa dura punta
da súa lanza férrea)
e a esquivia raza doria 5
tan só favorecera,
e ós escravos ilotas
dera o traballo da pesante gleba.
Non fora longo o sono
das escuras catervas, 10
pois un día cinxindo
a crinada cimeira
e as cnémides brillantes
e a lanza sangoenta,
valentes escramaran 15
“Home libre, libre terra!”.
E pois qu’a vosa doce
e verdexante terra
p’la voz dos altos pinos
dos seus males se queixa, 20
e como virxen pura
a quen graves suxeitan
en público mercado os membros mólidos
durísimas cadeas,

- NOTAS [78]
- 30 Sobre *virazón* véxase nota a 6.4.
- 35-36 O hipérbato dificulta a comprensión destes versos, pois o deslocado adxectivo *propicio* cualifica a *tempo*.
- 37 Temis é unha das titánidas, filla de Urano e Xea, conselleira de Zeus. Representaba a orde do mundo, a lei divina e o equilibrio das cousas, ao tempo que era a deusa do dereito e da xustiza.
- 41 *Ignavo* 'preguizoso e/ou indolente'. Cfr. nota a 68.105-106.
- 47 Sobre o cultismo noto véxase nota a 61.14.
Por outra parte, é necesario o hiato e | os para a medida hendecasi-
lábica do verso.

diante do rostro esquivo	25
e bárbaro problema,	
chea de doce albor a faz garrida	
formosamente en terra,	
cal soe xentil cana	
c'a virazón lixeira,	30
fillos dos roxos suevos,	
fillos dos fortes celtas,	
escramade comigo:	
<i>“Home libre, libre terra!”</i> .	
Mas vós qu'en tempo sodes	35
propicio á nobre idea,	
e a rigurosa Temis	
ó favor voso o ferro balancea,	
e que todo pronuncia	
de redención o lema,	40
non seades ignavos	
ante a dura contenda;	
n'avergonzáis os [fortes]	
que xa vos precederan	
e cinxindo a coraza	45
ousados combateran;	
e os predios xentís, curtos e notos	
defendé con braveza,	
escramando comigo:	
<i>“Home libre, libre terra!”</i> .	50

NOTAS [79]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 72).
- 3 Sobre a forma *madre* véxase nota a 51.2.
Sobre os ilotas véxase nota a 57.8.
- 4 Mesenia era unha rexión da Grecia, no Peloponeso, conquistada por Esparta (s. VIII a.C.). Rebelouse contra os espartanos varias veces porque trataba os seus habitantes como escravos (ilotas). Epaminondas, na batalla de Leuctra, libertou os mesenios.
- 5 A Pitia era a profetisa que, en nome de Apolo, emitía oráculos en Delfos. Entraba en transo ao respirar as emanacións gaseosas dunha fenda sagrada.
- 12 Espartaco foi un gladiador tracio que encabezou a rebelión dos escravos contra os romanos (73 a.C.) e morreu no derradeiro combate destes contra Roma (71 a.C.). Sobre a forma *'Spartaco* con s- líquido véxase nota a 25.27.
- 13 *Esnacar* é o mesmo que *esnaquizar*, isto é, 'romper, quebrar, escachar'.

[79]

Fora abondo co oprobio pasado
dun brando servir,
madre escura d'escuros ilotas,
Mesenia infeliz.

A Pitia, convulsa, 5
dixera de ti;
o oráculo dixo:

“Quen serve, ese é vil”.

Ser forte ou escravo, 10
morrer ou vivir:

cingue o peito d'esforzo e de ferro,
‘Spartaco cho di,
esnaca na frente de quen cho lanzara
o estigma servil!

NOTAS [80]

- * Este poema ten unha primeira redacción en castelán lida, en nome do poeta, no banquete democrático de Santiago, en marzo de 1881, e publicada na compostelá *Gaceta de Galicia* (15-3-1881), xunto cunha extensa narración dos feitos (véxase ao final das notas). En 1886 foi incluída, após a súa autotradución ao galego, nos *Queixumes dos pinos* (véxase QP 73).
- 3 Lémbrese que nos cómaros das leiras (tamén chamados *arrós*) era onde se descansaba dos traballos agrícolas cando se traballaba na terra.
- 8 A forma *teve* ‘tivo’ é un arcaísmo, condicionado pola rima toante *e-e* (*banquete, brandamente, prometerse* etc.), que contrasta co xeral uso das formas modernas coa raíz *tiv-*, a concorreren con outras coa raíz castelá *tuv-*.
- 10 Sobre *fallecer* véxase nota a 10.15.
- 11 O *conviva* é a ‘persoa que asiste a un banquete’.
- 15 O cualificativo *báquico* fai referencia a que o *alborozo* é provocado polo viño, cuxo deus era Baco na mitoloxía romana.
- 20 Sobre *femíneo* véxase nota a 57.3.
- 24 Aínda que habitualmente *enxebre* ‘puro, limpo’ se aplica á lingua ou aos costumes, neste caso é utilizado por Pondal para cualificar o *peito*, no duplo sentido físico e moral (‘espírito’).

[80]

Coroados de froes,
en alegre banquete,
sobre do verde cómaro da vida
o corpo recrinado brandamente,
fácil é ser magnánimos 5
e amistá prometerse.
Pero cando a fortuna,
que constancia non teve,
c'as usadas promesas
inxusta nos fallece, 10
entonces os convivas,
que boas leis non reteñen,
polo pracer afeminado e brando
unidos tan samente,
xa concluído o báquico alborozo 15
e cancións alegres,
e vacías as copas
do seu licor fervente,
entregar soen ó covarde olvido
o qu'a lingua femínea promete. 20

O caso está na ruda
adversidade urxente,
diante da dura proba
mostrar o peito enxebre,

- NOTAS [80] 31 Obsérvese a forma sincopada *difiz'le*, a partir dunha variante paragónica *dificele*.
- 43 *Transfuxio* 'deserción' é un latinismo.

Velaí a primeira versión castelá do poema, publicada en 1881:

*Coronados de flores voluptuosas,
En alegre banquete,
En la verde ribera de la vida,
El cuerpo reclinado blandamente,
Fácil es ser magnánimos,
Y amistad prometerse:
Mas cuando la fortuna,
Diosa injusta y aleve,
La faz vária y mudable,
Desdeñosa nos vuelve,
Entonces los convivas,
Que el honor no retiene,
Por el placer afeminado y blando,
Unidos solamente;
Yá concluido el báquico alborozo,
Y canciones alegres,
Y vacías las copas,
De su licor hirviente,
Entregar suelen al cobarde olvido,
Lo que la lengua audaz fácil promete!*

*El caso está en la ruda,
Adversidad aleve;
Ante la dura prueba,
Mostrar el pecho fuerte!*

*Por mantener magnánimos,
Nuestro ideal ardiente.*

*En los trabajos duros,
Combatiendo la suerte,
Se sabe cuanto valen,
Aquellos que retienen,
Antiguo juramento,
Sacrosanto y solemne!
-No coronados de süaves flores!
-En alegre Banquete
¡Soportando el dolor y el duro hierro,
Es así, es así, como se vence!*

*Os aguardo Señores á la prueba;
(Quizás en tiempo breve)
No ceñidos de flores,
En alegre banquete;
Mas solo en los trabajos
Que el ánimo endurecen;
Ante el éxito infame,
Que el honor compromete:
El oro por la tierra oscurecido,
Radioso surge del crisol ardiente!!*

- e sustentar magnánimos 25
noso ideal ardente.
Só nos traballos duros,
qu'ó ánimo ennobrecen,
sábese canto valen
aqueles que reteñen 30
as leis do honor difiz'le
no momento solemne,
non coroados de suaves frores
en alegre banquete.
O peligro afrontando e o duro ferro, 35
así é, así é como se vence!
- Aguárdovos na esquiva e dura proba,
quezais en tempo breve,
non cenguidos de frores
en alegre banquete, 40
mais nos duros traballos
qu'ó ánimo ennobrecen,
ante o transfuxio infame
qu'ó honor compromete.
O peligro afrontando e o duro ferro, 45
así é, así é como se vence!

NOTAS [81]

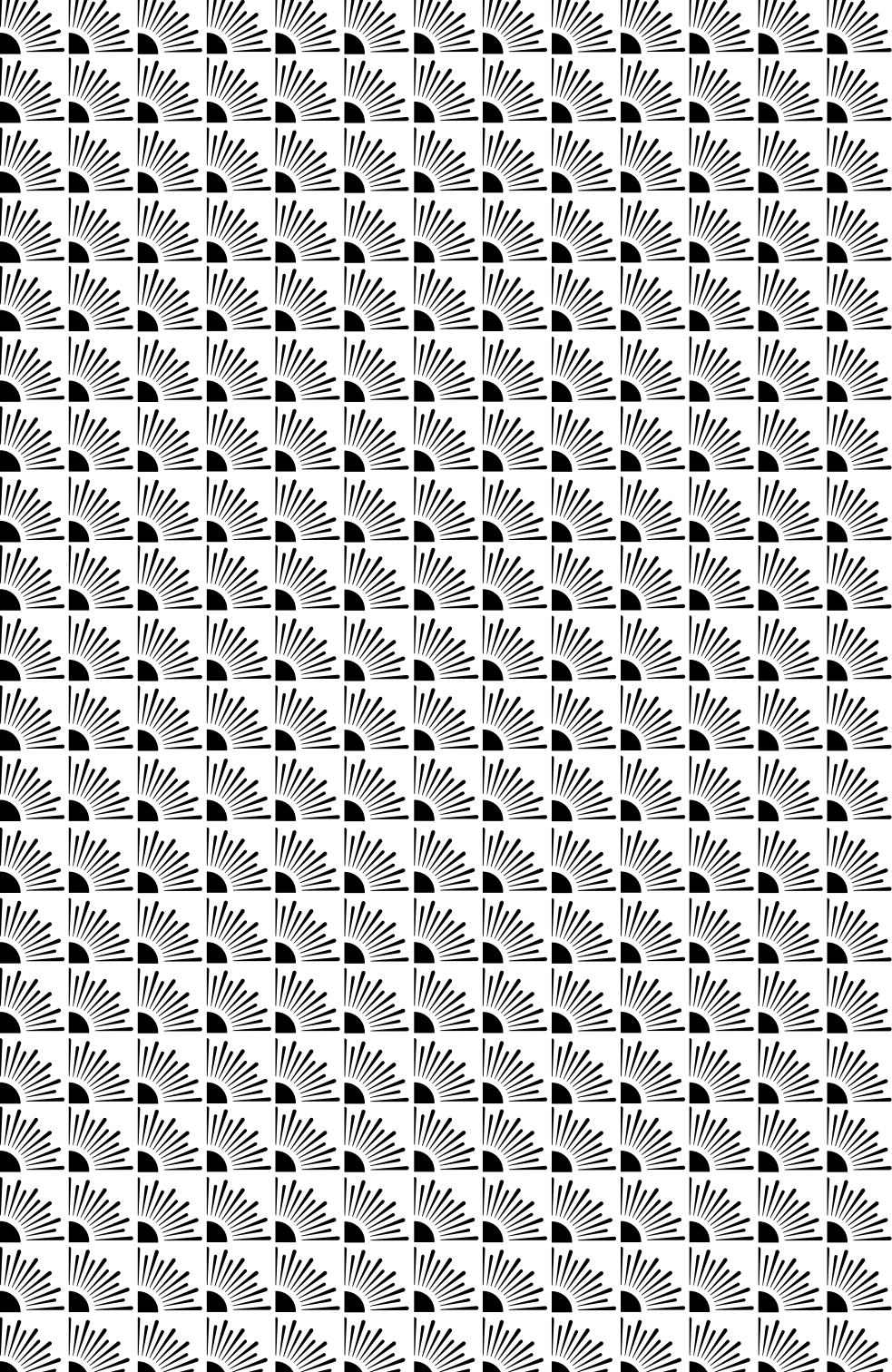
- * Poema publicado en 1896 (véxase PI 16), durante o proceso que conduciu á independencia de Cuba.
- 5 *Marbre* (tamén no v. 13) é unha forma diverxente de *mármore*, con equivalencia acústica entre oclusivas sonoras (/m/-/b/) e desaparición da vogal postónica.
- 9 A forma *padre*, fronte ao xeral *pai* (do mesmo xeito que *madre* fronte a *nai*), aparece condicionado por necesidades métricas. Cfr. nota a 51.2.
- 14 Sobre *ínlito* 'ilustre, insigne' véxase nota a 68.105-106.
- 15 Semella que a contaxe métrica condicionou a forma *ler*, P3 de Futuro de Subxuntivo, en lugar da necesaria *lerdes* (P5), esixida pola concordancia, tal como acontece algunha outra vez na obra pondaliana: *Despois qu'a bella luz abandonedes / e fores [= fordes] sepultadas* (102.31-32); *Que de vós digan os que foron antes, / cando escuitar [= escuitardes] a vosa melodía* (PI 44.22).
- 17-24 O texto parece aludir aos franceses (o *galo belixer*o 'o francés belicoso') e mais aos norteamericanos (o torpe *aligátor* do Mississippi) en relación coa posición dos españois (e con eles os galego-cubanos) perante a loita pola independencia da illa de Cuba, deostada por Eduardo Pondal.
- 19 O Mississippi é o grande río norteamericano onde é moi abundante o *aligátor*, especie de caimán propia desta corrente fluvial.

[81]

Aquel pobo qu'imbécil e brando
non honra os maiores,
ese pobo, en verdade, perece
e corre a vil morte.
Mais aquel qu'en magníficos marbres 5
profunda os seus nomes,
ese pobo, ese pobo renace,
resurxe, non morre.

As proezas dos padres ilustres
emulen os fillos, 10
e se foren a oprobio obrigados
d'inxusto enemigo,
nese marbre sublime acenando
seus grandes, seus ínclitos:
“Lede –digan–, se ler tales nomes 15
vós fórades dignos”.

Non do galo belíxero as hostes,
os raudos cabalos;
non do gran Mississippi insidioso
o torpe aligátor; 20
non o ferro homicida, non fogo,
non duro traballo
poderán quebrantar os robustos
gallegos ousados!

X.

Noso ideal ardente

NOTAS [82]

- * Poema manuscrito (véxase PM 46).
- 2 Nótese a diferente prefixación de *encordadas* fronte ao *acordadas* dos vv. 18 e 32.
- 11 A presenza do esporádico castelanismo *solo*, fronte á forma xeral *so(o)* da lírica pondaliana, como noutros casos, débese explicar, en xeral, por razóns métricas, xa que o poeta conscientemente mudou en *Queixumes*, sempre que posíbel, a forma castelá pola forma galega: *solo* > *tan só*, *solamente* > *tan samente*.

[82]

Batidas dos ventos
e ben encordadas,
dos pinos pendentes
suspiran as harpas:
están murmurando 5
mil cousas pasadas.
Que dirán as cordas
do vento axitadas?
Que dirán suspensas
as máxicas harpas? 10

Non solo murmuran
as cousas pasadas,
dos fillos dos celtas
as contendas craras;
mas tamén murmuran 15
as futuras ansias,
as harpas garridas
e ben acordadas
dos pinos da patria
xentís penduradas: 20
mil cousas gloriosas
auguran as harpas.

- NOTAS [82]
- 23 A alusión á Frouseira é unha referencia a Pardo de Cela, a través da cita da fortaleza en que resistiu longo tempo o asedio dos Reis Católicos, contribuíndo á tradición historiográfica (Vicetto) e literaria de apoloxía do Marechal como defensor das liberdades galegas, na liña de Valentín Lamas Carvajal, que xa en 1874 publicara un poema co título «Pedro Pardo de Cela», despois incluído en *Espiñas, toxos e frores* (1875).
- 26 Nótese a forma *maguan*, con grafía que evidencia a súa estrutura paroxítona e lectura bisilábica, fronte ao uso xeral pondaliano da forma *mágoa* (109.20) e *magoar* (29.15).
- 30 A medida hexasilábica do verso esixe a lectura monosilábica de *boa*. *Lusitania* é a única denominación que o poeta utiliza para se referir a Portugal.

Da dura Frouseira
parece que falan,
parece que choran, 25
parece que maguan.
Ás veces parece
que nas cordas máxicas,
parece que falen
da boa Lusitania, 30
dos pinos pendentes
e ben acordadas
dos fillos dos celtas
as máxicas harpas.

- NOTAS [83]
- * Poema que funciona como epílogo de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 91).
 - 6 *Harpados arumes* ‘folla do piñeiro en forma de harpa’ é sintagma repetido noutros poemas pondalianos (84.6 e 103.13).
 - 10 A sibila era unha muller a quen gregos e romanos atribuían o don da profecía e do coñecemento do futuro.
 - 14 Cernagora: véxase nota a 77.51.
 - 15 Mesenia: véxase nota a 79.4.
 - 16 Os parias son os individuos da máis baixa escala social na India; en Pondal funciona como sinónimo de *servos*, *escravos* e *ilotas*. Sobre os ilotas véxase nota a 57.8.
 - 17 Sobre *gleba* véxase nota a 68.107.
 - 18 O latinismo *ignaro* é sinónimo de *ignorante*.
 - 20 Espartaco: véxase nota a 79.12.

[83]

Da ruda pendente,
soantes e altivos,
eu ben sei o que din vosos vagos,
monótonos ritmos.

Os vosos agudos, 5
harpados arumes
dun poema as ardentes estrofas
parece que zumben.

Cal recios acentos
d'escura sibila, 10
de pasados, futuros destinos
a alma adiviña,

así como cousas
da boa Cernagora,
dos oprobios da serva Mesenia, 15
dos parias e ilotas,
dos servos da gleba,
dos pobos ignaros,
de nobres vinganzas
do rudo Espartaco, 20
da fatal servidume da terra,
dos eidos escravos!

NOTAS [84]

- * O texto do poema «Os Pinos», cuxas catro estrofas iniciais constitúen o Himno Galego, apareceu por vez primeira en 1890, no prospecto do certame musical convocado na Coruña polo Orfeón nº 4, dirixido por Pascual Veiga, para premiar a mellor partitura hímica (véxase PI 8).
Como corresponde a un texto de carácter nacional e alto valor simbólico na cultura galega, os 32 versos cantados como Himno foron publicados en numerosas ocasións, ao tempo que se multiplicaron os erros textuais, chegando mesmo ao texto oficial (véxase Ferreiro 2007 [1996]).
- 6 Sobre o *arume harpado* véxase nota a 83.6.
- 9 Os unánimes testemuños das elaboracións autógrafas, así como as versións impresas iniciais, confirman que a verdadeira lección é *cinxido* (*cingido* na grafía pondaliana), en liña con *cinxtir*, forma que aparece con especial frecuencia despois dos *Queixumes*, onde era dominante a forma *cinguir* ~ *cenguir*.
- 12 O substantivo *clan* (vocábulo de orixe céltica coa significación orixinaria de ‘proxenie, descendencia, fillos’), de recente introdución na altura, aparece noutros textos pondalianos (véxase 87.34 e 106).
- 16 Breogán: véxase nota a 1.26.
- 19-20 Certamente, a construción *atenden / o noso rouco son*, condicionada polo paralelismo con *a nosa voz entenden* (v. 18), resulta semántica e sintacticamente forzada. De todos os xeitos, á parte da posibilidade de lle atribuír a *atender* tamén unha significación de ‘esperar’, existe na lírica pondaliana algún outro caso, aínda que anómalo, da utilización de complemento directo con verbos intransitivos. Cfr. *parécelle que soan / intrépido compás* (1.21-22); *A quen, ti, necia, debes / saír d’escuro olvido, / dura raza, senón a estes videntes, / nobres e peregrinos?* (68.115-118).
- 22 Tal como *mólido* (véxase nota a 72.62), *férrido*, sinónimo de *férreo*, é tamén creación lexical pondaliana co sufixo átono *-ido* (< ferro + *-ido*). Cfr. nota a 105.22.

[84]

Que din os rumorosos,
na costa verdecente,
ó raio trasparente
do prácido luar...?
Que din as altas copas 5
d'escuro arume harpado
co seu ben compasado,
monótono fungar...?
“Do teu verdor cinxido
e de benignos astros, 10
confín dos verdes castros
e valeroso clan,
non des a esquecemento
da inxuria o rudo encono;
desperta do teu sono, 15
fogar de Breogán.
Os bos e xenerosos
a nosa voz entenden,
e con arroubo atenden
o noso rouco son; 20
mas sós os ignorantes
e férridos e duros,
imbéciles e escuros,
non os entenden, non.

- NOTAS [84]
- 27 Para a correcta interpretación deste verso, seguramente debemos considerar a partícula *que* como conxunción consecutiva (ou causal-consecutiva), aínda que cabe a posibilidade de considerala como un pronome relativo en que foi eliminada a preposición *en* precedente, como acontece nalgúñas ocasións na lingua pondaliana (véxase nota a 73.11-12).
- 33 Sobre *vagoroso* véxase nota a 66.25.
- 41 Eduardo Pondal sempre vacilou na súa poesía entre a adxectiva-ción positiva de Portugal (*Lusitania*), acorde co seu ideario poético-político, e a cualificación negativa (para xustificar poeticamente a misión galega de redención do Alén-Miño (cfr. *quebrantemos da serva Lusitania / tamén os duros e oprobiosos ferros!*, 86.23-24 e 35-36). Na realidade, a permanente vacilación do poeta entre *boa* e *serva*, coa decisión última en favor de *nobre* pode responder a feitos históricos que se desenvolveron antes de 1890 e que tiveron nos comezos deste ano (momento da escrita do poema) o seu desenlace: nos inicios deste ano produciuse o “ultimato” de Inglaterra a Portugal, clímax final na longa disputa que viñan sostendo pola posesión de territorios africanos, feito que provoca a indignación popular portuguesa, así como a solidariedade de amplos sectores de Galiza e de España con Portugal.
- 44 Sobre *punxente* véxase nota a 1.13.
- 52 O antropónimo masculino Ousinde (en QP 36 é antropónimo feminino) foi moi probabelmente utilizado por Pondal a partir do apelido Ousinde, rexistrado con especial frecuencia nas terras pondalianas (concretamente nos concellos de Cabana, Malpica e A Ponteceso); tamén existe un monte deste nome, entre Froxán e Gondomil, na parroquia pontecesá de Corme-Aldea. Froxán é antropónimo baseado no topónimo do mesmo nome (véxase 115.8).
- 53-56 Nestes versos está elíptica a forma verbal *encende*, presente no v. 51.
- 54 *Constreito* ‘constrinxido, forzado, apertado’ é participio irregular de *constrinxir*.

Os tempos son chegados 25
dos bardos das edades,
qu'as vosas vaguedades
cumprido fin terán,
pois donde quer, xigante,
a nosa voz pregoa 30
a redenzón da boa
nazón de Breogán.

Teus fillos vagorosos,
en quen honor só late,
a intrépido combate 35
dispondo o peito van;
sé por ti mesma libre
d'indigna servidume
e d'oprobioso alcume,
rexión de Breogán. 40

Á nobre Lusitania
os brazos tende amigos,
qu'os eidos ven, antigos,
con un punxente afán;
e cumpre as vaguedades 45
dos teus soantes pinos
duns máxicos destinos,
oh grei de Breogán!

Amor de terra verde,
da verde terra nosa, 50
encende a raza briosa
d'Ousinde e de Froxán,
e, aló nos seus garridos
xustillos mal constreitos,

- NOTAS [84]
- 59 Para a formación de *mólido* (< mol), véxase nota a 72.62; sobre *concento* véxase nota a 17.8. Os *molidos concentos* son, pois, os ‘suaves ou harmónicos coros’.
- 60 Sobre a forma ‘*stan* con s- líquido véxase nota a 25.27.
- 67 A forma verbal *requer* ‘require’ é forma arcaica de *requerer* ‘requirir’.

os doces e albos peitos 55
das fillas de Breogán;

qu'á nobre prole insinen
fortísimos acentos,
non móldos concentos
qu'a virxes só ben 'stan; 60
mas os robustos ecos
qu', oh patria!, ben recordas
das sonoras cordas
das harpas de Breogán.

Estima non s'alcanza 65
cun vil xemido brando,
cal quen requer rogando
con voz qu'esquecerán;
mas cun rumor xigante,
sublime e parecido 70
ó intrépido sonido
das armas de Breogán!"

NOTAS [85]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 67).
- 4 Sobre a crase de *por* con *adormecer* véxase a nota a 3.3.
- 10 O nome do bardo Gundar baséase probabelmente na denominación da aldea e dun monte situados na parroquia de Nande, no concello de Laxe. A existencia do heroe ossiánico Grudar, amante de Brassolis, irmá de Cairbar, talvez axudou ao poeta na elección deste nome.
- 11 Iberia é denominación alternativa a Península Ibérica, mais quizais se aluda neste caso ao Estado español.
- 12 Breogán: véxase nota a 1.26.

[85]

Non cantes tan tristemente,
probe e desolada nai,
non lle cantes cantos brandos
p'radormecer o rapaz,
ond'está a cova do sono, 5
no céltico carballal;
cántalle cantos ousados,
qu'esforzado o peito fan,
cántalle o que xa cantara
o nobre bardo Gundar: 10
“A luz virá para a caduca Iberia
dos fillos de Breogán...”.

NOTAS [86]

- * Este poema, publicado por primeira vez en 1884 (*La Voz de Galicia*, 17-8-1884) e despois incluído en *Queixumes dos pinos* (véxase QP 75), está dedicado a José Carvajal y Hué (1835-1899), ministro de Facenda e Estado en 1873 na primeira República. Foi lido no banquete celebrado en Santiago en honor de Carvajal e o seu fillo, organizado polo comité democrático progresista desta cidade.
- 23 Lusitania (tamén no v. 35): véxase nota a 82.30.

[86]

A vontade homérica
 e propósitos férreos
 de facer bos e libres
 os españoles peitos,
 dos novos ideais 5
 o nobre e forte empeño
 non se compren samente
 nos límites estreitos
 da patria desmedrada
 polos antigos erros, 10
nin deben, non, morrer escuramente
nos xa minguados e cativos eidos.

Mais axudando aqueles,
 do futuro sedentos,
 qu'ó ideal, a raza, 15
 levan nos fortes peitos,
 e con nosoutros parten
 os bos campos ibéricos,
 e nos son somellantes
 no sonoro acento 20
 e no vogar lexano
 e nos groriosos feitos:
quebrantemos da serva Lusitania
tamén os duros e oprobiosos ferros!

Nos esquivos combates	25
e nos fortes empeños,	
qu'hai que ter polos nobres	
ideales ibéricos,	
non detéña-la pranta	
nos límites estreitos;	30
non sigas os hispánicos,	
políticos pigmeos;	
non olvides, oh forte!,	
os galaicos intentos:	
<i>quebrantemos da serva Lusitania</i>	35
<i>tamén os duros e oprobiosos ferros!</i>	

NOTAS [87]

- * Este poema (xunto co nº 68) tivo unha primeira publicación en 1885, no opúsculo *Gandreiras*, para despois ser incorporado con mudanzas textuais a *Queixumes dos pinos* (véxase QP 45), ocupando o lugar central nesta obra, tal como corresponde á composición en que Eduardo Pondal expón o seu ideario poético-político.
- 2 Breogán: véxase nota a 1.26.
- 12 Para Brumar, talvez Pondal se inspirou en Bruma, nome dunha parroquia de Mesía, coa terminación *-ar* de Baltar, Gundar ou Rentar.
- 22 Sobre a forma *miñán* véxase nota a 32.4.

[87]

Boandanza, saúde,
raza de Breogán,
teus grroriosos destinos,
certo, é doce agoirar;
raza nobre, anque ruda, 5
forte no soportar,
a de boa estatura
e de corpo lanzal,
asomellante ós pinos
ben compridos que están 10
sobr'a materna, rápida pendente
do monte de Brumar;
raza qu'antigamente
ben soía levar
a brillante armadura 15
de fúlxido metal,
e o arco curvo e forte,
mui recio de dobrar,
e o casco que ceibaba
un resprandor igual 20
a aquel que ceiba tras do escuro monte
a estrela da miñán.
Antr'as espesas brétomas
do tempo que foi xa,

- NOTAS [87]
- 29-32 Enténdase: ‘o pobo galego que vive na Galiza territorial traballando a terra (*fende o molente seo da boa terra natal*)’.
- 31 Sobre *molente* véxase nota a 57.4.
- 33-42 Enténdase: ‘os galegos emigrantes’.
- 35 Sobre as *píllaras* véxase a nota a 59.8.
- 43-76 Enténdase: ‘as comunidades galegas de emigrantes en América (*Colombia*), radicadas entre o Atlántico e o Pacífico (*de un a outro mar*), desde a Pampa (vv. 57-58) até Venezuela (vv. 61-62) e os Andes (v. 64), serán o *lazo* que reconcilie os *fillos* (americanos) coa *antiga e común nai* (Galiza), que reunirá os pobos ibéricos (vv. 75-76).
- 46 Barrañán é unha praia situada entre a punta Alta e a do Compás, cerca da aldea de Campo, na parroquia de Barrañán, pertencente ao concello de Arteixo.
- 49 *Colombia* é denominación poética (pondaliana) do continente americano.
- 50 Sobre *longal* véxase nota a 31.6.
- 57 *Toldos* leva a seguinte nota explicativa en *Gandreiras*: “Alude á las llamadas *tolderías* de los indios pampas”.

e nos días dichosos 25
qu'inda ó mundo virán,
oh!, cantas cousas nobres
vexo, que comprirá
a estirpe xenerosa
que, no céltico chan, 30
fende o molente seo
da boa terra natal,
e aquela qu', emigrante,
deixa o nativo clan,
como soen as píllaras 35
do noso litoral,
garridas vagamundas,
cando en bandadas van
rasando as ledas praias
con presuroso afán, 40
en tecidas compañías sonoras
virándose ó voar.

Os teus fillos sin conto,
certo, en número igual 45
ás areas da ruda
praia de Barrañán,
que dispersos poboan,
con forte vaguear,
a espaciosa Colombia,
a da forma longal, 50
que soberbia s'estende
de un a outro mar,
coma inmensa balea
de corpo colosal,
que despois de naufraxio 55
sobre da praia está,
desde os salvaxes toldos,

- NOTAS [87]
- 60 O vocábulo *Uruguai* (río da América do Sur, na vertente do río da Prata, cuxa bacía abrangue parte da Arxentina, do Brasil e da República Oriental do Uruguai), ten medida trisilábica, contra a norma xeral en Pondal, onde as secuencias vocálicas susceptíbeis de funcionaren como tritongos son consideradas metricamente bisilábicas.
- 61-62 Alusión á illa de Cubagua, de Venezuela, tal como o propio poeta explica: “Alude á la Isla de Cubáguá en Costa Firme, notable por su esterilidad, no menos que por sus ricas pérlas”.
- 63 O *gandreiro* é o vento frío que sopra do norte, tal como se explicita nunha nota explicativa na primeira edición do poema.
- 64 A grande cordilleira dos Andes percorre o sector occidental da América do Sur. Sobre a forma *són* véxase nota a 61.7; sobre a forma *‘star* véxase nota a 25.27.
- 72 O suxeito de *serán* é *os teus fillos* (v. 43).
- 77 O voz erudita *vario* significa ‘de cores ou matices diversos’. Sobre *radioso* véxase nota a 32.1.
- 85-90 Enténdase: ‘serás ti, pobo galego (*boa raza lanzal*) o que reunirá Portugal (*os bos fillos do Luso*) con España (*os fortes irmáns*) por virtude da identidade lingüística galego-portuguesa (*a somellanza sonora do garrido falar*)’.

de mudabre acampar,
astra os inxentes cornos
do rápido Uruguai, 60
desde a illa qu' é erma
e nota as perlas fan
astra o frío gandreiro
onde os Andes són 'star,
como negros ferreiros, 65
qu' en fera rolda están
e cos rudos martelos
o val fan resoar,
forxando nas súas negras e altas covas
o precioso metal, 70
o lazo recio e forte
e garrido serán
qu' os fillos reconcilien
c' antiga e común nai,
e os bos pobos ibéricos 75
dispersos xuntarán.

Cal vario e radioso,
de monte a monte está
o ledo e curvo iris
sobre de verde val, 80
e seus formosos cornos
soe ufano amostar
aos fillos da terra
profético sinal:
tal ti, nobre e comprida, 85
boa raza lanzal,
nos días da futura,
boa idade, serás
atamento garrido,
forte nó sin rival, 90

- NOTAS [87]
- 93 Luso (tamén no v. 99) é a personificación mítica de Portugal. Con unha única excepción (90.12), Luso aparece sempre utilizado no sintagma *fillos do Luso*, isto é, os portugueses.
- 101 *Estulticia* ‘carencia de intelixencia, necidade’ (tamén no v. 138).
- 105 Sobre *vagoroso* véxase nota a 66.25.
- 111 *Pléiade* ‘grupo de persoeiros, nomeadamente do ámbito cultural’. Na realidade, pola descrición que segue, Pondal parece referirse aos bardos (vv. 117-120 e 133-136).

ponte de ledos arcos
qu' é doce contemplar,
e os bos fillos do Luso
e os fortes irmáns,
nun só nó, fortemente, 95
os dous constrinxirás.

Tal é a somellanza sonora
do garrido falar!

Si... Dos fillos do Luso,
qu' apartados están 100
por real estulticia
da gloriosa nai,

o pastor, bo e forte,
algún día serás
qu' a tribu vagorosa 105

ao deixado clan,
o descarriado gando,
qu' agora errando está,
ao redil antigo
gloriosa volverás. 110

E aquela nobre pléiade
de fortes no loitar,
qu' a constancia heredaran
dos bos e fortes pais,
e nos férreos propósitos 115
non consenten rival,

que levan no sembrante
a palidez lanzal
do turbulento insomnio
e do rudo pensar, 120
soldados valerosos
d'afanoso ideal,

- NOTAS [87]
- 125 Cernagora: véxase nota a 77.51.
- 127-128 Agar era unha escrava de Abraham, nai de Ismael, antepasado epónimo dos árabes. A *caterva* ('multitude') de *Agar* é, por tanto, o pobo árabe, derrotado (ao fuxir mostran as *presurosas prantas* dos pés). Cfr. nota a 88.41-48.
- 133 O *garrido instrumento* é a harpa do bardo (cf. o *cisne lanzal* do v. 136, isto é, o bardo lanzal, vid. nota a 65.5 e 69.1).
- 137 Sobre o cultismo *ignavo* véxase nota a 78.41.
- 138 Sobre *cerval* véxase nota a 32.14.
- 146 Ougal: véxase nota a 31.14.

somellantes a aqueles que, con ousado afán, na ruda Cernagora, de fortes forte nai,	125
amostrar fan as presurosas prantas á caterva d'Agar, estes a terra verde do olvido tirarán e os cativos ultraxes do estraño desleal, co garrido instrumento, qu' é nobre gobernar, (quezais antigo adorno dalgún cisne lanzal), a prevención ignava, a estulticia cervical,	130
e as palabras de ferro inxuriosas da patria vingarán.	140
Oh, canta luz eu vexo, que na futura edá da túa frente sae, xente de Breogán, como soe antr'as brétomas a luz do cabo Ougal, que cos seus longos cornos centelleando está	145
e ós ousados e vagos navegantes é seguro sinal!	150

NOTAS [88]

- * Poema manuscrito (véxase PM 62). Do punto de vista métrico, a composición presenta unha estrutura única na produción de Pondal, desenvolvéndose con versos pentasilábicos e decasilábicos e introducindo hexasilabos no estribillo, sempre con rima toante nos versos pares.
- 3 *Sofrenza*, formación lexical arcaica, é a única mostra clara na lírica pondaliana de utilización de *sofrer* como verbo da segunda conxugación.
- 8 Neste verso, máis do que no v. 34, percíbese perfectamente o carácter participial de *exento*. Véxase nota a 75.16.
- 11 *Rotar* é variante de *arrotar*, coherente co substantivo *roto*, tal e como é definido no glosario elaborado polo poeta: “Eructo, regüeldo”.
- 15 Para *aleixoados*, véxase nota a 64.15.
- 22 Este verso, como os vv. 38, 58 e 80, debe considerarse hexasilábico, sen sinalefa en *honra... | ou*.

[88]

Esfarrapados e bos gallegos, que de sofrenza sodes exempro, fillos dos celtas,	5
fillos dos suevos, que do banquete fostes exentos, mentres qu'os vosos esquivos deudos,	10
torpes rotando, duros e cheos, pu[n]xentes mofas fixeno ó vervos, aleixoados e postos en rolda	15
cal cans famentos qu'ó ruído esperan dun vil codelo..., <i>decide comigo,</i>	
<i>inxuriados e rudos gallegos,</i> <i>decide comigo:</i> <i>“Ou honra... ou ferro!”.</i>	20

- NOTAS [88]
- 25-28 Por causa do frío os casteláns perden os tentos, isto é, fican sen sensibilidade nos dedos das mans.
- 33 Sobre *imbele* véxase nota a 74.6.
- 39-58 A amplificación dos *brandos godos* afasta excesivamente os verbos *fostes* (v. 39) e *insinaches* (v. 51), unidos copulativamente. Asemade, fica lonxe o suxeito de todo o período (*xentes*, v. 39) do correspondente verbo (*decide*, v. 55).
- 41-48 O *bando agareno* é o pobo árabe, descendente de Agar (véxase nota a 87.127-128), que fixo fuxir aos *brandos godos*, que mostraban as *leves prantas* dos pés ao escaparen derrotados.
- 52 Enténdase: ‘enfrentándose aos inimigos (para o cal é necesario *vol-ver o rostro* contra eles)

Fillos robustos
 do esquivo vento,
 que fai nos días 25
 do frío inverno
 ós castellanos
 perder os tentos;
 fillos das brétomas,
 fillos do cerzo, 30
 de quen fui dito,
 con dito necio,
 “Foran imbeles
 de gloria exentos”,
decide comigo, 35
infamados e rudos gall[egos,
decide comigo:
“Ou honra... ou ferro!”.]

Xentes que fostes
 no antigo tempo 40
 dos brandos godos
 nobre sustento,
 que fuxitivos
 co torpe medo
 diante do escuro 45
 bando agareno,
 as leves prantas
 mostrando ó vento,
 reparo achano
 no voso aceiro, 50
 e l’insinaches,
 rostro volvendo,
 cal se defenden
 os patrios eidos,

- NOTAS [88]
- 62 Tirteo: vid. nota a 71.8.
- 64-65 Cheochenko é un nome que seguramente corresponde a Tarás Chevchenco (1814-1861), o máis importante poeta de *Ukrania* 'Ucraina' (unha parte desta nación en tempos pertenceu a Polonia), activista e patriota contra Rusia (véxase PM 28).
- 67 Os *pesmas*, que tamén aparecen citados nas redaccións previas ao primeiro texto do Himno Galego enviado por Eduardo Pondal a Pascual Veiga, son cantos populares serbios de tipo épico-lírico, en que se revive a constante loita contra os Turcos por parte de Serbia. Estes cantos tornáronse célebres literariamente a partir da colección publicada (1814-1833) polo erudito Stefanovic Karadžić, considerada o punto de partida da literatura nacional serbia.
- 69 Sobre a *montuosa* ('montañosa') Cernagora véxase nota a 77.51.
- 76 Corcoesto: véxase nota a 11.38.

<i>decide comigo,</i>	55
<i>indomabres e rudos gallegos,</i>	
<i>[decide comigo:</i>	
<i>“Ou honra... ou ferro!”.]</i>	
Oh! Quen tuvera	
os tonos feros	60
das rudas cordas	
do audaz Tirteo;	
os nobres cantos,	
do bo Cheochenko,	
da serva Ukrania	65
vástago egrexio;	
os rudos pesmas	
do bando servio;	
da boa Cernagora montuosa	
os altos feitos,	70
para inspirarvos	
grandes intentos,	
tal que dixeran	
os patrios eidos	
e os altos pinos	75
de Corcoesto:	
<i>“Decide comigo,</i>	
<i>denodados e rudos gallegos,</i>	
<i>decide comigo:</i>	
<i>Ou honra... ou ferro!”.</i>	80

NOTAS [89]

- * A composición, datada en 26-6-1907, foi publicada neste mesmo ano na revista madrileña *El Ateneo* (VI, 1907). Véxase PI 56.
- 5 O adxectivo *retuzo*, sinónimo de *túzaro*, é un probábel derivado do *retusum* (participio do verbo latino *retundere*), co significado ‘que non ten punta ou que ten a punta quebrada’, e figuradamente ‘estúpido, parvo, obtuso’.
- 6 Sobre o cultismo *ignaro* véxase nota a 83.18.
Por outra parte, *lentos* significa no contexto ‘que ten funcións mentais limitadas, parvo’, sendo, por tanto, sinónimo parcial de *ignaro* ou *ignorante*.

[89]

Dos célticos bardos
 chegaran os tempos,
 chegaran dos vosos
 pacíficos eidos.
 Non seades retuzos, 5
 ignaros e lentos;
 mostrade os barudos,
 intrépidos peitos:
afiá vosas fouces,
afiade, gallegos. 10

As áureas espigas
 dos célticos eidos
 ondean e xemen
 aos sopros do vento.
 A luita afrontade, 15
 e tende bos tentos,
 e non defraudedes
 nos grandes empeños
 dos vosos antigos
 os nobres exempros: 20
segade con forza,
segade, gallegos.

- NOTAS [89] 42 Este rexistro de *robre* é único na lírica pondaliana, contrariamente á épica, onde o vocábulo aparece con frecuencia (*Máis que de robre e triplicado aceiro*, E III,7.1), sobre todo en redaccións previas á definitiva.

Atrás non miredes,
segá todo a eito;
atrás non volvades 25
os rostros morenos,
tostados das brétomas,
tostados dos ventos.
Que digan as xentes,
esfuerzo tal vendo: 30
“De certo eses homes
son homes do demo”.
*Segade con forza,
segade, gallegos.*

Volteá vosas fouces, 35
volteade lixeiros,
que ceiben nos aires
mil feros lostregos.
Cuspide nos mangos
con cuspe do inferno, 40
curvá vosos corpos
de robre e de ferro...
*Segade con forza,
segade, gallegos.*

NOTAS [90]

- * Poema manuscrito, co título «A Visión», que reitera o *leitmotiv* da irmandade galego-portuguesa, presente en toda a obra pondaliana (véxase PM 45).
- 1 Para a medida hexasilábica do verso é necesario o hiato *na | harpa*.
- 3 O nome da fada Temunde rexístrase tamén como antropónimo masculino (véxase 92.5), seguramente tirado de Contemunde, por súa vez baseado en Continunde, aldea da parroquia e concello de Rois.
- 10 Sobre a forma *'star* véxase nota a 25.27.
- 12 Luso: véxase nota a 87.93.
- 17 A medida esixe a contaxe de *saen* como unha única sílaba, tal como se percibe con clareza noutros contextos en que Pondal usa a variante *sán* (véxase nota a 115.40).
- 22 Os *carballos cerqueiros*, tamén chamados *carballos negros*, *mouraos* ou *cerquiños*, constitúen unha especie moi estendida desta árbore na Galiza. O propio Pondal inclúe esta voz no seu vocabulario: “Clase de roble comunmente muy torcido y achaparrado y de hojas pecosas (*Carballo cerqueiro*)”.
- 23 O río Dubra nace en Anxeriz (Tordoia) e atravesa o Val do Dubra, desembocando na marxe esquerda do Tambre.

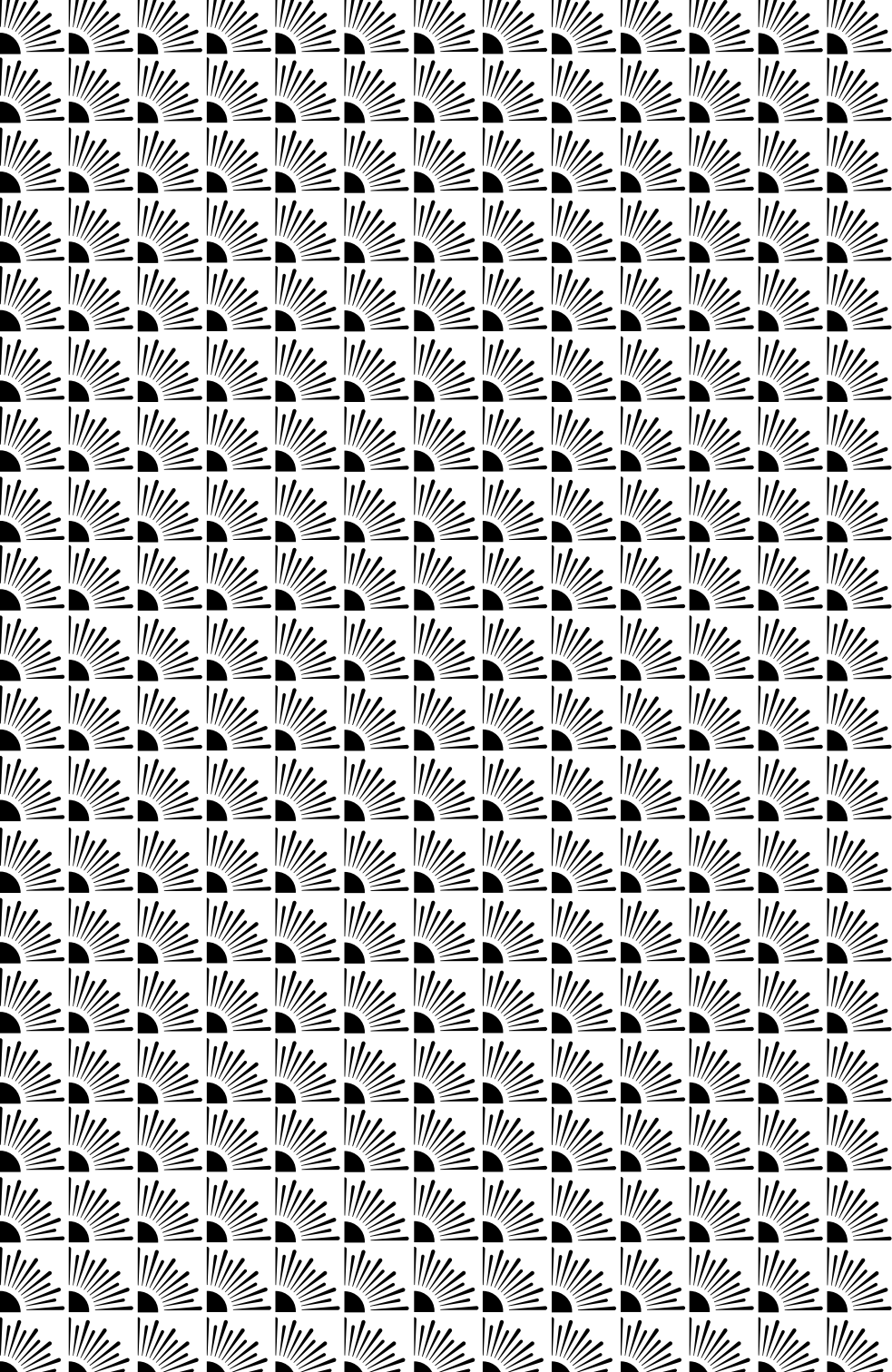
[90]

Na harpa apoiada,
na costa dos cervos,
decía Temunde,
a fada do vento:
“Oh, canto de lonxe, 5
oh, canto estou vendo,
que resprandor grande
de lonxe contempro.
Dous pobos irmáns,
dous pobos ‘stou vendo: 10
un leva na frente
do bo Luso o sello,
o outro o destello
dos celtas e suevos.
Oh, cantos fulgores, 15
oh, cantos destellos
sae[n] dos lusitanos
e gallegos eidos.
Oh, canto de lonxe,
oh, canto estou vendo. 20

Xentís e garridos
carballos cerqueiros,
qu’á beira do Dubra
estades xemendo,

NOTAS [90] 29 Este verso é hipermétrico.

estades bruando 25
cos sopros do vento,
certo as vosas follas
ben vexo caendo;
mas outras follas novas
teredes co tempo: 30
os feitos dos celtas
no olvido caeno,
mas virán seus fillos,
seus fillos non servos,
que sean a gloria 35
nos futuros tempos”.

XI.

***Da doce patria
os feitos celebrando***

XI.1.

***‘Splendor
dos pasados tempos***

NOTAS [91]

- * Este poema foi publicado en 1899, na revista *El Eco de Galicia* da Habana (867, 11-2-1899). Véxase PI 25.
- 4 Sobre *furoca* véxase nota a 68.65.
- 5 Brandomil: véxase nota a 26.14.
- 7 Sobre a variante copulativa *i* véxase nota a 22.10. Por outra parte, a aparición de *ó* por *ao* neste verso ten de ser un erro de imprenta que provoca problemas na contaxe métrica. Téñase en conta, ademais, que nesta altura cronolóxica comeza o uso sistemático de *ao* na produción pondaliana.
Brandoñas é antropónimo baseado no nome dunha parroquia do concello de Zas, regada polo río Xallas, para alén do nome dun lugar de Anxeriz (en Tordoia), tamén pertencente ao territorio pondaliano.
- 14 Sobre *gandra* véxase nota a 7.14.

[91]

Coma o son do pinal que, murmurando,
mil soños formosísimos evoca,
como a voz do regueiro desbocando
de montesía e cóncava furoca,
tal do bo Brandomil o acento brando, 5
tal o discurso sai da nobre boca,
i [a]o tenro Brandoñas aconsella
a luitar pola patria doce e bella:

“Ouh Brandoñas, dos celtas tan querido,
dos teus avós garrida somellanza, 10
esvelto coma pino ben seguido,
airoso no brandir a dura lanza,
lixeiro coma os corzos e garrido
coma os lirios da gandra en comparanza,
quen ben luta..., a groriosa vida corre, 15
quen morre pola patria..., ese non morre!”.

NOTAS [92]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 33).
- 5 Temunde é neste caso antropónimo masculino. Véxase nota a 90.3.
- 7 Sobre *gandra* véxase nota a 7.14.
- 8 *Nutriz* ‘ama de leite; que alimenta ou sustenta’ é latinismo pondaliano para indicar que Xallas (tamén no v. 26, véxase nota a 7.12) é *nutriz d’uces*, especie arbustiva especialmente abundante nesta comarca. Sobre as *uces* (tamén no v. 13) véxase a nota a 8.10.
- 11 A arca da Piosa é un dolmen situado na parroquia de Muíño, no concello de Zas. Na súa *Historia de Galicia*, Murguía esténdese longamente na descrición deste dolmen ou arca por lle atribuír grande relevancia, pola súa magnitude e pola existencia de dúas cámaras (Murguía 1865: 520-521). Posteriormente, o mesmo historiador volve insistir sobre a súa importancia: “Que encierran las cenizas del héroe ó mejor aún las de una familia poderosa, fácilmente se adivina, pues la gran cantidad de tierra negra que se halló en algunas piden más de una y más de veinte incineraciones; así es visible en el dolmen de la Piosa” (Murguía 1888: 98).
- 17 Sobre as *antes* véxase nota a 9.30.
- 18 Sobre a forma *‘star* véxase nota a 25.27.
Sobre Brandomil (tamén no v. 38), véxase nota a 26.14.

[92]

Á hora en qu' o doce luceiro
coménzase de fundir,
as ben cornudas cabras montesías
levando diante de si,
o pastor celta Temunde 5
volvía ó doce redil,
só, cantando pola gandra
de Xallas, d' uces nutriz,
e, estremecendo a vaga soedade,
seu cantar decía así: 10

“Arca antiga da Piosa,
o vento, qu' é triste oír,
funga nas esquivas uces,
qu' están ó redor de ti,
e pasa antr' elas bruando 15
con un dorido xemir,
debaixo das túas antes
'stá o valente Brandomil,
non no olvido, mais nos brazos
do eterno e doce dormir: 20
ten ó seu lado dereito
o elmo dourado e xentil,
o escudo e a dura lanza,
ond' o sol soía ferir

- NOTAS [92]
- 27 Ogas é o personaxe que está enterrado no dolmen ao cal lle daría o nome, no lugar de Ogas, en Vimianzo. Véxase nota a 46.15.
- 28 O nome da fada Eiriz está baseado no frecuente topónimo Eiriz ou Eirís. Pode estar relacionado coa aldea de Sorrizo, en Arteixo, sen esquecer o Eirís da actual Coruña e mais o Eiriz de Brigos, Chantada, pola resonancia céltica do nome da parroquia.

e con pracer os celtas contempraban de Xallas no ermo confín.	25
Ouh valente fillo d'Ogas e da doce e nobre Eiriz, para sempre quedará longa memoria de ti!	30
E cando o fillo dos celtas, no tempo que está por vir, pensativo camiñante pase quezais por aquí, cando no tempo en que xía se vexa a luna lucir, dirá ó verte desde lonxe: «O valente Brandomil, saído da xentil e boa raza dos celtas, repousa alí»”.	35 40

NOTAS [93]

- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 41).
- 2 Folgar é antropónimo baseado nalgún dos numerosísimos topónimos galegos que comparten esta denominación. Non se pode tampouco excluír que Pondal formase a palabra a partir de Folgoso, en Cundíns, Cabana, coa adición da forma sufixal *-ar* tamén presente na terminación do nome doutros personaxes pondalianos, tales como *Baltar*, *Gundar* ou *Rentar*.
- 4 Xallas (tamén nos vv. 96 e 104): véxase nota a 7.12.
- 6 Sobre *xogoral* (tamén no v. 52) véxase nota a 9.68.
- 7 Sobre *gandra* (tamén nos vv. 24, 51 e 77) véxase nota a 7.14.
- 10 O monte Meda ou bico da Meda, con forma triangular como unha meda, situado na parroquia da Gándara, en Zas, é unha das referencias na paisaxe bergantiñá, como o monte Branco ou o monte Neme.
- 11 O nome da *linda* Maroñas foi tirado polo poeta do da parroquia deste nome, no concello de Mazaricos.
- 14 Sobre o vento *soán* (tamén nos vv. 56 e 80) véxase nota a 31.16.
- 15 Sobre a ruptura da oposición *virxe* vs. *virxen* (tamén no v. 62), véxase nota a 68.1.
- 17 Sobre a variante *cual* do pronome relativo *cal* véxase nota a 9.25.
- 19 É ben anómala a aparición do castelanismo *ielmo* á vista da forma correcta en 92.22, aínda que tamén se podería interpretar como unha forma con *i* antihíatico por fonética sintáctica, semellante ao de formas como *ialma* ou *iauga*, certamente nunca documentadas na poesía pondaliana.

[93]

Despois do duro combate
qu' o nobre celta Folgar
contra do esquivo romano
librou de Xallas no chan,
en que tantos esforzados 5
perdeno a luz xogoral,
no medio da esquiva gandra,
asomellante ó estrelar
que s'apaga receoso
do monte Meda detrás, 10
morría a linda Maroñas
dunha ferida mortal
no branco peito, cal rosa
cortada do vento soán.

Maroñas, virxen intrépida 15
de maxestuoso andar,
a cual os brandos adornos
desdeñou da tenra edá,
e do escudo e grave ielmo
cenguío o corpo lanzal, 20
e dend' os máis tenros anos
se compracía en dobrar
o arco, seguindo os corzos
da gandra no esquivo chan;

- NOTAS [93]
- 39 Sobre a medida unisilábica da desinencia verbal *-ío* véxase nota a 8.31.
- 40 Sobre as *uces* (tamén nos vv. 58, 81 e 97) véxase a nota a 8.10.
- 42 Neste verso, *aínda* computa como bisilábico en sinalefa co vocábulo anterior: *ar|co_ain|da*. Véxase nota a 29.11.
- 43 Margaride é antropónimo baseado no nome dunha aldea desta denominación, pertencente á parroquia de Cundíns, no concello de Cabana.
- 50 O *toxo molar* é unha variedade de toxo que se caracteriza por ser menos espiñento do que outras especies. Pondal defineo no seu vocabulario como “Tojo blando empleado como forraje”.

das fillas dos nobres celtas 25
a máis valente en verdá,
quixo ela do seu amado
ao lado pelear,
sin que rogos a fixesen
ceder nin volver atrás. 30

Mil veces o curvo arco
brandira con forza tal
que muitos a luz garrida
do día non viran máis,
cando unha frecha arribando, 35
unha dura frecha audaz,
cravouse no branco peito,
onde amor soe aniñar,
e caío, cal tenro pino,
das uces no escuro val. 40

Mais antes que dese o esp'rito,
o arco aínda firme na man,
esto dixo a Margaride,
bardo da voz sin igual:
“Doce e tenro Margaride, 45
do gracioso mirar,
a quen inda a dura lanza
non encallecío as mans,
tan garrido e brando como
o doce toxo molar, 50
que crece na escura gandra
no seu tempo xogoral,
ouh Margaride, a túa harpa
éme mui doce escuitar...!”.

- NOTAS [93]
- 62 *Albar* é sinónimo de *albo* ou *branco*.
- 63 *Basontas* fai referencia a unhas rompentes deste nome no Porto do Son.
- 67 *Ures* é unha aldea pertencente á parroquia de Canduas, no concello de Cabana.
- 68 O substantivo *van* é sinónimo de *cintura*.
- 70 Sobre a forma *'star* véxase nota a 25.27.
- 81 Sobre as *uces irtas* véxase nota a 8.10 e 59.10.

Dixo a valente Maroñas 55
con voz á do vento soán
parecida, cando sopra
por antr'as uces quezais.

E esto dixo Margaride,
bardo da voz sin igual: 60

“Maroñas, boa Maroñas,
ouh virxen do seo albar
com'a escuma das Basontas
cando sinten tempestá,
tan lixeira com'os corzos 65
que foxen no carballal,

cal pino da costa d'Ures,
d'esvelto e dereito van,
a valente antr'os valentes,
a quen ben as armas 'stan!, 70
teus tristes presentimentos
é de razón olvidar,
mais o son da miña harpa,
se che praxe, escuítarás”.

E así cantou Margaride,
bardo da voz singular: 75

“A fror garrida da gandra,
que no doce mato está,
no seu tallo randeándose
ó sopro do vento soán, 80
ó abrigo das irtas uces,
nais á súa tenra edá,
que da tollente xiada
acougo doce lle dan;

NOTAS [93]

88 Sobre a locución *en agraz* véxase nota a 4.18.

100 Sobre as *antes* véxase nota a 9.30.

103-108 Nestes versos fica explícito o mecanismo pondaliano para a confección da súa mitoloxía céltica: cada topónimo corresponderíase co nome dun personaxe alí enterrado, de modo que se facilita a reconversión de topónimos en antropónimos, tal como o bardo bergantiñán fixo decote.

dichos'ela s'inda nova, 85
cand'inda apuntando está
do abrocho, unha doce causa
a corta, amiga, en agraz,
antes que vellez escura
ou lodo a veña a manchar...!" 90

Dixo. E ó son das doces cordas
Maroñas perdendo vai
a doce cor, e quedou
com'apagado estrelar,
sin luz e descolorida, 95
de Xallas no esquivo chan.

E Margaride, antr'as uces,
erguida tumba lle dá,
a modo dos nobres celtas,
cunhas antes por sinal 100
para que fosen memoria
doce da futura edá.

Desde entonces, ouh Maroñas!,
de Xallas probe lugar,
tomache o nome garrido 105
da valente sin rival,
pois no teu escuro eido
Maroñas descansa en paz.

- NOTAS [94]
- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 50). A súa ‘continua-
ción’ aparece no poema nº 95.
 - 1 Brandoñas: véxase nota a 91.7.
 - 2 Porcar é antropónimo que se basea no mesmo nome dunha aldea
da parroquia de Lires, no concello de Cee. Tamén podería estar re-
lacionado con Porcanza, aldea de Xaviña, en Coristanco.
 - 6 Os *abeláns* son as *abeleiras*.
 - 10 O antropónimo Baltar (tamén nos vv. 20 e 30) está baseado segu-
ramente no nome da aldea así chamada, na parroquia de Vilasto-
sé, pertencente ao concello de Muxía. Tamén dentro da xeografía
pondaliana existe esta mesma denominación para unha aldea da
parroquia de Artes, no concello de Carballo.
 - 12 O adxectivo *noval*, normalmente aplicado a unha terra nova no cul-
tivo, é neste contexto sinónimo de *nova*.
 - 19 Sobre *molente* véxase nota a 57.4. Porén, neste poema *molente* ten
connotacións positivas (‘suave, agradábel’).
 - 22 Sobre a forma *miñán* véxase a nota a 32.4.

[94]

O escuro Brandoñas
e o roxo Porcar,
dous fillos dos celtas
d'edá tenra e igual,
na lanza apoiados, 5
cal dous abeláns
qu'están incrinados
do vento quezais,
con bágoas quentes dos ollos falaban
da doce Baltar: 10
“Cal vara garrida,
aínda noval,
dereita e follosa,
que soe tembrar
cun ventete maino 15
no tempo do vran,
á sombra da fraga
nativa, súa nai:
tal era a maneira graciosa e molente
da doce Baltar. 20
O vento qu'asopra
c'a fresca miñán
leváball'as faldras
cun ledó compás.

- NOTAS [94]
- 26 Xallas: véxase nota a 7.12.
- 29 Sobre as *uces* véxase a nota a 8.10.

Cand'ela corría	25
de Xallas no chan,	
seguindo dos corzos	
o paso fugaz,	
decían as uces: 'Os pasos graciosos	
<i>da doce Baltar...!</i> '"	30

NOTAS [95]

- * Poema manuscrito (véxase PM 83). Neste poema, Eduardo Pondal, agora explicitamente, parece crear os dióscoros celtas (Ousinde e Porcar) –véxanse Brandoñas e Porcar no poema 94–, que lembran –e continúan– a lenda dos xémeos Cástor e Pólux, que ten un longo percurso na tradición culta galega. No relato que Manuel Murguía (1888: 416) realiza da batalla de Clavijo compara a actuación do Apóstolo Santiago sobre os árabes coa que tiveron os xémeos romanos na batalla de Regillo⁹, e de aí debeu tirar a referencia tamén Ramón Otero Pedrayo, que a reproduce no guiión *Camino de Santiago* (Tato Fontáña 2017: [no prelo]).
- 1 Arou é o nome dunha aldea de Camelle (véxase nota a 14.1), no concello de Camariñas, así como dunha enseada situada na parroquia de Xaviña, do mesmo concello.
- 2 Gundar (tamén nos vv. 5, 13 e 15): véxase nota a 85.10.
- 6 A forma sincopada *pod'rás* ‘poderás’ permite a contaxe heptasilábica do verso.
- 8 *Sepulto* é participio irregular de *sepultar*.
- 9 Ousinde (tamén nos vv. 24 e 39): véxase nota a 84.52.
- 10 Porcar (tamén nos vv. 23 e 40): véxase nota a 94.2.
- 17 A medida hexasilábica do verso implica o hiato a | *harpa*.

9 O antigo lago Regillo estaba no Lazio e nel localiza Tito Livio (59 a.C. - 19 d.C.) unha batalla dos romanos, dirixidos por Tarquinio no ano 498 a.C., contra a Liga Latina. A intervención dos Dióscoros en favor dos romanos foi decisiva para o seu triunfo (*Ad urbe condita*, Libro II).

[95]

“D’Arou nobre fillo,
ouh bardo Gundar,
dos fillos dos celtas
cantor sin igual,
ouh Gundar famoso, 5
decirnos pod’rás
en donde os valentes
sepultos están,
Ousinde garrido
e o nobre Porcar, 10
dos fillos dos celtas
guerreiros sin par?”.

Gundar o famoso
tomando nas mans
(Gundar celebrado, 15
cantor sin rival),
a harpa garrida
d’acentos sin par,
que incita dos pinos
o doce fungar, 20
suspirando dixo
con voz sin igual:
“Porcar, d’ollos negros
e Ousinde lanzal,

- NOTAS [95]
- 26 Non está localizado o topónimo Oudar, talvez creación pondaliana semellante a Ougal (véxase nota a 31.14).
- 28 Baltar: véxase nota a 94.10.
- 30 Sobre *gandra longal* (tamén no v. 38) véxase nota a 7.14 e 31.6.
- 32 A aparición de *román* (herdeira literaria da forma medieval *romão*), que se rexistra tamén en 115.22, vén condicionada pola rima, fronte ao xeral *romano*.
- 34 Xallas: véxase nota a 7.12.
- 36 Bazar é unha parroquia do concello de Santa Comba, na Terra de Xallas.

coma os altos pinos 25
da costa d'Oudar,
que xuntos naceran
da doce Baltar,
que xuntos se criaran
na gandra longal, 30
que xuntos luitaran
co duro román
e xuntos caeran
de Xallas no chan,
están sepultados 35
na dura Bazar,
baixo o mesmo dolmen
na gandra longal.
Ouh garrido Ousinde,
ouh doce Porcar, 40
as vosas memorias
non..., non morrerán!”.

NOTAS [96]

- * Este poema foi publicado inicialmente en *Rumores de los pinos*, en 1877 (co título «Gundar, fillo d'Ouco», e en 1886 incluído en *Queixumes dos pinos* (véxase QP 14).
- 1 *Brantoa* (tamén no v. 31) é a suposta forma antiga de Brantuas, parroquia da Ponteceso.
- 2 Bergantiños: véxase nota a 4.35.
- 5 Gundar (tamén no v. 41): véxase nota a 85.10.
- 20 Carballido: véxase nota a 21.1.

[96]

– Salvaxe val de Brantoa,
en terra de Bergantiños,
ouh val amado dos celtas
e dos fungadores pinos!,
cando Gundar, prob'e 'scuro, 5
sea deste mundo ido,
no teu seo silencioso
concédelle, val amigo,
sepulcro a modo dos celtas,
tan só de ti conocido, 10

qu'hai tempo que neste mundo
anda o bardo peregrino,
deseando chegar ó cabo
dun traballo escurecido,
e samente repousar 15
desea do seu camiño.

N'é a vellez a que causa
o fondo dolor que sinto,
pois que son do tempo voso,
carballos de Carballido: 20
suidades de non sei que,
recordos quezais do espírito,
dalgunha perdida patria
ou d'antigo ben perdido

- NOTAS [96]
- 32 O antropónimo Coudindo puido ser construído polo poeta baixo a suxestión do heroe ossiánico Kuthullin; porén, unha base toponímica galega parece máis factíbel dado os numerosos topónimos que teñen o inicio *cou-* ou formados a base de *con + de +* un terceiro elemento; así mesmo, a presenza de *Cundíns* (antigamente *Con-díns*) no concello de Cabana, ou a terminación de *Cospindo*, por exemplo, poderían fornecer ao poeta os materiais necesarios para a formación deste antropónimo.
- 33 Rentar: véxase nota a 58.12.
- 37 Neste verso é precisa a sinérese en *túa* ou en *soedá*. Certamente, esta licenza métrica nas formas posesivas *túa* ou *súa* é moi frecuente en Pondal, onde mesmo se realiza a contaxe como unha única sílaba métrica de secuencias como *túa_e|dá* (QP 30.130) ou *túa_en|xe|bre* (QP 51.22), paralela á sinérese en secuencias *-ío*, *-ía* ou *aí-* (véxase nota a 8.31 e 93.42).
- 39 Máis unha vez a métrica é a razón que impide a Pondal realizar a corrección de *valle* a *val*, consumada no resto dos casos.
- 41 Non é clara a orixe do nome de Ouco, talvez inspirado no topónimo Outes (véxase *Rou*, v. 42).
- 42 Celt é nome formado coa raíz de *celta* ou tirado do topónimo Céltigos. Por outro lado, segundo Vicetto, Celt é a muller de Gall e nai de Céltego, a cabeza visíbel dos céltigos, grupo predominante do pobo brigantino (Vicetto 1865: 47-49).
Rou é un antropónimo que pode proceder de Roo, parroquia do concello de Outes (véxase *Ouco*, v. 40).

nesta peregrinación	25
miña van sempre comigo	
e son os meus compañeiros	
no traballos camiño,	
suspiros por non sei quen	
e, por non sei que, suspiros.	30
Salvaxe val de Brantoa,	
patria do forte Coudindo,	
ond'a garrida Rentar	
trougo o paso fuxitivo,	
os corzos, co curvo arco,	35
animosa perseguindo,	
na túa soedá recibe	
este bardo peregrino,	
ouh valle das vagas brétomas	
e dos rumorosos pinos!	40
– Nobre Gundar, fillo d'Ouco,	
fillo de Celt, de Rou fillo,	
ouh bardo dos negros ollos,	
de nobre andar e garrido	
escudo, de voz xemente	45
dun acento nunca oído,	
ó rumor asomellante	
do vento nos altos pinos!,	
teus vagos e doces cantos,	
certo, non desconocidos	50
me son e non veces poucas	
os teño quezais oído,	
ben no[n] m'acordo s'agora	
ou quezais en tempo antigo,	

- NOTAS [96]
- 61 Brigandsia (tamén no v. 91) é a denominación poética da terra de Bergantiños, talvez recollida por Pondal de Murguía, que a atribúe fundamentalmente á cidade da Coruña (Murguía 1865: 263, n. 1).
- 71 Aparece neste verso a corrección do seseo implosivo (*ves > vez*) que, con moi poucas excepcións (*carís, rapás, zolás*), Pondal realiza en *Queixumes* sobre o texto de poemas editados antes de 1886. Véxase nota a 3.13.
- 75 O verso ausente no poema, cuxa necesidade é evidente por mor da ruptura que provoca no sistema métrico, é tirado do texto de *Rumores de los pinos*.
- 81 A forma verbal *ques* ‘queres’ é característica da área dialectal bergantiñá.

máis cos oídos da alma que cos corpóreos oídos:	55
un bardo que tan ben canta non debe teme-lo olvido. Ouh cantor dos nobres celtas, os de corpos ben compridos, que na terra de Brigandsia pola patria sucumbino!	60
esa indecisa inquietude, cando me ves, bardo amigo, suidades son dunha patria qu'un día a alma perdío: son misteriosas lembranzas do desterrado afrixido, que s'acorda da súa terra, en terra allea cautivo, e quer volver outra vez ós patrios eidos amigos.	65
Os bardos son nobre cousa e grande e non comprendidos, [no seu terreno viaxe], soen asaz ser dos fillos dos homes e duros casos, muitos, proban os divinos.	70
Tan só ti, soedade agreste, asilo es dos bardos digno!	75
E pois que ques repousar no meu seo verdecido, repousarás sin que turbe ningún rumor teus oídos,	80

- NOTAS [96]
- 91 Sobre as *uces* véxase a nota a 8.10.
- 95 A formación do antropónimo Ouréns sobre *Ourense* parece evidente, aínda que se debe ter en conta que é un apelido relativamente frecuente na comarca de Bergantiños, concretamente na Ponteceso e mais en Malpica e Carballo.
- 96 Lugar é antropónimo suxerido polo mesmo nome do heroe ossiánico, xefe do exército de Cuchullin. Tamén é o esposo de Gréannac, filla de Partolan, invasor de Irlanda no ano 2.520, segundo o *Lebor Gabála Érenn*. Ademais, debemos ter en conta a existencia de Lugh, deus celta, a quen López Cuevillas (1973: 473) atribuíu unhas mans enormes, e mais de Lugad, fillo de Ith. E aínda se pode atribuír á existencia de numerosísimos topónimos galegos e, mesmo, ao nome da cidade de Lugo en paralelismo con Ouréns.

refrescando c'as súas augas 85
túa frente doce olvido,
(non p'ra memoria dos homes,
mais p'ra olvido de ti mesmo,
qu'é doce ó home olvidar
o pesar e o ben perdido), 90
antr'as uces de Brigandsia,
cabo do dolmen amigo
da fuxitiva Rentar
e do esforzado Coudindo,
filla do moreno Ouréns, 95
e do nobre Lugar fillo.

- NOTAS [97]
- * Poema manuscrito, titulado «Os bardos» (véxase PM 36).
 - 9 O mesmo que acontece no v. 31, é necesario o hiato *certo* | *eles* para a correcta contaxe decasilábica do verso.
 - 15 Sobre *esmorto* véxase nota a 35.5.
 - 18 *Pátrido* é formación pondaliana co sufixo *-ido*, de modo que xera un adxectivo que concorre con *patrio*, igual que existe o par *fèrrido* - *fèrreo*. Cfr. nota a 84.22.
Sobre a voz *fastos* véxase nota a 73.20.
 - 19-20 Isto é, os casteláns, en liña coa referencia ás “pranuras áridas” de Castela en 104.8.

[97]

Caeran os fortes,
caeran os bravos,
cal soen os pinos
qu'os ferros tallaron. 5
Os fillos dos celtas,
garridos e ousados,
nos duros combates
dos tempos pasados,
certo, eles morreran..., mas viven
nos cantos dos bardos. 10

Cando os fillos das brétomas densas
na luita trunfaron,
os que cobizaran
a sorte dos bravos,
[e]smortos d'envidia 15
porque os admiraron,
borraran seus feitos
dos pátridos fastos,
aqueles que moran
nos áridos pranos. 20
Certo, os fortes morreran..., mas viven
nos cantos dos bardos.

Non poden os ferros,
inxustos e bárbaros,

- NOTAS [97]
- 26 *Escurar* ‘escurecer’ semella unha formación lexical propia do poeta.
- 27-30 Neste período hai que sobreentender *non poden* (cfr. v. 23); isto é, “os duros denostos dos viles e escravos (non poden) deitar (‘facer desaparecer’) as memorias dos fortes e bravos”.
- 32 Sería posíbel manter a lección do manuscrito (*Os cantos dos bardos*), mais a repetición do estribillo, con modulación no seu primeiro verso, é unha constante na lírica do Bardo.

o fogo non pode
escurar os bravos; 25
os duros denostos
dos viles e escravos,
deitar as memorias
dos fortes e bravos. 30

*Certo, eles morre[ra]n..., mas viven
[n]os cantos dos bardos.*

XI.2.

***Defensores dos eidos
contra o duro normán***

* Poema manuscrito titulado «Terra Verde» (véxase PM 93), que supón un importante labor de documentación por parte de Eduardo Pondal, de quen se conservan notas históricas manuscritas sobre “Talas y saqueos de las costas de Galicia por los piratas normandos”, probabelmente tiradas dunha fonte exterior á historiografía galega decimonónica máis difundida no seu tempo, a mesma de onde tería extraído as claras referencias e importante coñecemento da mitoloxía nórdica e de detalles técnicos dos normandos que esta composición evidencia.

Con relación ao título do poema, debe terse en conta que o viquingo Erik o Vermello explorou as costas meridional e occidental de Groenlandia, onde estableceu unha colonia de emigrantes, que chamou *Terra Verde* (precisamente o significado do dinamarqués *Grønland*). Á luz deste dato histórico coidamos que debe ser interpretada a matización do *wiking* e do *berserker* nos vv. 75-76 e 77-78, respectivamente, cando se determina con de *Breogán* o sintagma *terra verde*, talvez en confronto coa *Terra Verde* groenlandesa.

- 1 Sobre a vacilación na lírica pondaliana entre *fosco* e *fusco* véxase nota a 61.2.
- 14 Sobre *Oceano* véxase nota a 25.24.
- 15 Odín, un dos deuses da mitoloxía escandinava, onde representa a sabedoría e o heroísmo, é equivalente ao Xúpiter romano e ao Zeus grego; habita no Valhalla, repouso destinado aos heroes viquingos mortos en combate (véxase v. 85). Os *lostregos d’Odín* son, pois, os viquingos ou normandos.
- 16 Sobre o anómalo rotacismo do sufixo *-bre* en *terribres* véxase nota a 33.5.
O *sneker* (ou *snekar*) era un dos barcos viquingos para navegación de longo curso, fronte ao *drakkar*, embarcación rápida, de pouco calado, para navegación por ríos ou percursos non moi longos.
- 17 Sobre os *Wikings* véxase nota ao v. 23.

[98]

No negro e fusco horizonte
unha mancha s'apercebe,
unha mancha fea, siniestra,
que todo peito estremece.
Quezais é algún nubrado 5
que o vento do norte impele?

N'é nubrado, n'é corisco
que o vento do norte impele;
unha frota numerosa
que s'estende longamente, 10
frota de negros baxeles
como bandada potente
de negros corvos mariños
qu'o Oceano corta e fende.

Son os lostregos d'Odín 15
nos seus ter[r]ibres *snekers*;
son os *Wikings* vagabundos,

- NOTAS [98]
- 18 Coa forma *berserker* (sing. *berserk*) Pondal refírese aos homes-oso da mitoloxía escandinava, isto é, uns xigantes que por ira extrema se transformaban en osos durante os combates e realizaban grandes fazañas.
- 20 A forma *fiords* (dunha forma nórdica *fjord*), sen adaptación gráfico-fonética e con medida unisilábica, é mostra do carácter de estranxeirismo recente na altura (incorporado ao francés en 1829).
- 21 Obsérvase a adaptación do francés *blond* ('loiro') ao xeral rotacismo pondaliano nos grupos formados inicialmente por oclusiva ou /b/ + /l/, aínda que no v. 31 aparece *blondos*, en liña con certas vacilacións que aparecen na obra do Bergantiñán.
Bóreas: véxase nota a 75.8.
- 22 Os latinismos co sufixo *-bundo* eran caros ao poeta, que os utiliza con profusión na súa poesía: *errabundo*, *vagabundo*, *sitibundo* etc. Os *varegues* (cfr. ingl. *varangians*) son os viquingos de orixe sueca que, tamén polos séculos IX e X, se encamiñaron a Oriente, a través de Rusia (onde posibelmente fundaron Novgorod e Kiev), chegando ao mar Negro e mesmo a Bizancio; ao contrario dos que se dirixiron a Occidente, convertéronse en comerciantes.
- 23 *Normandos* (do francés *normand*, do latín medieval *nortmannus*, de orixe xermánica, cuxo significado literal era 'home do norte'; cfr. *enxendros do norte*, v. 19), que aparece só nos vv. 23 e 90, constituía a tradicional denominación dos viquingos (cfr. as formas medievais *normão* ou *narmão*), palabra moito máis recente, documentada en francés por vez primeira en 1842, o que explica tamén as variantes *wiking(s)* (vv. 17, 75), *vikings* (v. 96) e *vikingues* (v. 98) neste poema. Véxase, de todos os xeitos, a forma *normán* en 115.24.
- 26 Os *petrelos* son pequenas aves costeiras, palmípedes.
- 27-28 Téñase en conta que as valquirias (véxase o v. 89) servían o viño e o hidromel aos guerreiros no Valhalla (véxase o v. 85) dentro do cranio dos seus inimigos.
- 30 *Septentrión* é o Norte e, máis concretamente, o pólo norte ou as rexións setentrionais (tamén vento do norte).
- 36 A *veste* é a vestimenta ou roupa.
- 40 Semella que o vocábulo *vendoletes* (talvez con grafía <v> por influencia de *venda*) foi tirado por Pondal do francés *bandelette*, diminutivo de *bande* 'fita de tecido, coiro, papel, metal, etc.', máis longo que ancho, que serve para ligar, manter unido, recobrir ou adornar calquera cousa'.
- 41 O adxectivo *contorto* 'torto, curvado' é, sen dúbida, un italianismo.

son os terribres *berserker*;
son os enxendros do norte,
fillos dos *fiords* e das neves, 20
o[s] brondos fillos do Bóreas,
os errabundos *varegues*;
son os terribres Normandos
de quen tanto o mundo teme,
os compañeiros dos ventos 25
e dos petrelos agrestes,
que no cráneo dos vencidos
sangre roxo e morno beben:

xentes altas, de brancura
cal do Septentrión a neve, 30
de longos, blondos cabelos
e fondos ollos celestes
que, cando miran..., que cortan
e non que miran parece;
peles de focas e renos 35
formaban a súa veste,
e de lobos montesíos,
zorros e osos agrestes;
e de foca e de cabalo
cinxen os pés vendoteles, 40
e de contortas correas
cinxen as pernas potentes.
As armas na forma e modo
o corazón estarrecen.
Naturaleza de ferro! 45
Estrañas e fortes xentes!

Da robusta capitana
sobre da proa fendente,

- NOTAS [98]
- 51 *Estacado* é participio de *estacar* ‘segurar con estacas, inmovilizar’.
- 72 Kurlandia é unha rexión de Letonia que sufriu invasións escandinavas entre os séculos VIII e XII.
- 75 Para a forma *padre*, véxase nota a 81.9.
- 76 Breogán: véxase nota a 1.26.

iba posto d'atalaia
 un garrido adolescente, 50
 estacado d'ambos pés
 como qu'o bala[n]ce leve;
 ten un machete na destra,
 leva a siniestra na frente
 para qu'os raios do sol, 55
 que sobre o seu casco fere,
 cos seu[s] vivos respradores
 non o deslumbren e ceguen,
 e vai mirando, mirando
 por se terra s'apercebe. 60
 E a pouco dixo p'la proa:
 "Terra verde, terra verde".

Con unha voz cavernosa,
 parecida ao vento agreste
 cando unha selva de pinos 65
 con terribres sopros fere,
 o forte Rolf, que comanda
 a bronda e terrible xente,
 escrama: "Garrido Oswarold,
 o do casco refulxente, 70
 alto como o bello pino
 que na Kurlandia se ergue,
 que terra, que terra é esa
 que pola proa se ergue?".
 "Non sei, padre. É –dixo un *wiking*–, 75
 de Breogán a terra verde".

"De Breogán –dixo o *berserker*–,
 de Breogán a terra verde!

- NOTAS [98]
- 82 É certamente inhabitual a utilización dun tempo composto con *haber* na poesía pondaliana (de modo que poderíamos pensar nun lapso por *he caído = é caído*). De calquera maneira, en textos éditos, só achamos unha construción semellante no v. 130 d'A *América Descuberta* (1864): *Sabede como casos superiores / A forza humana han determinado*. Mais n'Os *Eoas* rexístranse con relativa frecuencia tempos compostos con *había*, normalmente esixidos pola rima: *Pola que tanto combatido había, / Da moura Agar c'a gente vagadía* (VIII,5.7-8); *Cumprir a lei de quen o creado había / De levar aos antípodas o día* (IX,3.7-8) etc.
- 85 O *Valhalla* (de *Walhalla*, de procedencia nórdica), na mitoloxía escandinava, é a morada eterna de Odín (véxase nota ao v. 15), onde os guerreiros mortos no combate ou nunha acción heroica continuaban durante o día a loitar sen morte nin feridas e de noite celebraban banquetes sagrados servidos polas valquirias (véxase nota aos vv. 27-28).
- 89 As *valquirias* (de *valkyrja*, tamén de procedencia nórdica) son divindades secundarias, fillas e mensaxeiras de Odín, que excitan a coraxe dos guerreiros nas batallas e levan os que morren ao Valhalla, onde lles serven viño e hidromel. O vocábulo era, na altura, empréstimo recente (documentado en francés en 1878).
- 92-94 Os baixos de Camelle (vid nota a 14.1), as Baleas de Tosto (un conxunto de perigosas illas fronte a Camariñas) e as sirtes (véxase nota 61.28) de Trece, praia situada entre o cabo Tosto e o cabo Veo, constitúen un dos lugares da Costa da Morte en que historicamente se produciron máis naufraxios.
Para o tratamento poético que explicitamente lle dá Pondal á Costa da Morte, véxase tamén o poema nº 15, para alén de PM 86 e, sobre todo, PM 87, composición articulada como un diálogo entre os baixos de Camelle, o cabo Tosto e os Bois de Trece.

Pilotos..., virade o rumbo,
virádeo ben ao ponente..., 80
nesa terra temerosa
ha caído para sempre
Haimar, Olaf, Sterkoder,
Harald, Harold o valente...
(mas na celes[te] Valhalla 85
antre os dioses resplandecen).
Fuxamos de Breogán,
fuxamos á terra verde!
Como Walkiria enganosa,
qu’o normando fuxe e teme, 90
fuxamos á costa da morte,
a dos baixos de Camelle,
a das baleas de Tosto
e as feas sirtes de Trece!
Esta é a Costa da Morte, 95
que mal os *vikings* recibe,
costa sedenta do sangue
de *vikingues* e *varegues!*”.

XI.3.

***De terras nunca vistas
e apartadas***

NOTAS [99]

- * Poema manuscrito, co título «Desperta, Polska!» (*Polska*, voz reiterada no estribillo, é a denominación orixinal de Polonia), que presenta unha combinación métrica (7+5) única na produción pondaliana (vid. PM 76).
- 1 *Cincenta* é denominación metafórica de Galiza, xa utilizada noutros dous poemas: *non vos esquezades / das mágoas e penas, / das ansias da probe, / xentil cenicenta* (109.19-22); *Non cantés cantos brandos, mas cantade / da escrava cenicenta as duras sortes* (PI 44.13-14).
- 5-6 Nótese a referencia (relixiosa) ao apóstolo Santiago. Por outra parte, como ocorre noutros casos (v. 44), a rima condiciona a aparición da forma *tomba*, fronte ao xeral *tumba* (93.98). Cfr. notas a 8.14 e 24.4.
- 13 *Poniatowski* correspóndese con Józef Poniatowski (1762-1813), xefe militar, político e patriota polaco, que era sobriño do rei Estanislao e se distinguira na guerra austro-turca de 1788. Nas sucesivas loitas ruso-polacas dirixiu a división de Ucraína, aliándose ao patriota Kosciuszko (v. 18) na defensa da independencia de Polonia. Foi enterrado na catedral de Cracovia a carón de Kosciuszko e de Sobieski (v. 43).
- 15 Sobre a *Walkiria* véxase nota a 98.89.
- 16 *Wistala* é o Vístula (pol. *Wisła*), o principal río de Polonia.
- 17 *Ladislao* é nome de varios reis polacos, entre os que destaca Ladislao VII (1595-1648).
- 18 Tadeusz Kosciuszko (1746-1817) foi un patriota polaco que participou como voluntario na guerra de independencia norteamericana; posteriormente voltou a Polonia, onde se converteu en xefe da resistencia contra Rusia, tomando parte na insurrección de 1788. *Lotar*, solución conxectural pola ilexibilidade da palabra no manuscrito, é o nome de varios reis polacos.

[99]

A sofrida Cincenta,
filla dos celtas boa,
a dos esveltos pinos
que sonorosos soan, 5
que garda de Santiago
a milagrosa tomba,
que afuxentou d'España
a dura xente moura,
lle grita desde lonxe
con voz estrepitosa: 10
desperta do teu sono,
desperta, Polska!

Terra de Poniatouski,
a da pranura longa,
misteriosa Walkiria 15
do Wistala famosa;
terra de Ladislao,
de Kosciusko e de L[otar],

- NOTAS [99]
- 19 *Cheochenko* (tamén no v. 41): véxase nota a 88.64-65.
- 20 *Sienkiewich* fai referencia a Henryk Sienkiewicz (1846-1916), un importante escritor polaco, patriótico, moi popular desde cedo pola súa produción literaria, que acabou recibindo o premio Nobel en 1905. A súa obra máis coñecida é *Quo vadis?* (1895).
- 25-32 A “besta apocalíptica”, a “dura loba da estepa” fai referencia a Rusia, permanente ameaza para Polonia, cunha caracterización que lembra a de Castela (fronte á Galiza) diversos poemas manuscritos (véxase especialmente o poema nº 104).
- 33 Para a medida heptasilábica do verso é necesaria a sinalefa *agora_é_o*.
- 40 *Inmarcesibre* é voz erudita, co significado de ‘inextinguíbel, que non se murcha ou apaga, eterno’.
- 43 Lajos Kossuth (1802-1894), patriota húngaro, avogado e xornalista, que loitou contra Austria e dirixiu a revolución de 1848-1849. *Sovievski* presenta unha grafía pseudopolaca, xa que ten de corresponder a Jan Sobieski (1629-1696), patriota polaco que foi xeneral e despois rei. Tivo un comportamento heroico na guerra contra os Suecos, que atacaban polo Oeste, e mais contra os Turcos, que viñan desde o Leste.
- 44 A variante *loita*, en vez do esperado *luita*, aparece por necesidades rimáticas.

patria de Cheochenko
e Sienkiewich gloriosa, 20
agora do teu sono,
Polska, desperta agora:
desperta do teu sono,
desperta, Polska!

A besta apocalí[p]tica, 25
da estepa a dura loba,
sangra por todas partes
por misteriosa forza:
rodan ensangrentadas
súas vinte coroas, 30
súas vinte cabezas
polo deserto rodan.

Desperta, agora é o tempo,
desperta, Polska, agora:
desperta do teu sono, 35
desperta, Polska!

E pois qu'en ti palpitan
con misteriosa forza
dos teus antepasados
a inmarcesibre gloria, 40

do nobre Cheochenko
a protesta gloriosa,
de Kossuth e Soviewski
a xenerosa loita,
desperta do teu sono, 45
desperta, Polska boa:
apresta as tuas armas,
desperta, Polska!

XI.4.

***A ejecución odiosa
do bárbaro decreto***

NOTAS [100]

- * Poema publicado en 1899, na *Revista Gallega* (215, 23-4-1899). O poema foi escrito con motivo da celebración do aniversario do fusilamento dos Mártires de Carral e publicado xuntamente con contributos literarios de Salvador Golpe, Waldo A. Insua, Florencio Vaamonde, Tettamancy, Lúgrís Freire, Carré Aldao, Marcial da Igrexia e Galo Salinas (véxase PI 27).
- 3-4 *A execución odiosa do bárbaro decreto* refírese ao fusilamento (en Paleo, Carral) de doce militares implicados no levantamento de 1846: Miguel Solís, Víctor Velasco, Manuel Ferrer, Jacinto Dabán, Fermín Mariné, Ramón J. Lloréns, Juan Sánchez, Ignacio de la Infanta, Santiago Lallave, Francisco Márquez, José Martínez e Felipe Valero.
- 5 Sobre *estantío* véxase nota a 29.5.
- 6 Para *ferroento* (tamén nos vv. 12 e 18), co sufixo *-oento*, véxase nota a 78.14.
- 10 Sobre *exento* véxase nota a 75.16.
- 11 Nótese a forma analóxica *sabades* 'saibades', propia do occidente coruñés, única empregada por Pondal.

[100]

Cando mo referino,
sendo cándido neno,
a execución odiosa
do bárbaro decreto,
non chorei, non, quedei como estantío 5
diante do oprobio duro e ferroento.

Durmide, héroes, durmide,
que vos conceda o ceo
un doce e brando sono
de tanta infamia exento; 10
durmide o eterno sono, non sabades
da patria o oprobio duro e ferroento.

Que s'á vida volvérades,
certo, eu teño por certo,
volvérades da cova 15
ao doce sono eterno,
por non ver, abafados de vergonza,
da patria o oprobio duro e ferroento.

- NOTAS [101]
- * Este poema, tamén dedicado aos Mártires de Carral e publicado en 1885 por *La Voz de Galicia* (26-4-1885), polo “aniversario de los inícuos fusilamientos de Carral”, foi finalmente incorporado en 1886 a *Queixumes dos pinos* (véxase QP 76).
 - 4 Bergantiños: véxase nota a 4.35.
 - 10 Os *piños* son as sementes dos piñeiros.
 - 11 Sobre *devesa* véxase nota a 68.3.
 - 22 Sobre *extinto* véxase nota a 68.24.

[101]

Cando os duros machados
feren os altos pinos
e caen con estrondo
no chan de Bergantiños,
non caen, non, en vano, 5
cal xigantes erguidos,
sin gloria e sin renome
nos seus eidos bravíos.

Mais ó caer, ceibando
os ulidores piños, 10
s'espallan na devesa
polo mato nativo
e da semente s'erguen
descendentes altivos.

Así, cando caeran, 15
aqueles destemidos,
de nobres ideales
os bos peitos enchidos,
non caeran, en vano,
en oprobioso olvido, 20
coma o vulgo dos homes
n'escuridade extintos.

- NOTAS [101]
- 25 Suevia: véxase nota a 59.5.
- 31-32 Estes versos recordan dun modo moi claro os vv. 33-34 do brindado poético de Aurelio Aguirre no Banquete de Conxo: *Déspotas insensatos de la tierra, / temed, temed el día tremebundo* (cfr. Alvarellos & Martínez González & Singul & Souto 2016: 144).
- 32 Os *grillos* son os *grillóns* ‘pezas de ferro para suxeitar (na cadea); alxemas’.

Mais, o chan empapando
do sangue escrarecido,
os campos de Suevia, 25
dos celtas nobre asilo,
non cederan á morte
e deixaran, altivos,
perdurabre semente
de vingadores fillos. 30

Déspotas insensatos,
forxá, forxade grillos:
pode oprimir o ferro
un corpo enfraquecido,
mais as nobres ideas 35
e gloriosos instintos...,
eses..., non pode, non, o duro ferro
nin a morte extinguilos!

XI.5.
Os sublimes
e máxicos cantores

* Poema publicado en *La Patria Gallega* (6, 15-6-1891), revista que dedicou tres números consecutivos á translación dos restos de Rosalía a Santiago de Compostela, consagrados case integramente á memoria da escritora. Ademais de Eduardo Pondal, na revista santiaguesa aparecen evocacións e poemas dedicados a Rosalía dun grande número de escritores e intelectuais galegos da época. Véxase PI 11.

Nesta composición, inspirada en textos de Safo, Pondal establece un sutil paralelismo entre a escritora grega e Rosalía, ambas morenas, ambas escritoras, de modo que Rosalía, trasunto de Safo, após ser desprezada, *vivirá celebrada eternamente en mil diversas falas* (vv. 29-30)¹⁰.

- 1 *Grecia* refírese, obviamente, á Grecia clásica ou Hélade (v. 27).
- 7 As *clámides* eran mantos ou capas curtas que en Grecia e Roma se seguraban ao pescozo ou sobre o ombro dereito cun broche.
- 8 O Ilisos é un río grego, na Ática, afluente do Cefiso, que nace no Himeto e pasa por Atenas.
- 9-16 A *doncellalésbica* arrebatada da Musa é referencia a Safo, a célebre poeta da Grecia clásica, trasunto de Rosalía de Castro nesta composición.
- 13-14 As cordas *ben tendidas e ben apareadas* son cordas ben tensas e ben xuntas e conxuntadas, de dúas en dúas.
- 20 Temis: véxase nota a 78.37.
- 21 A forma verbal *dés* 'dedes' corresponde á P5, tal como *caerés* (v. 23).
- 22 O *meonio* é o poeta Homero, fillo de Meón.

10 Sobre as fontes do poema pondaliano véxase Blanco Filgueira (1969).

[102]

“Necias fillas da Grecia,
tan somente fiadas
na corpórea beleza
e nas caducas gracias,
nos brazaletes d’ouro 5
e nas ricas sandalias,
e nas vistosas clámides,
do Ilisos polas brisas axitadas!”.

Dixo a doncella lésbica,
da musa arrebatada, 10
tendo na man tremante
a lira bellamente recurvada,
das cordas ben tendidas
e ben apareadas,
ond’as ardentes notas 15
da rapsodia magnífica espiraban.

“Certamente vos xuro
que tan escura infamia
con un duro suplicio pagaredes,
que Temis vos prepara. 20
Cando dés o tributo inevitabre
á terra do meonio celebrada,
caerés nun eterno esquecemento,
sin honor e sin fama.

- NOTAS [102]
- 25-30 Aínda que este parlamento, en boca de Safo, se podería referir a ela mesma, deberemos interpretalo como unha alusión a Rosalía, tal como indica a efeméride que provocou a escrita desta composición.
- 32 A forma *fores* é, neste caso, P5 de Futuro de Subxuntivo (*fordes*), como algunha vez acontece na produción pondaliana. Véxase nota a 81.15.

Mais aquela que en vida despreciastes, 25
 cal de mérito falta,
 porque do sol da Hélade
nacera levemente requeimada,
vivirá celebrada eternamente
 en mil diversas falas. 30

Despois qu'a bella luz abandonedes
 e fores sepultadas,
non quedará da vosa rica pompa
a máis escura e leve memoranza!".

NOTAS [103]

- * Co título «A Curros Enríquez», esta composición foi publicada por mor da morte do poeta celanovés na revista coruñesa *Galicia Solidaria* (36, 30-3-1908). Véxase PI 60. Todo o número da revista está dedicado monograficamente “al preclaro gallego é insigne poeta Don Manuel Curros Enríquez como homenaje á una vida de sacrificios contra todas las injusticias”. Colaboran, ademais de Eduardo Pondal, outras figuras de relevancia cultural en Galiza. A combinación de versos hendecasilábicos e heptasilábicos deste poema presenta unha rara estrutura rimática: ABAABAABCC AABBCDDEE AABCCBDDBEE.
- 1 Breogán: véxase nota a 1.26.
- 2 Repoñemos o grupo culto en *magnífico*, xa que a súa presenza no v. 9 indica que se trata dun erro de impresión, alén do seu uso sistemático en toda a obra de Pondal.
- 3 Neste contexto, *canle* significa ‘desfiladeiro’.
- 8 *Segur* é denominación poética do *machado*.
- 12 *Carol* vén explicado no léxico elaborado polo poeta: “Piñas del pino manso de piñones comestibles”.
- 13 Sobre os *harpados arumes* véxase nota a 83.6.

[103]

Cal pino de Breogán, alto e subido, ma[g]nífico, arrogante, na ruda canle erguido, dereito e ben seguido, harmonioso e xigante, quezais de hedra cinguido, cando cae ferido	5
p'los duros fíos de segur cortante, que súa pompa magnífica en redondo soe espallar con fragoroso estrondo, e astillazos e pólas, e ramas e carolas, e harpados arumes, niños de sinfonías e queixumes, e harmoniosos ramaxes, que somellan cordaxes, instrumentos acordes, por natura concordes, a distancia grandísima espallados, como nobres trofeos quebrantados:	10 15 20

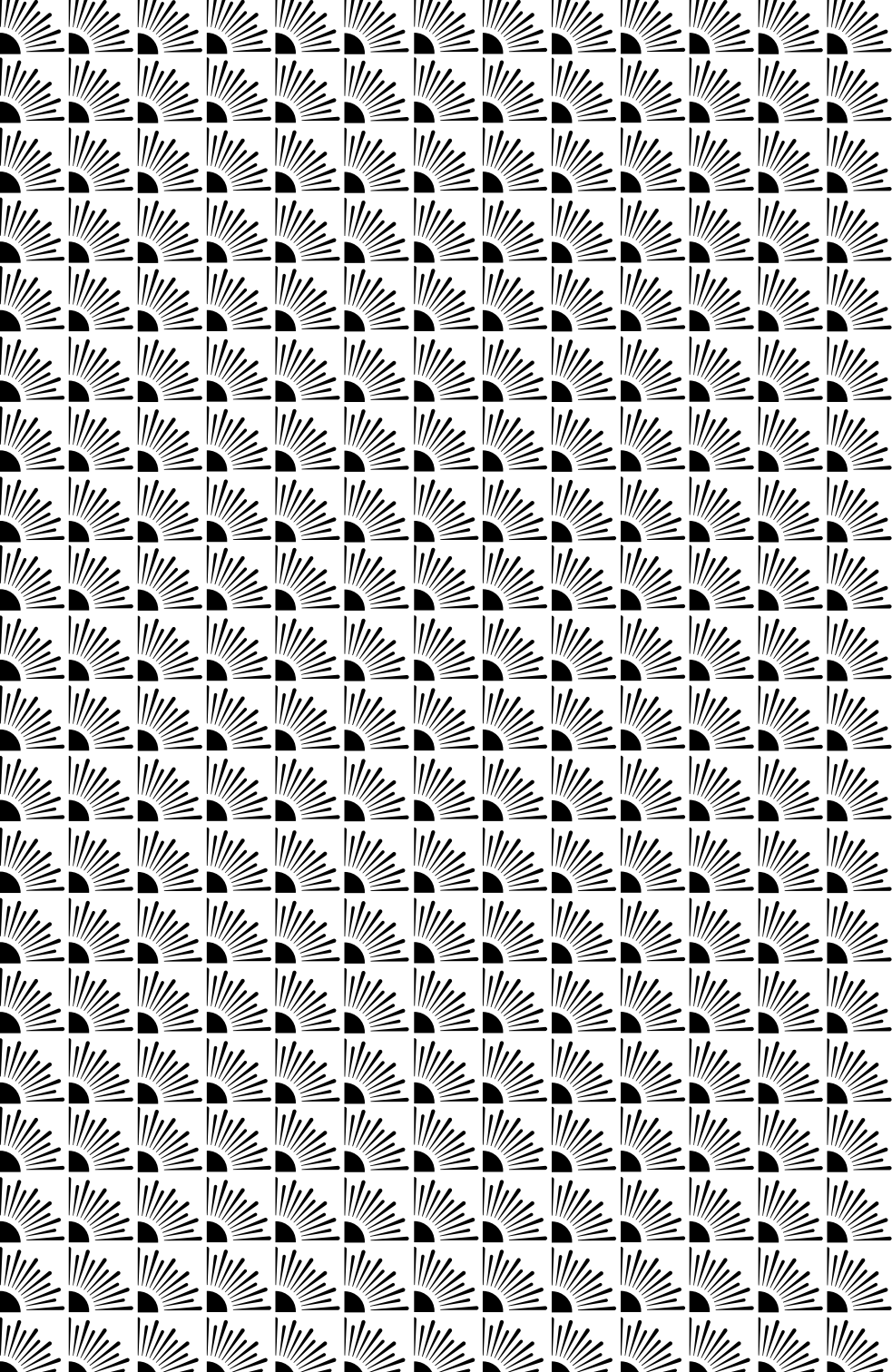
- NOTAS [103] 23 *Caestes* neste verso é P2 de pretérito de indicativo, forma dialectal usada esporadicamente por Pondal.
- 31 Erín é denominación poética de Galiza, baseada no nome gaélico de Irlanda. Esta denominación é moi frecuente no *Ossian*, onde vén explicada no seu vocabulario final como “ancien nom de l’Irlande, composé de deux mots, *ear*, ouest, et *in*, île, *île d’ouest*” (Macpherson 1867: 475). Murguía relaciona Erín con Galiza: “El mismo nombre de *Yerna* con que conocieron los griegos á Irlanda, y que segun algunos debe leerse *Eir-inn* ó isla del oeste, corresponde perfectamente al de la tribu *Yerna* de Galicia, situada tambien al oeste” (Murguía 1865: 433).

tal ti, Curros amigo,
eterno honor do noso chan antigo,
certo, caestes non inadvertido
en un momento breve,
non como cousa leve, 25
que lanza un leve ruído;
mas como cousa grande,
que o seu sonido espande
con un forte e grandísimo sonido.

.....

.....

Certo, túa caída estrepitosa 30
chorará para sempre Erín piadosa.

XII.

***Aqueles que moran
nos áridos pranos***

- * Poema manuscrito (véxase PM 61).
- 1 Sobre *veste* véxase nota a 98.36.
- 4 A forma *alarbio* (do ár. *al-'arab*), que conta cunha longa tradición desde a Idade Media (*alárave*, *alarve*), é, inicialmente, unha denominación despectiva de *árabe*, documentada tamén en 110.3 e 115.23. Non obstante, Pondal recolle no seu vocabulario tamén a ampliación semántica deste vocábulo: “*Alárbio*, *Alárbia*. Hombre o mujer que parecen querer comerse la gente”. A *soberbia alarbia*, cuxa descrición amplificante ocupa os vv. 1-14, é Castela, que se dirixe a Galiza (a *doncella de Breogán*, v. 20) en castelán, a *estranxeira fala* (v. 16).
- 6 O adxectivo *baza* é sinónimo de *escura*.
- 10 O verso constitúe unha alusión á bandeira de Castela, que aínda fica máis clara na redacción manuscrita alternativa: *De leóns e castelos coroada*.
- 13 Sobre a ruptura da oposición *virxe* vs. *virxen*, véxase nota a 68.1.
- 14 *Desporcatado*, participio de *desporcatar*, é forma popular resultante do cruzamento entre *decatar* e *percatar*, para indicar xustamente o contrario: ‘inconsciente, descoidado, sen se decatar’.
- 20 Breogán: véxase nota a 1.26.
- 22 Sobre *gandra* véxase nota a 7.14.

[104]

Envolta en seca veste,
como esquiva madrastra,
como ladrona moura,
como soberbia alarbia, 5
de faz urxente e dura,
de cor escura e baza,
onde se ven confusas
como pranuras áridas,
e da cor da ferruxe
dunha c'roa de ferro coroada, 10
acercouse a soberbia
a falar con dureza acostumada
á virxen que dormía
desporcatada e cándida;
acercóuselle e díxolle 15
en estranxeira fala,
asomellante á folla
dunha desnuda daga:
*“¿Aún duerme la doncella
de Breogán delicada, 20
ceñida de verdura
y nieblas vagarosas de la gandra?”.*

- NOTAS [104]
- 28 Sobre o cultismo *ignavo* véxase nota a 78.41.
- 29 Para a medida unisilábica da desinencia verbal *-ío* véxase nota a 8.31.
- 31 Sobre as *bacantes* véxase nota a 42.12-16.
- 33 A *necia Oliba* (cualificada como *disoluta e prostituta* nas variantes manuscritas de redacción) parece representar a *Ooliba* bíblica, que, con súa irmá *Oolla*, exerceu a prostitución en Exipto cos Asirios, recibindo a morte deles mesmos por castigo divino. Segundo o bíblico libro de Ezequiel, as dúas irmás simbolizan Xerusalén e Samaría, respectivamente: “Velaí os seus nomes: Oholah, a máis grande; e Oholibah, súa irmá. Despois foron miñas e déronme a luz fillos e mais fillas. Velaí os seus nomes: Oholah chámase Samaría e Oholibah, Xerusalén” (*Ezeq.* 23,4). Neste poema, pois, a prostituta Oliba aplaude a acción de Castela (vv. 29-32), a *esquiva madrastra* que xa no poema 108 aparece caracterizada como Babilonia, a nai das prostitutas, a *prostituta d’España*¹¹.
- 38 Sobre a necesaria medida monosilábica de *coa* neste verso, véxase nota a 74.22.

11 Segundo a tradición lendaria medieval, reflectida en crónicas latinas e romances, Oliba é tamén unha personaxe implicada na entrega de España aos árabes, con versións contraditorias segundo as fontes. Así, por exemplo, na *Chronica Gothorum Pseudo-Isidoriana*, Oliba é a filla do conde D. Julián, que, por ter sido seducida polo rei Witiza, provoca a traizón de seu pai a Don Rodrigo, como vinganza pola afronta. Entón, no poema, Oliba representaría a Andalucía (os *béticos eidos* de 106.14), a *necia* “de color africana” que aplaude a Castela (vv. 29-32).

E roubáralle os fillos,
e o manto lle roubara,
cheo das ledas cores
de nacente alborada, 25
e aínda fui decindo
qu'era ignorante e ignava.

E aplaudíolle outra necia,
da color africana, 30
cal desnuda bacante
de lixeiras palabras.

Ai de ti, necia Oliba,
da color africana,
chea de necesidade 35
e ventosas palabras!
Ai de vós, certamente,
que medidas serés coa mesma vara!

- NOTAS [105]
- * Poema manuscrito, co título «Os fastos» (véxase PM 41).
 - 2 Fronte ao xeral *chan*, de abondosa documentación na lírica pondaliana en coherencia coa solución *-án* para a terminación latina *-anum* (e *-anam*), a forma *chao* aparece só esporadicamente. Nótese, de todos os xeitos, a presenza do verso *Do chan polvoreto* en 106.2.
 - 5 A voz *feril* (< fero+-il), sinónima de *fero*, coexiste na obra pondaliana con *feral* (máis unha vez un adxectivo co sufixo *-al*, como *lanzal*, *longal*, *noval*, *xogoral* etc.).
 - 7 Sobre a voz *fastos* véxase nota a 73.20.
 - 19 Luso: véxase nota a 87.93.
 - 22 Para a formación de *pátrido*, véxase nota a 97.18.

[105]

Os fillos escuros
do chao polvorento,
os fillos do polvo,
os fillos do vento,
ferís e envidiosos
dos gallegos feitos,
borraran os fastos
dos fortes gallegos. 5

Os feitos borraran
dos fillos egrexios 10
dos fillos dos celtas,
d'intrépidos peitos;
d'envidia movidos
borraran os feitos;

mas non borrarán os peitos 15
dos fortes gallegos.

Borraran os límites
do pobo gallego,
dos fillos de Luso
os lazos rompendo; 20
borraran os nomes
dos pátridos eidos...;

mas non borrarán a fala,
mas non borrarán o xenio,
mas non borrarán o esp'rito 25
dos fortes gallegos.

- NOTAS [106]
- * Poema manuscrito, co título «Os acentos» (véxase PM 40).
 - 2 O cualificativo *polvorento* (e *polvento*) en Pondal está sempre ligado á descrición de Castela (véxase 109.18, 110.16 e 111.4).
 - 3 De novo *verbo* significa ‘palabra, expresión’ (véxase 65.2).
 - 14 Pondal liga outravolta a España mesetaria coa España do sur (os *béticos eidos*). Véxase 104.33-36.
 - 16 O adxectivo *langorento* debe ser unha variante de *langoreteiro* co sufixo *-ento*, por súa vez forma popular de *lingoreteiro*.
 - 19 A forma *estornillo* é unha variante, por equivalencia entre as consoantes palatais /ʎ/:/ɲ/, de *estorniño*.
 - 22 Resulta sorprendente a aparición da forma *menguado*, fronte ao uso xeral pondaliano de *minguado* (64.9, 86.12) e *mingua* (109.30, 114.15).

[106]

É propio dos fillos
do chan polvorento
os verbos sonoros,
os ditos superfluos, 5
os vanos discursos
sin modo, sin tento,
cal vento entre canas
e vanos feitos,
cal banda de páxaros,
do inverno no tempo; 10
un silencio nobre,
dos fortes gallegos.

É propio dos brandos
dos béticos eidos 15
as danzas, os cantos
xentís, langorentos,
as falas sin tasa,
os vanos acentos,
cal dos estornillos
sobre os roxos teitos: 20
é propio o ruído
do menguado inxenio;
o silencio digno,
dos fortes gallegos.

- NOTAS [107]
- * Poema manuscrito, titulado «*Bon cop de falç!*» (véxase PM 21).
 - 3 Para a medida heptasilábica do verso é necesario contar *suor* como unha única sílaba.
 - 4 Breogán: véxase nota a 1.26.
 - 6 Lémbrese que *procaz* (tamén no v. 20) é un latinismo co significado de 'ousado, insolente, irrespectuoso'.
 - 7-8 O estribillo pondaliano (tamén nos vv. 15-16 e 23-24) recolle o sintagma máis significativo do estribillo de *Els Segadors*, himno nacional de Cataluña:

Bon cop de falç!
Bon cop de falç, defensors de la terre!
Bon cop de falç!
 - 12 Sobre a crase de *por* con *insultar* véxase a nota a 3.3.

[107]

S'é qu'[a] Castela dades,
baixo os fogos do vran,
voso suor, voso sangue,
fillos de Breogán;
se a servís... e vos fere 5
con insulto procaz,
despertade, gallegos:
Firmes! Bon cop de falç!

S'así vos abandonan
vosos duros irmáns, 10
e vos dicen *Gallegos!*
p'insultar voso afán,
coma os vosos amigos,
os fortes cataláns,
despertade, gallegos: 15
Firmes! Bon cop de falç!

S'é que vos non escuitan,
se caso non vos fan,
s'insultan vosos males
con sonrisa procaz, 20
despertade, gallegos,
do voso longo afán,
despertade, gallegos:
Firmes! Bon cop de falç!

NOTAS [108]

* Poema manuscrito (véxase PM 23).

9-10 *A gran prostituta / d'España no centro* é, obviamente, Castela, e encobre unha referencia a Babilonia, que representa o pecado e a maldade do mundo: na Apocalipse bíblica preséntase a Roma (Babilonia), en canto asento da idolatría, baixo a imaxe da gran meretriz: “A gran Babilonia, a nai das prostitutas e das abominacións da terra”, *Ap.* 17, 5). Neste caso, Babilonia representaría non Roma senón Castela, opresora dos galegos¹².

Na altura cronolóxica de Pondal a emigración temporaria de galegos ás segas de Castela era un fenómeno social de singular importancia, que provocou poemas reivindicativos tamén en Rosalía de Castro.

18 Sobre a forma ‘*star* véxase nota a 25,27.

12 Babilonia, ao final, é condenada por Deus: “El condenou a gran Prostituta, que coa súa prostitución corrompeu o mundo. El vingou o sangue dos seus servos, que ela tiña no seu poder” (*Ap.* 19,2).

[108]

- Honrados e duros
e fortes gallegos,
afiade esas fouces
de fúlxico aceiro.
Da máis grande sega 5
chegaran os tempos:
afiade esas fouces,
afiade, gallegos.
- A gran prostituta
d'España no centro, 10
cand'é que pasades,
vos dice *Gallegos.*
Da grande cosecha
chegaran os tempos:
afiade esas fouces, 15
afiade, gallegos.
- De cardos e espiñas
os surcos 'stan cheos,
de ditos punzantes
e viles desprecios. 20
Prepará prá brega
os brazos de ferro:
afiade esas fouces,
afiade, gallegos.

- NOTAS [109]
- * Poema manuscrito (véxase PM 91).
 - 6 O plural *dolmes* en vez de *dolmens* (9.59, 119.5) ou *dólmenes*, tamén usado por Pondal, supón a adaptación total dun préstamo lexical moi recente.
 - 11 Aristómenes (tamén nos vv. 25 e 37) foi o heroe mesenio que conseguiu a revolta dos seus concidadáns contra Esparta, iniciando a segunda guerra de Mesenia (s. VII a.C.). Cfr. nota a 79.4.
 - 12 Mesenia (tamén nos vv. 26 e 38): véxase nota a 79.4.
 - 15 Sobre *estólido* véxase nota a 72.38.
 - 17 O contido semántico de *sicofanta* (gr. *sykophántes*) é o de ‘calumniadora’, por extensión do seu significado orixinario (‘o que en Atenas denunciaba un exportador de figos; impostor’). De todos os xeitos, a alusión a Castela contida nos vv. 14-18 é case explícita á vista das composicións nº 107-108 ou doutras referencias contidas en 105.1-4, 106.1-2, 110.13-16 ou 111.4.
 - 22 A *xentil cenicenta* refírese, sen dúbida, a Galiza. Véxase nota a 99.1.

[109]

E pois tanto amades
a máxica terra,
a terra que ao lonxe
garrida verdexa,
a terra dos castros, 5
dos dolmes e brétomas,
dos pinos, dos prados,
dos regos e veigas,
non vos esquezades,
ouh fillos dos celtas, 10
do forte Aristómenes,
da serva Mesenia.

Pois tendes presentes
as duras ofensas,
os chistes estóidos, 15
as duras afrentas,
da vil sicofanta
esquiva e polventa,
non vos esquezades
das mágoas e penas, 20
das ansias da probe,
xentil cenicenta:
non vos esquezades,
ouh fillos dos celtas,

do forte Aristómenes, 25
da serva Mesenia.

E pois tanto odiades
serviles cadeas,
e tendes presentes
as minguas e befas, 30
as burlas e oprobios
e mofas sangrentas,
qu'ó peito taladran,
o esp'rito tormentan,
non vos esquezades, 35
ouh fillos dos celtas,
do forte Aristómenes,
da serva Mesenia.

- NOTAS [110]
- * Poema manuscrito (véxase PM 39).
 - 3 Sobre *alarbio* véxase nota a 104.4.
 - 4 A métrica explica a aparición da inusual contracción da preposición *con* con pronomes demostrativos ou co pronome el (*co'el n'Os Eoas XII,5,8 e XIX,8,7*).
 - 6 Sobre a forma '*star* (neste caso coa raíz castelanizada *stuv-* do futuro de subxuntivo) véxase nota a 25.27.
 - 7 O hexasílabo leva consigo a contaxe monosilábica de *sean*.
 - 8 A forma verbal *beigan*, só rexistrada en Pondal na expresión *beigan os demos*, corresponde á P6 do presente de Subxuntivo de *beicer*; canto ao uso e significado, vacila entre o uso exclamativo xeral do tipo *Vaites!* e unha función máis despectiva, do tipo *O demo te leve!*
 - 8-12 Nótese a oposición entre os *gallegos* (*do norte, suevos, celtas*, mais tamén *galos e francos* (igualmente representantes dos pobos do Norte) nos vv. 33, 43 e 45, respectivamente, e, mesmo, *romanos e gregos* no v. 46) e os *castellanos* (*iberos, alarbios, mouros*, mais tamén *zíngaros, xitanos e godos* nos vv. 37-41).
 - 16 Sobre a inusual forma *chao* (vs. *chan*) véxase nota a 105.2.
 - 19 Para a utilización de *lle* por *lles*, véxase nota a 23.28.

[110]

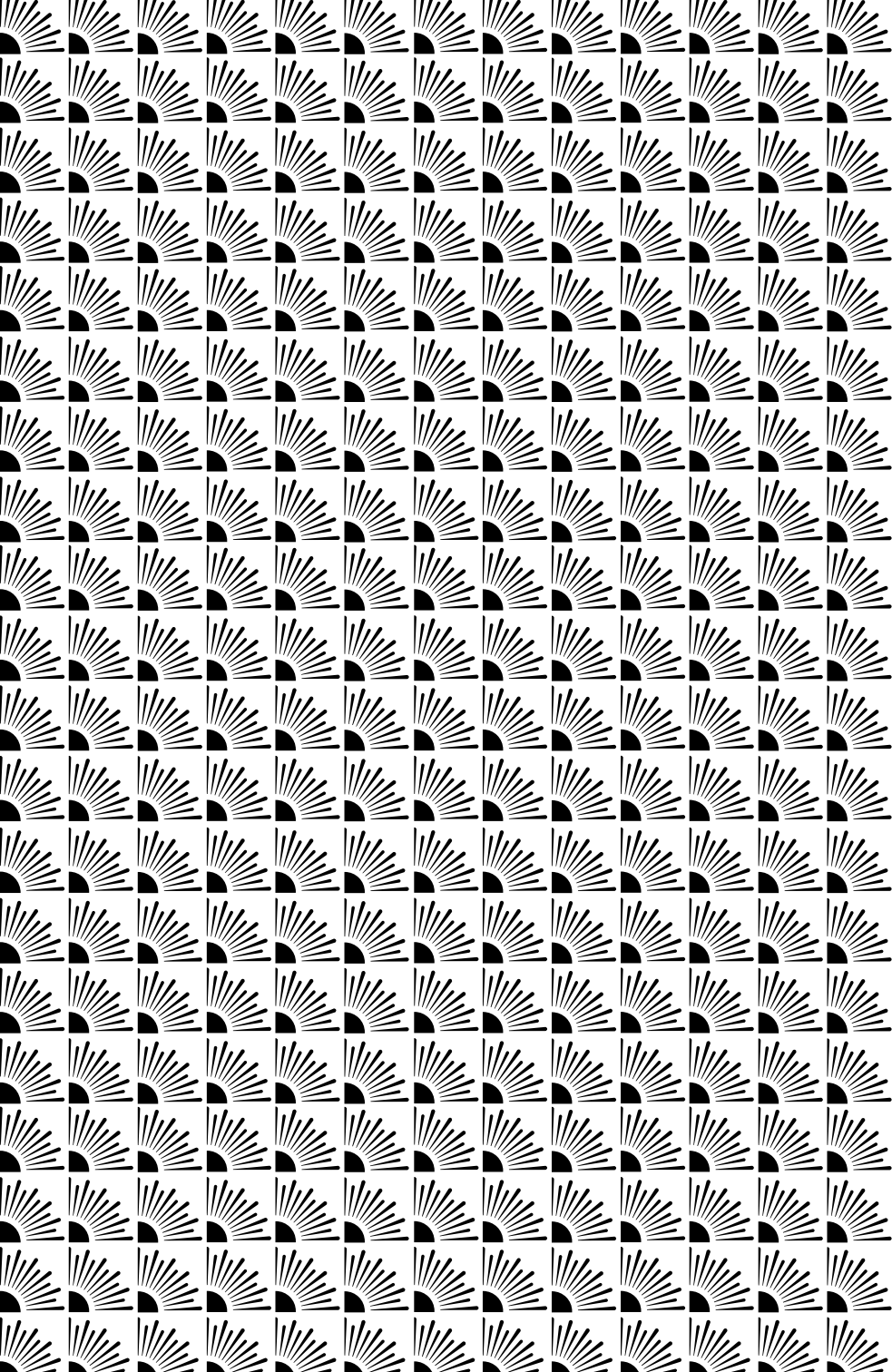
Se son castellanos,
se son dos iberos,
se son dos alarbios
e mouros e co'eso
da súa prosapia 5
'stuveren contentos...,
que sean de quen queiran
e os beigan os demos...:
nós somos do norte,
nós somos dos suevos, 10
nós somos dos celtas,
nós somos gallegos.

S'acaso se gaban
dos seus duros eidos,
das súas estepas 15
e chao polvorento;
se beben o leite
de cabra e borrego,
que ben ll'aproveite
e os leven os demos...: 20
nós somos do norte,
dos galos e suevos,
nós somos dos celtas,
nós somos gallegos.

- NOTAS [110]
- 25 A forma pexorativa *castellaos*, favorecida pola medida hexasilábica do verso, é lección indubitábel á vista do tamén pexorativo *castexaos* do v. 32.
- 32 A forma *castexaos* (como *castellaos* no v. 25) é tamén resultado dunha deformación pexorativa de *castellanos*. De novo é necesaria a sinérese en *aínda* para a medida hexasilábica do verso (cfr. nota a 29.11).
- 46 A incorporación dos romanos á filiación étnica dos galegos supón unha variación a respecto do que é habitual en Pondal; isto é, os celtas (galegos) vs. romanos (españóis). Neste caso, a presenza de gregos e romanos na filiación galega permite establecer a oposición fronte aos *zíngaros* ou *xitanos* (vv. 37, 39).

Castellaos cativos, 25
non perda-lo tempo
en dar vos a fala
aos nobres galle[g]os,
os vosos costumes
e os vosos acentos. 30
Con Dios vos quedade,
castexaos do demo...:
nós somos do galo,
nós somos dos suevos,
nós somos dos celtas, 35
nós somos gallegos.

Vós sodes dos zíngaros,
dos rudos iberos,
dos vagos xitanos,
das xentes do inferno; 40
vós, godos..., e qu'aínda
vos leven os demos!
Nós somos dos galos,
nós somos dos suevos,
nós somos dos francos, 45
romanos e gregos:
nós somos dos celtas,
nós somos gallegos.

XIII.

Os pátridos acentos

* Poema manuscrito co título «Im[itación] de Anacreonte» (véxase PM 63).

Esta composición constitúe unha versión, moi amplificada e libre, dun texto de Anacreonte, poeta influente na lírica de Eduardo Pondal, coñecedor do clásico grego a partir dunha edición francesa¹³, para alén da aparición en 1897 dunha tradución das odas do autor grego realizada por Florencio Vaamonde Lores, amigo e admirador de Pondal. O texto, titulado «Á sua lira» na versión de Vaamonde (1897: 3-4), é o seguinte:

*Quero cantar dos Atridas,
Quero de Cadmo cantar;
Pero só doces amores
Miña lira quer soar.
Lle arremudo as cordas todas,
Cantar de Alcides pretendo;
Mais ela tan só de amores
Intérprete sigue sendo.
Héroes, adiós para sempre:
A gloria ja non me ispira,
Que á cantar tan só de amores
Consagrouse a miña lira.*

- 4 Para a presenza do adxectivo *férrido* (tamén no v. 26), véxase nota a 84.22.
- 11 Resulta sorprendente a aparición da anómala forma *tod'as*, con apóstrofo gráfico no manuscrito, a encubrir *todas as*, fronte á xeral ausencia do artigo neste tipo de construcións na poesía pondaliana: *todas súas follas* (44.16), *todas cousas resoan* (56.14).
- 16 A referencia á *pranenta* Medina (en liña con *prano* e *pranura*), seguramente Medina del Campo, cidade moi ligada ao imperialismo castelán, evidencia o anticastelanismo expreso de Pondal en numerosas composicións.

13 Na súa biblioteca estaban as *Odes d'Anacreon avec LIV compositions par Girodet*. Traduction d'Amb. Firmin Didot. Typographie de Firmin Didot Frères. Paris - 1864.

[111]

Cousas da doce patria quixen cantar un día nos esquivos acentos da polvorenta e férrida Castilla.	
Mas as tendidas cordas da boa, céltica lira, a tal se rebelaban, escuras e remisas, e da pequena patria doce e verde tan só cousas decían.	5 10
Mudeille tod'as cordas; as douradas e ledas caravillas d'ambos graciosos cornos recurvados governáralle axiña: a cantar comenzaba da pranenta Medina	 15

- NOTAS [111]
- 18 A voz *esligar*, considerada por Pondal como *peculiar* da zona da Ponteceso, é expresivamente definida polo poeta: “Experimentar una sed intensa, acompañada de lías mucosas y pegajosas en la faringe y en la boca”.
- 20 A medida heptasilábica do verso esixe o hiato *no | ausente* ou, alternativamente, unha forma *aüsente*, paralela ao *saüdosas* do v. 21.
- 23 Suevia: véxase nota a 59.5.
- 27 *Fremente* ‘vibrante, arrebatado, vehemente’ é adxectivo derivado do participio activo de *fremir* ‘tremar, vibrar’, co sufixo *-nte*. Véxase nota a 1.13.
- 29 Sobre *molente* véxase nota a 57.4; sobre *cómaro* véxase nota a 80.3.

os eidos requemados,
que de sede ardentísimos esligan.

Mas os tirantes nervos
no ausente s'obstinan, 20
e as notas saüdosas
e lembranzas garridas
de Suevia verdísima e non longa
samente repetían.

Quédate en paz, oh fala 25
da polvorenta e férrida Castilla,
porqu'as frementes cordas
desta para ti allea, estraña lira
p'la terra molente dos cómaros verdes
tan samente suspiran. 30

- NOTAS [112]
- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 78).
 - 8 Sobre os ilotas véxase nota a 57.8.
 - 10 O cultismo *xocundo* significa 'alegre, xovial, feliz'.
 - 12 Sobre o adxectivo erudito *ignaro* véxase nota a 83.18.

[112]

A lingua tiveran
por lingua d'escravos,
esqueceran os patrios acentos,
suidosos e brandos.

Dos propios acentos 5
tiveran vergonza;
de cativos falaran palabras,
de servos e ilotas.

Deixaran os doces 10
acentos xocundos
por estrañas palabras de servos,
ignaros e escuros.

A nai, afrixida
da escura miseria,
os propios tomara 15
por xente estranxeira,
e espantada escuitara dos fillos
a plática serva.

- NOTAS [113]
- * Poema publicado en 1891 en dúas versións sucesivas na revista compostelá *La Pequeña Patria* (9, 3-1-1891; 10, 10-2-1891). Véxase PI 10.
 - 1 Para a formación do adxectivo *pátrido* (cfr. tamén *mólicas*, v. 5), véxase nota a 97.18.
 - 3 Nótese o uso de *parolas*, voz connotada pexorativamente con relación a *palabras*.
 - 4 Sobre os parias véxase a nota a 83.16.
 - 5 Para a formación de *mólido*, véxase nota a 72.62.
 - 7 Sobre a crase de *por* con *un* véxase nota a 3.3.
 - 13 Sobre *furoca* véxase nota a 68.65.
 - 15 A voz *derregar*, que significa inicialmente ‘abrir un rego na terra co arado’, presenta ampliación semántica, pois equivale tamén a *discorrer* (ao tempo que a auga abre canles nos prados da patria).

[113]

Dos pátridos acentos,
infames renegaran,
e tiveran parolas
de servos e de parias,
e as mólidas notas 5
imbéciles trocaran
p'runs escuros acentos de ferro
dunhas xentes estrañas.

Por palabras alleas
as súas propias deixaran, 10
tan doces e harmoniosas
e garridas e brandas
cal das súas furocas montesías
as falangueiras augas,
qu'a derregar descenden 15
os prados costentos e verdes da patria.

Quen poderá dun pobo envilecido
borrar vergonza tanta?

NOTAS [x]

- * Poema manuscrito apógrafo (véxase PMb 4).
- 4 A variante *peregríño*, como *pelegrino* (68.26 e 62, 70.8), fronte ao xeral *peregrino*, só se rexistra en limitadas ocasións na lírica pondaliana, sempre condicionada pola rima.
- 8 Sobre *caro* véxase nota a 8.17.
- 10 A voz *carpetano*, denominación dun pobo prerromano que ocupou a parte central de España, debe ser interpretada como ‘castelán, mesetario’.
- 13 *Bárbaros* xa aparece entre aspas no manuscrito do poema.
- 14 Sobre *molente* véxase nota a 57.4.
- 16 A rima con *manchedes* condiciona a aparición da forma *tedes*, fronte á sistemática *tendes* da lingua pondaliana.

[114]

Os vermes odiosos e rastreiros,
que soen arrastrarse p'los camiños,
non voarán compañeiros
dos sublimes inxenios peregríños,
que foran condenados 5
a ser ao triste e duro chan atados.

Gallegos dos acentos desertores
da doce e cara patria, como insanos
trocás vosos acentos soadores
polo[s] rudos acentos carpetanos? 10
Bárbaros, que dicides, que falades
neses duros acentos estridentes?
Como por eles “bárbaros” trocades
vosos acentos brandos e molentes?
Antes de que caíás en tanta mingua, 15
pois que de servos as palabras tedes,
arracade da boca a propia lingua
para que a vosa lingua non manchedes.

- NOTAS [115]
- * Poema manuscrito co título «A Fala» (véxase PM 44).
 - 2 Breogán: véxase nota a 1.26.
 - 8 Froxán é un lugar da parroquia de Corme-Aldea, no concello da Ponteceso. Cfr. nota a 84.52.
 - 9 Celtia, como Eirín (véxase 103.31), é nome poético de Galiza, que fai referencia á súa condición céltica, do punto de vista da historiografía decimonónica, en xeral, e do pensamento pondaliano, en particular.
 - 11 Un *lábaro* era un ‘estandarte militar romano’; por extensión, ‘estandarte, bandeira’.
 - 19 Para a medida heptasilábica do verso é necesario o hiato *e | aqueles*.
 - 22 Sobre a forma *román* véxase nota a 95.32.
 - 23 Sobre *alarbio* véxase nota a 104.4.
 - 24 A rima condiciona a aparición dunha forma *normán*, paralela a *román*, fronte a *normando* (véxase 98.23 e 90).

[115]

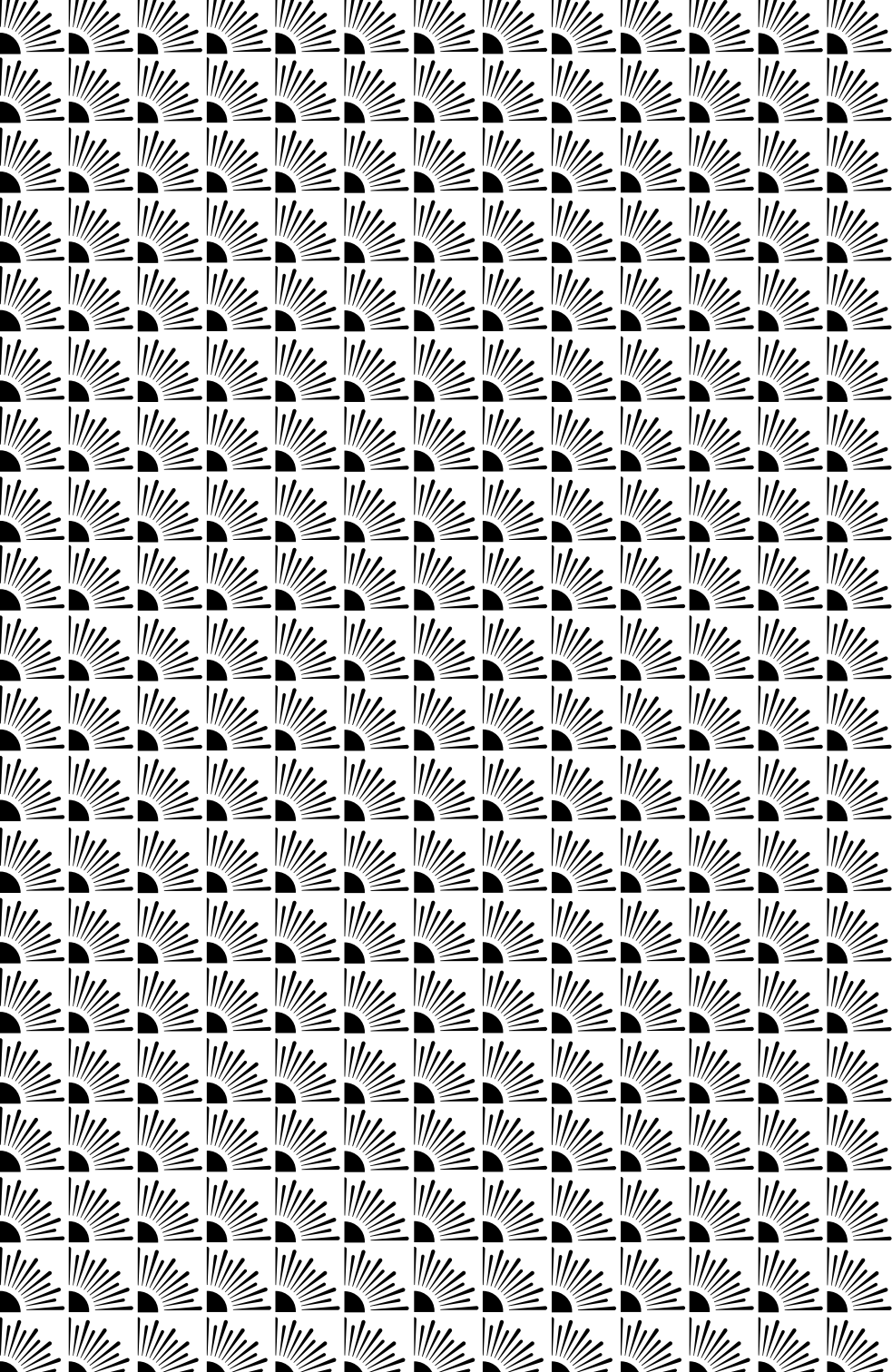
Feliz, harmoniosa
 fala de Breogán,
 fala boa, de fortes
 e grandes sin rival:
 ti aos doces oídos 5
 sempre soando estás,
 coma os pinos da ruda
 pendente de Froxán;
 ti, nos eidos da Celtia,
 ti co tempo serás 10
 un lábaro sagrado
 qu'ó trunfo guiará,
 fala nobre, harmoniosa,
fala de Breogán.

Ti lazo misterioso 15
 dos teus fillos serás,
 que p'lo mundo dispersos
 e sin abrigo van;
 e aqueles que foran,
 xa na pasada edá, 20
 defensores dos eidos
 contra o duro román,
 contra o temido alarbio,
 contra o duro normán,

- NOTAS [115]
- 29 *Tuba* (tamén no v. 40) é sinónimo de *trompeta*.
- 32 Os *fillos / qu'álo do Miño están* son, obviamente, os portugueses.
- 33 Luso: véxase nota a 87.93.
- 39 Luís de Camões o grande poeta épico portugués, autor d'Os *Lusíadas*, exerceu unha importantísima influencia na poesía de Eduardo Pondal (especialmente n'Os *Eoas*), que o admira e o cualifica sempre positivamente como *forte, nobre e robusto*. Os *robustos acentos* que saen da *forte tuba* de Camões é a lingua galega, que en Pondal sempre aparece poeticamente identificada co portugués, pola *somellanza sonora / do garrido falar* (cfr. 87.97-98).
- 40 A forma contracta *sán*, monosilábica, aparece esixida pola medida, fronte a *saen*, xeralmente bisilábica, en paralelo coa oposición *són* vs. *soen* (véxase nota a 61.7).

nun pobo nobre e forte, 25
valente axuntarás,
ouh fala harmoniosa,
fala de Breogán.

Serás a rouca tuba
e forte e sin rival 30
que chamarás os fillos
qu'aló do Miño están,
os bos fillos de Luso,
apartados irmáns
de nós por un destino 35
envidioso e fatal;
cos robustos acentos
grandes os chamarás,
que do forte Camões
da forte tuba sán, 40
e ó escuítar seus acentos
eles despertarán,
porque son seus acentos
a fala de Breogán.

XIV.

Do Oceano

os campos espaciais

NOTAS [116]

- * Poema manuscrito (véxase PM 35).
- 4 *Subía* é P3 do presente de indicativo de *subiar*, forma aferética de *asubiar* (cfr. *asobiante* en 36.1).
- 8 Sobre o cultismo *xocundo* véxase nota a 112.10.
- 11 Alén da metáfora do son do vento como poesía sonora, o *ignoto e máxico poema* parece tamén unha directa alusión a *Os Eoas*, que constitúen o pano de fondo de toda a composición.
- 12 As *atesadas* ('tesas') *burdas* son os longos cabos que baixan desde os mastros menores até os bordos da nave para sustentar os mastros maiores.

[116]

Sopra furioso o vento, e os altos pinos
con rouca voz se queixan e retumban,
e polas regandixas e furados
da miña habitación subía e funga.

Eu escuito suspenso e embebecido 5
dos seus acentos a salvaxe música,
que parez que me fale doutras terras
ou doutras existencias máis xocundas.

Quezais me fale d'atrevida nave
a triste historia c'as súas notas rudas; 10
quezais do ignoto e máxico poema
das sacudidas e atesadas burdas;

quezais dos roucos cantos das palmeiras,
que se cimbrean e soedá murmuran:
quezais murmura as máxicas estrofas 15
das brancas lonas qu'o seu sopro encurva.

- NOTAS [117]
- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 66).
 - 1 Sirius: véxase nota a 42.8.
 - 2 Sobre a forma erudita *radioso* véxase nota a 32.1.
 - 5 Para a variante copulativa *i* véxase nota a 22.10.
 - 19-22 Estes versos constitúen unha clara referencia ao descubrimento e conquista da América polos españois, en concordancia co permanente e obsesivo traballo do poeta n'Os *Eoas* (Ferreiro 2003).
 - 21 Sobre *Oceano* véxase nota a 25.24.

[117]

Cal o fulxente Sirius,
radioso e inmortal,
nunha noite profunda
centelleando está
i é marabilla e pasmo 5
de quen o contemplar:

tal do meu ser no fondo
levo unha luz lanzal,
que dun orixen grande
me dice que fun xa 10
e m'obriga e espolea
a fantasía audaz,
en pos do grande e ignoto,
por unha lei fatal,
e cunha forza inxente 15
me compele a cantar
dos fillos do deserto
o glorioso afán
e os ibéricos peitos esforzados,
que, con fe sin rival, 20
do Oceano os campos espaciosos
ousaran libertar.

- NOTAS [118]
- * Poema de *Queixumes dos pinos* (véxase QP 68).
 - 1 O *ánxel rebelde* refírese a Luzbel (véxase nota a 64.39).
 - 5 Na literatura “eoica” de Pondal, *leño* é sinónimo de *nave*.
 - 15-22 De novo transparece unha directa alusión á concepción e escrita d’*Os Eoas*. Véxase nota a 117.19.
 - 19 Sobre *sublimado* véxase nota a 42.3.

[118]

Cal o ánxel rebelde,
qu'audaz atravesando
con poderosas alas
o cego, antigo caos,
asomellante a un leño 5
de grande porte, ousado,
qu'en busca doutros climas
o mar anda cortando;
qu'unhas veces, dudoso,
sobre os audaces pasos 10
volviera e, outras veces,
sin vacilar, voando,
por arribar á bella luz perdida,
o abismo espanta co audaz traballo:

tal por erguer o feito 15
daqueles celebrados,
qu'o ignoto redimiran
coas ardidadas naos,
as sublimadas rutas
anduvera tentando, 20
cunha nobre ousadía,
o ánimo esforzado.

- NOTAS [119]
- * Sección XIII, titulada «O Bardo. Os Acentos», de *Os Eoas*, poema épico en que Pondal traballou durante toda a súa vida, nomeadamente entre 1857 e 2014 (véxase Ferreiro 2003).
 - 2 Breogán: véxase nota a 1.26.
Sobre *fluxente* ‘que foxe, fuxitiva’ véxase nota a 1.13.
 - 7 Os *verbos sublimados* son as palabras sublimes e elevadas. Deste xeito, *os verbos sublimados / daqueles nosos bos antepasados* é a lingua galega con longa tradición e elevado uso literario na Idade Media, feito de que era consciente Pondal. Cfr. nota a 65.2 e 106.3.
 - 10 N’*Os Eoas* Pondal utiliza sempre a forma *solaz* no canto do xeral *zolás* da lírica (véxase nota a 13.8).
 - 11 O proceso de embranquecemento dos cabelos do bardo polo paso do tempo é un motivo repetido na lírica pondaliana. Véxase 21.9-10, 22.10-11, 25.1-4 etc.
 - 14 Sobre o castelanismo *solo* vid. nota a 82.11.
 - 18 Sobre *molente* véxase nota a 57.4.
 - 20 Sobre *fervido* (tamén no v. 81) véxase nota a 54.16.

[119]

Diosa dos nobres eidos verdexantes
De Breogán, que rápida e fuxente
Voar costumas..., filla dos radiantes
Celtas, de bello arnés e refulxente,
Qu'a historia sabes dos dolmens xigantes, 5
Onde dos nosos dorme a forte xente,
Fai qu'eu diga nos verbos sublimados
Daqueles nosos bos antepasados.

Van os anos descendo, e vai descendo
Co[n] eles o solaz alegre e brando; 10
Os cabelos do bardo embranquecendo
Van, un adiós ás alegrías dando;
O gusto do vivir que vai perdendo
Vai os seus días solo acompañando:
Daquelas xuveniles esperanzas 15
Tan só quedaran tristes memoranzas.

Trouguera Abril as súas tempranas flores,
Bellas e delicadas e molentes,
Cheas de luz e magníficos cores
E de promesas férvidas e ardentes; 20
Veu o estío dispois cos seus ardores,
E murchou súa pompa verdecente;
Veu o inverno, e seus tallos gornecidos
Secos quedaran, e descoloridos.

- NOTAS [119]
- 27 O cultismo *iludir* ‘causar ilusión, enganar’, do lat. *illudere*, tamén presente n’*Os Lusíadas* (VIII.99), ten unha ampla utilización n’*Os Eoas*.
- 28 O verbo *deperder* é un arcaísmo equivalente a ‘perder, arruinar’.
- 29 *Senectude* ‘vellice, ancianidade’.
- 36 A necesidade de rima con *anos* e *tiranos* explica o uso da correcta forma *desenganos*, fronte ao sistemático uso da forma castelanizada (*des*)*engaño* e *engañar* da obra pondaliana.
- 39 Talvez *mister* ‘mester’ sexa unha mostra lexical da influencia do portugués literario, por máis que esta voz non se documente n’*Os Lusíadas*.
- 41 Sobre *vagoroso* véxase nota a 66.25.
- 49 Para a variante *cual* (tamén no v. 54), véxase nota a 18.17.
- 51 Sobre a medida unisilábica da desinencia verbal *-ío* véxase nota a 8.31.
- 52 A partir de 1899, nos textos pondalianos a aglutinación *ao* conta en xeral como unha única sílaba métrica. Véxase nota a 60.37. O latinismo *hórrido* é sinónimo de *horrendo* ou *horribel*.
- 52-53 Lémbrese as espectaculares formacións rochosas (os penedos de Pasarela) compartidas polos concellos de Vimianzo (Pasarela) e Laxe (Traba). Véxase nota a 11.42.
- 53 Sobre o substantivo *pasante* véxase nota a 52.5.

Pasou a doce e leda xuventude,	25
Pasou da xuventude a flor e o verde;	
As flores do Amor que nos ilude	
Pasano, e seu verdor que se deperde:	
Vexo vir desengaño e senectude,	
Que todo gusto e todo encanto perde;	30
Do bardo as alegrías desertaran,	
Os duros desengaños lle quedarán.	
As doces alegrías s'ausentaron,	
Pasano os bellos días, pasano os anos;	
Os ardentes ensoños se pasaron,	35
Só quedarán os duros desenganos;	
As doces esperanzas me deixaron,	
As añoranzas foran meus tiranos:	
É mister o partir, cousa é debida	
Á natureza. É próxima a partida.	40
Os pasos sin destino, os vagorosos	
Soños sobre das canles montesías;	
As proezas dos celtas animosos,	
Nobres recordos dos antigos días;	
O dolmen, o luar, os rumorosos	45
Pinos, e súas rudas harmonías:	
Todo recorda ao bardo as recordanzas	
Da súa infancia, e doces esperanzas.	
Do bardo o corazón cual verdexante	
Val é, cando tormenta non o acaba;	50
Mas dispois que sufrío é somellante	
Aos penedos hórridos que Traba	
E Pasarela cercan, qu'o pasante,	
Cual feos restos de fervente lava,	

- NOTAS [119]
- 58-60 *Dá* e *inspira* son formas imperativas.
- 59 O adxectivo *roburento* é formación pondaliana a partir da forma latina *robur,-oris* ‘carballo’ e o sufixo *-ento*, de modo que este adxectivo significa ‘forte e poderoso como un carballo’. Cfr. nota a 78.14.
- 61 Sobre *vagorento* véxase nota a 66.25.
- 66 Sobre *retuzo* véxase nota a 89.5.
- 68 *Imprimir* presenta o significado figurado de ‘facer penetrar profundamente no espírito de alguén’.
- 69 Sobre *tuba* (tamén no v. 79) véxase nota a 115.29.
- 70 A *meonia rima* fai referencia ás rimas de Homero.
- 82 Tirteo: véxase nota a 71.8.

Admira, e que embozados en nebrina 55
Mostran súa grandísima ruína.

Mas ti, oh Diosa, os bos, nobres acentos
Me dá de Breogán, qu'ó curso ousado
Poda cantar, e uns ecos roburentos
M'inspira, para que no delongado 60
Tempo sea daqueles vagorentos
O feito aos altos ceos levantado.
Qu'os pobos digan: "Certo os verbos rudos
De Breogán son fortes e barudos".

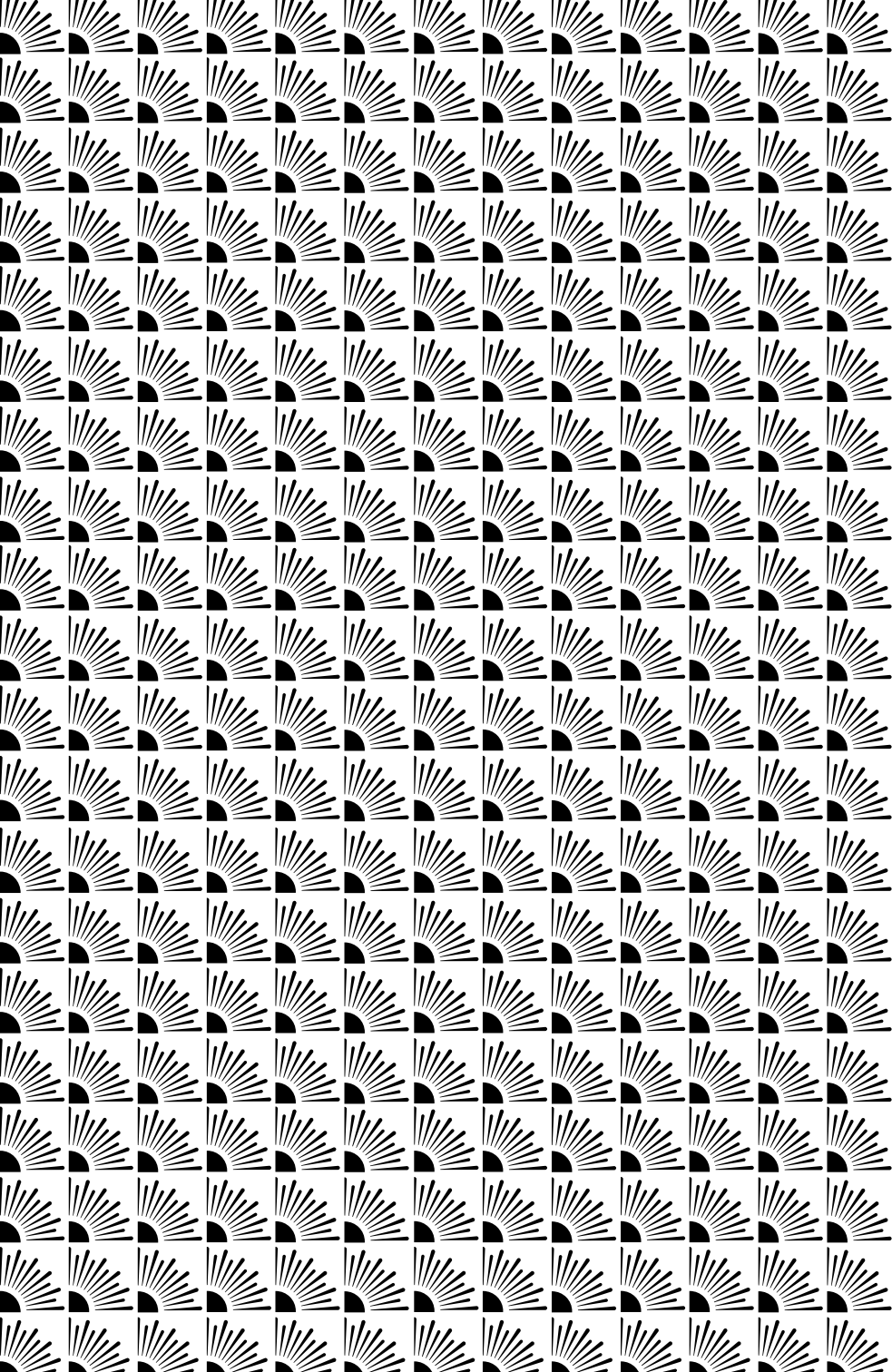
E ti unha voz concédeme animosa, 65
Qu'os máis retuzos peitos move e anima;
Fai qu'a voz do teu bardo xenerosa
En todo noble ánimo s'imprima;
Fai qu'eu erga con tuba sonora
O feito, digno da meonia rima, 70
Daqueles esforzados que, cruzando
Os mares, fono a patria dilatando.

Non me des un acento melodioso,
Non un acento saüdoso e brando
Qu'ó peito torna mol e saüdoso, 75
O ánimo a feitos brandos incrinando;
Mas un acento, forte e sonoro,
Que vai da morte os feitos libertando,
Cal de tuba qu'os aires vai rompendo
E as cores do sembrante vai tollendo. 80

E como a prole férvida, espartana
O bo Tirteo a combatir movía,
Así eu mova a boa xente galiciana
A cumprir feitos d'alta valentía,

NOTAS [119] 88 Sobre *ínclitos* véxase nota a 68.105-106.

Mostrándolle da patria iberiana 85
O grande esforzo e intrépida ousadía,
Para qu'emule con feitos millores
A gloria dos seus ínclitos maiores.

XV.

Polo alto cantando

* Poema pertencente a *Queixumes dos pinos* (véxase QP 90), que cerra o libro iniciado coa composición simétrica *Polo baixo cantando* (véxase poema nº 1), antes do epílogo poético constituído por QP 91 (véxase poema nº 83), dun modo moi similar a como Rosalía en 1863 enmarcara os *Cantares gallegos*, iniciado co poema «Has de cantar» (nº 1) e cerrado con «Eu cantar, cantar, cantei» (nº 35). Sen dúbida, foi a influencia rosaliana a causante de tal marco estrutural en *Queixumes*, do mesmo modo que foi o exemplo de Rosalía o que converteu a Eduardo Pondal nun escritor galego, mesmo unilingüe a partir de 1885 (Ferreiro 2014).

Nótese como Pondal modula os dous textos, inicial e final, con substitucións estilísticas significativas: *baixo / alto* (v. 1), o *bo bergantiñán* inicial convertéase agora no *sonoroso*, isto é, o bardo (v. 2), as *suidades* pasan de *escuras* a *vagas* (v. 11/15), o castro que era simplemente *verde* no poema final xa é *noto* ‘coñecido’ no v. 15/19 (véxase nota a 61.14) etc. Mesmo do punto de vista da escolla lingüística debe facerse notar que asistimos á substitución do inicial (e dialectal) *nuite* pola forma común *noite* (v. 6), ao tempo que a primitiva crase *co’aguillada* se converte agora nunha estándar *coa aguillada* (v. 3).

3 Sobre a *aguillada* véxase nota a 1.3.

7-8 Sobre o carro *grave* e *anteposto* véxase nota a 1.7-8.

13 Sobre *punxente* véxase nota a 1.13.

19 O *noto castro* é o *castro verde* (véxase nota a 1.15).

[120]

Polo alto cantando,
o sonoro vai,
coa aguillada ó lombo
e garboso ademán,
tardío conducindo, 5
en noite de luar,
grave o carro de táboas,
anteposto quezais,
e, cal quen non se cuide
qu'ó poidan escuitar, 10
por cousas que n'esprica
dun suído afán,
mil punxentes recordos
se prace en espallar,
mil vagas suidades 15
ceiband'ós ecos vai
e da pequena patria a servidume
parece recordar...
Ó pé do noto castro
ben os mira ó pasar, 20
qu'en masa escura e informe
axuntados están,

- NOTAS [120]
- 25-26 Para *soar* usado como transitivo véxase nota a 1.21.
 - 30 Breogán: véxase nota a 1.26.
 - 31 Sobre a *falanxe tecida* véxase nota a 1.27.

e na nativa costa
os escuita fungar:
parécelle que soan 25
intrépido compás,
cuida que do combate
murmuran o sinal,
en escadrón formados
cal xente de Breogán, 30
en falanxe de ferro ben tecida
que s'aprest'a luitar.

Bibliografía citada

- Alvarellos, Henrique & Martínez González, Xurxo & Singul, Francisco & Souto, Martín (2016): *Os últimos carballos do Banquete de Conxo*. Santiago de Compostela: Consorcio de Santiago / Alvarellos Editora.
- Bouza Brey, Fermín (1925): “A formazón literaria de Eduardo Pondal e a necesidade de unha revisión dos seus ‘Queixumes’”, *A Nosa Terra*, 208-211, 1-1-1925 / 1-4-1925.
- Blanco Filgueira, José M. (1969): “Necias fillas da Héllade”, *Grial*, 23: 92-97.
- Carballo Calero, Ricardo (1975 [1963]): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Cunha, Antônio Geraldo da (1980 [1966]): *Índice Analítico do Vocabulário de Os Lusíadas*. Rio de Janeiro: Presença/INL-MEC.
- Duruy, Victor (1874): *Histoire des Grecs*. Paris: Librairie de L. Hachette et Cie.
- Ferreiro, Manuel (1986): “Nova contribución ao córpus literário de Eduardo Pondal: Dezanove poemas e unha novela”, en *Eduardo Pondal: Home libre, libre terra*, Extra 7 de *A Nosa Terra*. Vigo: Promocións Culturais Galegas, 65-80.
- Ferreiro, Manuel (1991): *Pondal: Do dandysmo á loucura (Biografía e correspondencia)*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- Ferreiro, Manuel (2003): “Para a historia d’Os Eoas. Un poema épico fundacional no labirinto das indecisións”, en Tavares Maleval, M^a do Amparo & Salinas Portugal, Francisco (orgs.): *Estudos Galego-Brasileiros*, Rio de Janeiro: H. P. Comunicação Editora, 161-192.
- Ferreiro, Manuel (2007 [1996]): *De Breogán aos Pinos. O texto do Himno Galego*. Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.

- Ferreiro, Manuel (2009): “Eduardo Pondal: poesía e patria / Eduardo Pondal: Poesía e Patria”, en *Antologuía galisiiskoy literaturi / Antoloxía da Literatura Galega. XIV. Eduardo Pondal*. Ed. ó coidado de Elena Zernova, San Petersburgo: Universidade de San Petersburgo / Centro de Estudos Galegos, 6-31.
- Ferreiro, Manuel (2014): “Eduardo Pondal á procura do *verbo sublimado*. Arredor das re-escrituras pondalianas”, en Sánchez Rei, Xosé Manuel (ed.): *Modelos de lingua e compromiso*. A Coruña: Baía, 163-184.
- Forcadela, Manuel (1988): *A harpa e a terra. Unha visión da poesía lírica de Eduardo Pondal*. Vigo: Xerais.
- Forcadela, Manuel (1994): *A Poesía de Eduardo Pondal*. Vigo: Edicións do Cumio.
- Gómez Clemente, Xosé María & Arias Freixedo, Xosé Bieito (1990): “O Vocabulario Gallego-Castellano de Eduardo Pondal”, *Cadernos de Lingua*, 2: 11-46.
- Iglesia, Antonio de la (1886): *El idioma gallego. Su antigüedad y vida*. La Coruña: Latorre y Martínez - Editores (3 vols.).
- López Cuevillas, Florentino (1973): “Prehistoria”, en Otero Pedrayo, Ramón (dir.): *Historia de Galicia*. Buenos Aires: Ediciones Galicia.
- Macpherson, James (1867): *Ossian, barde du IIIe siècle. Poèmes recueillis par James Mac-Pherson. Traduction revue sur la dernière anglaise et précédée de recherches critiques sur Ossian et les calédoniens par P. Christian*. Paris: Librairie de L. Hachette et Cie.
- Murguía, Manuel (1901 [1865]): *Historia de Galicia* vol. I, Coruña: Fotogb. é imp. de V. de Ferrer é hijo.
- Murguía, Manuel (1888): *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia. Galicia*. Barcelona: Establecimiento tipográfico-Editorial de Daniel Cortezo y Ca.
- Neira Pérez, Juan Félix (2010): “Dous autógrafos inéditos de Eduardo Pondal: O Banquete de Conxo”, *Boletín da Real Academia Galega*, 371: 363-371.
- Pondal, Eduardo (1995): *Poesía Galega Completa*. Vol. I: *Queixumes dos Pinos*. Ed. de Manuel Ferreiro. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Pondal, Eduardo (2001): *Poesía Galega Completa*. Vol. II: *Poemas Impresos*. Ed. de Manuel Ferreiro. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Pondal, Eduardo (2002): *Poesía Galega Completa*. Vol. III: *Poemas Manuscritos*. Ed. de Manuel Ferreiro, Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.

- Pondal, Eduardo (2005): *Poesía Galega Completa*. Vol. IV: *Os Eoas*. Ed. de Manuel Ferreiro. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Rodríguez González, Eladio (1958-1961): *Diccionario Enciclopédico Gallego-Castellano*. Vigo: Galaxia.
- Tato Fontaiña, Laura (2017): “Introdución”, en Ramón Otero Pedrayo, *Camino de Santiago. Guión para una película*. Vigo: Galaxia [no prelo].
- Vaamonde, Florencio (1897): *Odas de Anacreonte. Version gallega de...* A Cruña: Emprenta e librería de E. Carré.
- Verea y Aguiar, José (1838): *Historia de Galicia. Primera parte, que comprende los orígenes y estado de los pueblos septentrionales y occidentales de la España antes de su conquista por los romanos*. Ferrol: Imprenta de D. Nicasio Taxonera.
- Vicetto, Benito (1865): *Historia de Galicia*, t. I. Ferrol: Establecimiento tipográfico de Taxonera.

Esta antoloxía poética
Os cantos eran da Patria
de Eduardo Pondal
saíu do prelo o 8 de marzo de 2017
no centenario do pasamento
do bardo bergantiñán

